

BYERKINOV B.B.

INSTITUTIONAL IQTISODIYOT

Toshkyent-2010

**O‘ZBYEKISTON RYESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKYENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVYERSITYETI
INSTITUTSIONAL VA IQTISODIY TADQIQOTLAR MARKAZI**

BYERKINOV B.B.

INSTITUTSIONAL IQTISODIYOT

O‘quv qo‘llanma

O‘zbekiston Ryespublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazitligi tomonidan oily o‘quv yurtlarida ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kyengash tomonidan oily o‘quv yurtlarining 340000 – Iqtisodiyot ta‘lim yo‘nalishining talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

Toshkent-2011

Toshkyent davlat iqtisodiyot univversityeti ilmiy kyengashi tomonidan chop etishga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:
iqtisod fanlari doktori, profyessor
Bekmurodov A.Sh.

Taqrizchilar:
T.Sh.Shodiyev, iqtisod fanlari doktori, profyessor,
H.P.Abulqosimov, iqtisod fanlari doktori, profyessor.

Byerkinov Bazarbay Byerkinovich.

Institutsional iqtisodiyot: o'quv qo'llanma / B.B.Byerkinov; O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Toshkyent davlat iqtisodiyot univversityeti, Institutsional va iqtisodiy tadqiqotlar markazi. – Toshkyent, 2011. – 215 b.

O'quv qo'llanma "Institutsional iqtisodiyot" fani dasturiga muvofiq yozilgan bo'lib, unda ushbu fanning myetodologik asoslari, pryedmyeti va asosiy tushunchalarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Shuningdyek, qo'llanmada jamiyatda rasmiy va norasmiy institutlarning roliga, bozor instituti, shartnomalar, transaktsiya xarajatlari, xufyona iqtisodiyot, mulkchilik, firma, davlat va uy xo'jaligi nazariyalarining asoslarini yoritishga kyeng o'rin byerilgan.

Qo'llanma oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishi talabalari, magistrantlar, aspirantlar hamda o'qituvchilar, Shuningdyek institutlar iqtisodiyoti masalalari bilan qiziquvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Учебное пособие написано согласно программе дисциплины "Институциональная экономика" и в нем освещены методологические основы и предмет этой дисциплины, суть основных понятий. А также в пособии уделено особое внимание освещению роли формальных и неформальных институтов в обществе, института рынка, основ теорий контрактов, трансакционных издержек, велегальной экономики, собственности, фирмы, государства и домохозяйства.

Пособие предназначено студентам, магистрантам, аспирантам и преподавателям вузов, а также тем, кто интересуется вопросами экономики институтов.

Tutorial was written according to program of “Institutional economy” discipline and highlighted methodology basics and subject of discipline, the essence of the main concept. Also, in tutorial attend role of formal and informal institutes in society, highlighted basics of contract theory, transaction expenses, illegal economy, private property, firms, state and households.

Tutorial is recommended to students, undergraduates, postgraduates and teachers of higher education, also to all who is interesting with institute economy subject.

Mundarija

Kirish	17
---------------------	----

1-BOB. INSTITUTSIONAL NAZARIYALARNING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi	20
1.2. Institutsionalizmning myetodologik asoslari va Institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi	25
1.3. NyeoInstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari	28
1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari.....	29
Xulosa.....	31
Tayanch so‘zlarva iboralar.....	32
Takrorlash uchun savollar.....	32

2-BOB. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI

2.1. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati	33
2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi.....	38
2.3. Institutsional matrisa.....	40
2.4. Institutsional o‘zgarishlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligi	42
Xulosa.....	45
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	46
Takrorlash uchun savollar.....	46

3-BOB. O‘YINLAR NAZARIYASI VA O‘ZARO HAMKORLIKLARNI MODYELLASHTIRISH

3.1. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari	48
3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo‘llari	49
3.3. O‘yinlar nazariyasi tayanch modyellarining tasnifi	52
Xulosa.....	55
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	56
Takrorlash uchun savollar.....	56

4-BOB. RYEJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI

4.1. Iqtisodiyot konstitusiyalarining shakllanishi	57
4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari.....	58

4.3. Bozor konstitusiyasi normalari.....	59
4.4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash.....	63
Xulosa.....	65
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	65
Takrorlash uchun savollar.....	65

5-BOB. TRANSAKTSIYA VA TRANSFORMATSION XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA NISBATAN YONDASHUVLAR

5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uilyamson yondashuvi	67
5.2. Transformatsion xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi	72
5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi	73
Xulosa.....	80
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	81
Takrorlash uchun savollar.....	81

6-BOB. XUFYONA IQTISODIYOT

6.1. Xufyona iqtisodiyotning kyelib chiqishi sabablari	83
6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar	86
6.3. Xufyona bozor Institutsional tizim sifatida	92
6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot	95
Xulosa.....	96
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	97
Takrorlash uchun savollar.....	97

7-BOB. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUSIYASI

7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari	99
7.2. Mulkchilik ta’riflarining tahlili	102
7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari	104
7.4. Mulkiy huquqlar.....	109
7.5. Mulkiy xuquqlar taqsimotining tahlili.....	113
Xulosa.....	123
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	124
Takrorlash uchun savollar.....	124

8-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI

8.1. Shartnoma tushunchasi.....	125
8.2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma.....	127
8.3. Shartnomalarning xillari.....	129
8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara	132
8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari.....	137
Xulosa.....	141
Tayanch so'zlar va iboralar.....	142
Takrorlash uchun savollar.....	142

9-BOB. FIRMA NAZARIYASI

9.1. «Printsipal» va «agyent» o'zaro munosabatlari muammosi.....	143
9.2. «Printsipal-agyent» muammolarini hal etish variantlari.....	145
9.3. Firmaning ichki tuzilmasi.....	149
9.4. Firmalar tipologiyasi. Firmani rivojlantirish trayektoriyasi.....	151
9.5. Firmalarning asosiy xillari.....	152
Xulosa.....	161
Tayanch so'zlar va iboralar.....	161
Takrorlash uchun savollar.....	164

10-BOB. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI

10.1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish	165
10.2. Firma balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida.....	169
10.3. Firma ichidagi nizolarni kyeliShuvlar nazariyasi asosida tahlil qilish va hal etish.....	175
Xulosa.....	177
Tayanch so'zlar va iboralar.....	177
Takrorlash uchun savollar.....	178

11-BOB. FIRMANING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

11.1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi.....	179
11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash myezonlari.....	180

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning stratyegiyasi haqida axborot manbasi sifatida	184
Xulosa.....	188
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	188
Takrorlash uchun savollar.....	189

12-BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

12.1. Davlatning funksiyalari.....	190
12.2. Davlatning Institutsional tabiati.....	192
12.3. Davlatning mohiyati va uning ta’rifi	193
12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsyepsiyasi	194
12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»	196
Xulosa.....	198
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	199
Takrorlash uchun savollar.....	199

13-BOB. DAVLATLAR XILI

13.1. Davlat va «printsipal-agyent» muammosi.....	200
13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi.....	201
13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi	203
13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va myezonlari	204
13.5. Korrupsiya muammosi.....	206
Xulosa.....	209
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	210
Takrorlash uchun savollar.....	210

14-BOB. UY XO‘JALIGI VA UNING XILLARI

14.1. Uy xo‘jaligi iqtisodiyot sub’yekti sifatida.....	211
14.2. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli.....	213
14.3. Uy xo‘jaligining xillari	215
Xulosa.....	218
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	220
Takrorlash uchun savollar.....	220

Adabiyotlar ro‘yxati.....	221
Glossariy.....	226
Ilovalar.....	233

Содержание

Введение	17
 ГЛАВА 1. ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ТЕОРИЙ	
1.1. История возникновения и развития институциональных теорий.....	20
1.2. Методологические основы институционализма и вопрос начальной точки в институциональном анализе.....	25
1.3. Основные направления неоинституциональной теории.....	28
1.4. Особенности развития институциональной экономики.....	29
Заключение.....	31
Ключевые слова и фразы.....	32
Вопросы для повторения.....	32
 ГЛАВА 2. ИНСТИТУТЫ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА	
2.1. Суть понятий «институт» и «норма».....	33
2.2. Формальные и неформальные нормы и их формирование.....	38
2.3. Институциональная матрица.....	40
2.4. Институциональные изменения и взаимосвязи институтов....	42
Заключение.....	45
Ключевые слова и фразы.....	46
Вопросы для повторения.....	46
 ГЛАВА 3. ТЕОРИЯ ИГР И МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ	
3.1. Основные понятия теории игр	48
3.2. Типы равновесий и пути их поиска	49
3.3. Классификация ключевых моделей теории игр	52
Заключение.....	55
Ключевые слова и фразы.....	56
Вопросы для повторения.....	56
 ГЛАВА 4. ИНСТИТУТ ПЛАНА И ИНСТИТУТ РЫНКА	
4.1. Формирование конституций экономики	57
4.2. Нормы командной экономики	58
4.3. Нормы рыночной экономики	59

4.4. Экономическое обоснование прав собственности	63
Заключение.....	65
Ключевые слова и фразы.....	65
Вопросы для повторения.....	65

ГЛАВА 5. ТРАНСАКЦИОННЫЕ И ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗДЕРЖКИ И ПОДХОДЫ К ИХ АНАЛИЗУ

5.1. Трансакционные издержки и подход Коуза-Уильямсона к их анализу	67
5.2. Трансформационные издержки и подход Норта к их анализу	72
5.3. Опыт оптимизации трансакционных издержек.....	73
Заключение.....	80
Ключевые слова и фразы.....	81
Вопросы для повторения.....	81

ГЛАВА 6. ВНЕЛЕГАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

6.1. Причины возникновения внелегальной экономики.....	83
6.2. Подходы к оценке и классификации видов внелегальной экономики	86
6.3. Внелегальный рынок как институциональная система	92
6.4. Внелегальная экономика в мире.....	95
Заключение.....	96
Ключевые слова и фразы.....	97
Вопросы для повторения.....	97

ГЛАВА 7. ТЕОРИЯ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ И ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ ФОРМ СОБСТВЕННОСТИ

7.1. Основные положения теории прав собственности.....	99
7.2. Анализ определений собственности.....	102
7.3. Исторические формы реализации отношений собственности	104
7.4. Имущественные права.....	109
7.5. Анализ разделения имущественных прав.....	113
Заключение.....	123
Ключевые слова и фразы.....	124
Вопросы для повторения.....	124

ГЛАВА 8. ТЕОРИЯ КОНТРАКТОВ

8.1. Понятие контракта.....	125
8.2. Контракт о продаже и контракт о найме	127
8.3. Типы контрактов.....	129
8.4. Понятие организации и граница между институтом и рынком	32
8.5. Договорные отношения в сельском хозяйстве.....	137
Заключение.....	141
Ключевые слова и фразы.....	142
Вопросы для повторения.....	142

ГЛАВА 9. ТЕОРИЯ ФИРМЫ

9.1. Проблема взаимоотношений «приципала» и «агента»	143
9.2. Варианты решения проблем «приципала-агента»	145
9.3. Внутренняя структура фирмы.....	149
9.4. Типология фирм. Траектория развития фирмы.....	151
9.5. Основные виды фирмы.....	152
Заключение.....	161
Ключевые слова и фразы.....	161
Вопросы для повторения.....	164

ГЛАВА 10. ТЕОРИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ОРГАНИЗАЦИИ

10.1. Практический анализ организационных структур на основе ординалистической теории трансакционных издержек	165
10.2. Баланс фирмы как источник информации о ее структуре.....	169
10.3. Анализ и разрешение внутрифирменных конфликтов на основе теории соглашений	175
Заключение.....	177
Ключевые слова и фразы.....	177
Вопросы для повторения.....	178

ГЛАВА 11. АНАЛИЗ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ ФОРМЫ ФИРМЫ

11.1. Характеристика имущественных прав.....	179
11.2. Критерий выбора организационно-правовых форм	180
11.3. Организационно-правовая форма как источник информации о стратегии фирмы	184
Заключение.....	188
Ключевые слова и фразы.....	188

Вопросы для повторения.....	189
ГЛАВА 12. ГОСУДАРСТВО КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ	
12.1. Функции государства.....	190
12.2. Институциональная природа государства.....	192
12.3. Суть и определение государства.....	193
12.4. Контрактная и эксплуататорская концепция государства.....	194
12.5. «Провалы» государства.....	196
Заключение.....	198
Ключевые слова и фразы.....	199
Вопросы для повторения.....	199
ГЛАВА 13. ТИПОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВ	
13.1. Государство и проблема «принципала-агента».....	200
13.2. Понятие «Контрактное» государство.....	201
13.3. Понятие «Эксплуататорское государство»	203
13.4. Методы и критерия оценки характера государства.....	204
13.5. Проблемы коррупции.....	206
Заключение.....	209
Ключевые слова и фразы.....	210
Вопросы для повторения.....	210
ГЛАВА 14. ДОМАШНЕЕ ХОЗЯЙСТВО И ЕГО ТИПЫ	
14.1. Домашнее хозяйство как субъект экономики.....	211
14.2. Роль рутины в функционировании домашнего хозяйства.....	213
14.3. Типы домашних хозяйств.....	215
Заключение.....	218
Ключевые слова и фразы.....	220
Вопросы для повторения.....	220
Список литературы	221
Глоссарий	226
Приложения	233

Content

Introduction	17
 CHAPTER 1. ORIGINS AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL THEORY	
1.1. History of origins of institutional theory.....	20
1.2. Methodological basis of institutionalism and question of starting point in institutional analysis	25
1.3. Main directions of neoinstitutional theory.....	28
1.4. Features of development of institutional economy	29
Conclusion.....	31
Key words and phrases.....	32
Questions for review.....	32
 CHAPTER 2. INSTITUTIONS AND THEIR ROLE IN SOCIAL DEVELOPMENT	
2.1. Meaning of terms “institution” and “norm”.....	33
2.2. Formal and informal norms and their formation.....	38
2.3. Institutional matrix.....	40
2.4. Institutional changes and interrelation of institutions.....	42
Conclusion.....	45
Key words and phrases.....	46
Questions for review.....	46
 CHAPTER 3. GAME THEORY AND INTERRELATION MODELING	
3.1. Main concepts of game theory	48
3.2. Types of equilibrium and ways of searching them.....	49
3.3. Classification of key models of game theory	52
Conclusion.....	55
Key words and phrases.....	56
Questions for review.....	56
 CHAPTER 4. INSTITUTION OF PLAN AND INSTITUTION OF MARKET	
4.1. Formation of constitutions of economics.....	57
4.2. Norms of command conomy.....	58
4.3. Norms of market economy.....	59

4.4. Economic justification of property rights.....	63
Conclusion.....	65
Key words and phrases.....	65
Questions for review.....	65

CHAPTER 5. TRANSACTIONAL AND TRANSFORMATIONAL COSTS AND APPROACHES TO THEIR ANALYSIS

5.1. Transactional costs and Coase - Williamson's approach to their analysis	67
5.2. Transformational costs and Nort's approach to their analysis.....	72
5.3. Experience of optimisation of transactional costs.....	73
Conclusion.....	80
Key words and phrases.....	81
Questions for review.....	81

CHAPTER 6. ILLEGAL ECONOMY

6.1. Reasons for illegal economy derivation.....	83
6.2. Approaches to valuation and classification of types of illegal economy.....	86
6.3. Illegal market as an institutional system.....	92
6.4. Illegal economy in the world.....	95
Conclusion.....	96
Key words and phrases.....	97
Questions for review.....	97

CHAPTER 7. THEORY OF PROPERTY RIGHTS AND EVOLUTION OF FORMS OF PROPERTY

7.1. Main regulations of property rights theory.....	99
7.2. Analysis of property definitions.....	102
7.3. Historical forms of realisation of property relationship.....	104
7.4. Property rights.....	109
7.5. Property rights division analysis.....	113
Conclusion.....	123
Key words and phrases.....	124
Questions for review.....	124

CHAPTER 8. THEORY OF CONTRACTS

8.1. Definition of contract.....	125
8.2. Sale contract and hire contract.....	127
8.3. Types of contracts.....	129
8.4. Definition of organisation and boundary between institution and market	132
8.5. Contractual relationships in agriculture.....	137
Conclusion.....	141
Key words and phrases.....	142
Questions for review.....	142

CHAPTER 9. THEORY OF FIRM

9.1. Problem of relationship of “principal” and “agent”	143
9.2. Versions of solving “principal - agent” problem....	145
9.3. Internal structure of firm.....	149
9.4. Typology of firm. Firm development path.....	151
Conclusion.....	161
Key words and phrases.....	161
Questions for review.....	164

CHAPTER 10. THEORY OF PRACTICAL ANALYSIS OF ORGANISATION

10.1. Practical analysis of organisational structure on the basis of ordinal theory of transactional costs	165
10.2. Balance sheet of firm as a source of information on its structure	169
10.3. Analysis and solution of intercompany conflicts on the basis of agreement theory	175
Conclusion.....	177
Key words and phrases.....	177
Questions for review.....	178

CHAPTER 11. ANALYSIS OF ORGANISATIONAL AND LEGAL FORMS OF FIRM

11.1. Characteristics of property rights.....	179
11.2. Criteria of selection of organisational and legal forms.....	180
11.3. Organisational and legal form as source of information about strategy of firm	184
Conclusion.....	188
Key words and phrases.....	188

Questions for review.....	189
 CHAPTER 12. STATE AS INSTITUTIONAL ORGANISATION	
12.1. Functions of state.....	190
12.2. Institutional nature of state.....	192
12.3. Substance and definition of state.....	193
12.4. Contractual and exploitation concepts of state.....	194
12.5. “Failures” of state.....	196
Conclusion.....	198
Key words and phrases.....	199
Questions for review.....	199
 CHAPTER 13. TYPOLOGY OF STATE	
13.1. State and “principal - agent” problem.....	200
13.2. “Contract” state concept.....	201
13.3. “Exploiter” state concept.....	203
13.4. Methods and criteria of evaluation of state.....	204
Conclusion.....	209
Key words and phrases.....	210
Questions for review.....	210
 CHAPTER 14. HOUSEHOLD AND ITS TYPES	
14.1. Household as an entity of economy.....	211
14.2. Role of routine in household functioning.....	213
14.3. Types of household	215
Conclusion.....	218
Key words and phrases	220
Questions for review.....	220
 Literature.....	 221
Glossary.....	226
Appendixes.....	233

Kirish

Har qanday jamiyat institutsional muhitini tashkil etuvchi ma'lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yilidan boshlab byeshta tamoyil asosida¹ bosqichma-bosqich amalga oshirilgan islohotlar jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida o'zgarishlarga erishildi, iqtisodiyotning yangi xo'jalik yurituvchi sub'yektlari – yirik aktsiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar va xususiy mulkchilikning turli shakllari barpo etildi. Shu bilan bir vaqtda ular faoliyat yuritishi shartlarini byelgilab byeruvchi rasmiy qoidalar (konstitusiya, qonunlar, farmonlar va b.) hamda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va boshqa norasmiy normalarni o'z ichiga olgan Institutsional asoslar yaratildi. Bularning barchasi jamiyatda mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlarning takomillashuviga, moddiy, tabiiy va myehnat ryesurslaridan samarali foydalanishga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois Institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modyernizasiya qilish yo'llarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Intistusional iqtisodiyot, shubhasiz, ana shunday vositalardan biri hisoblanadi.

Institutsional iqtisodiyot – bu iqtisodiy nazariya va xo'jalik amaliyotini Institutsional o'zgarishlarning o'zaro bog'liqligida o'rganuvchi zamonaviy iqtisodiy fikrlarning ilmiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yo'nalish G'arb mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanishi, talab va taklif qonunlarining ishlashi, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning hulq-atvori, bozor va ma'muriy myexanizmlarning faoliyat ko'rsatishi, iqtisodiy o'sish va shu kabi boshqa bir qator jarayonlar va hodisalarni o'rganishda kyeng tadbiiq etib kyelinmoqda.

Shularni hisobga olgan holda ushbu nazariyani kyeng o'rganish va undan O'zbekiston iqtisodiyotida institutsional islohotlarni chuqurlashtirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim nazariy asosi sifatida foydalanish mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda Institutsional iqtisodiyot fani iqtisodiy nazariyaning uzviy bir yo'nalishi sifatida dadil maydonga chiqdi. Ushbu fan o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan qator mamlakatlarning iqtisodiyot yo'nalishida

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: "O'zbekiston", 1995, - 269 b.

kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarida kyeng o'qitilmoqda va mazkur fan bo'yicha kafyedralar tashkil etilgan.

E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu o'quv qo'llanmada neoinstitutsional nazariyaning metodologik asoslariga, asosiy qoidalariga, tamoyillariga, ushbu yo'nalish vakillarining ilmiy qarashlariga, jamiyatdagi rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish muammosiga, norasmiy institutlarning roliga muhim ahamiyat berilgan.

Shuningdek, qo'llanmada institutsional iqtisodiyotning tadqiqot usuli sifatida o'yinlar nazariyasi va modellashtirish tavsifiga, reja va bozor institutlari faoliyati normalari hamda shartnomalar xillariga katta e'tibor qaratilgan. Transaksiya va transaksiya xarajatlari nazariyasi, transformatsion yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari va uning ahamiyati hamda tahliliy usullari izohlab berilgan. Qo'llanmada institutlarni yangi institutsional muhitga joriy etish jarayonlarini o'rganishga kyeng o'rin berilgan.

Ushbu qo'llanmaning asosini T.Vyeblyen, R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, T.Eggyertson kabi institutsionalizm namoyondalarining jahonda tan olingan asarlariga tayangan, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlarining so'nggi yillar mobaynida chop etilib, neoinstitutsional nazariya doirasidagi tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini belgilab bergan ilmiy ishlari tashkil etadi. Bu yerda gap, birinchi galda, A.N.Olyeynik, R.I.Kapyelyushnikov, V.M.Poltyerovich, V.L.Tambovsyev, A.Ye.Shastitko kabi Rossiyalik olimlarning ilmiy tadqiqotlari hamda X.Abulqosimov, A.Byekmurodov, I.Butikov, A.Rasulyev, A.Ortiqov, T.Shodiyev, Sh.Shodmonov, A.Isaxodjayev, N.Yusupova, R.Yaushyev, A.Qodirov, S.G'ulomov kabi mamlakatimiz olimlarining O'zbekistonda o'tish davri iqtisodiyotida mulkchilik huquqi, institutsional islohotlar, transaksiya va shartnomalar, xufyona va norasmiy iqtisodiyot nazariyalari bilan bog'liq ishlari haqida borayapti.

Ushbu o'quv qo'llanmaning paydo bo'lishida ko'p jihatdan Toshkent davlat iqtisodiyot univrsityeti kutubxonasida jamlangan institutsional iqtisodiyotga doir xorijiy mamlakatlarda, xususan, Rossiyada chop etilgan ilmiy monografiyalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalardan kyeng foydalanish imkoniyati muhim rol o'ynadi. Shuni inobatga olgan holda, muallif qator yillar davomida univrsityet kutubxonasiga ilm manbalarini to'plagan va ularni o'quvchilarga yetkazishga o'z hissalarini qo'shgan fidoiy insonlarga, eng avvalo, O'zR Fanlar Akademyasining

akadyemigi S.S.Gʻulomovga, profyessor B.Yu.Xodiyevga, profyessor A.Sh.Byekmurodovga oʻzining samimiy minnatdorchiligini bildiradi.

Muallif ushbu qoʻllanmani sinchklab oʻqib, uni yaxshilash boʻyicha oʻz fikr-mulohazalarini bildirgan profyessor A.Bekmurodovga, profyessor T.Shodiyevga, profyessor H.Abulqosimovga, dosyent N.Oʻrmonovga hamda qoʻllanmaning kompyutyer matnini tayyorlashga katta hissa qoʻshganligi uchun ilmiy xodim M.Qorayevga ham samimiy minnatdorchilik izhor etadi.

Oʻquv qoʻllanmaning mazmun-mohiyatini yanada boyitish va uni takomillashtirish yuzasidan bildirilgan xolisona fikrlarni muallifga TDIUga yoʻllashingiz mumkin.

1-BOB. INSTITUTSIONAL NAZARIYALARNING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi

1.2. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi

1.3. NyeoInstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi

Ilmiy iqtisodiy nazariyalar shakllanishi XVII asrda Yevropada dastlab V.Pyetti, Buagil’byer, kyeyinroq esa, A.Smit va D.Rikardolarning klassik iqtisodiy ta’limotlari bilan tavsiflanadi. XIX asrning yetmishinchi yillariga kyelib, klassik nazariyaning K.Myengyer, M.Jyevons, L.Valras va boshqa tadqiqotchilarning faoliyati zamiridagi marjinal yondashuv bilan kyengayishi nyeoklassik nazariya sifatida A.Marshallning “Iqtisodiyot prinsiplari” asarida o‘z ifodasini topdi. Kyeyinchalik A.Marshallning qarashlari J.B.Klark izlanishlarida takomillashdi.

Nyeoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari ikki qismdan iborat. Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning “eski” tamoyillari, ikkinchi qismni esa, nyeoklassikaning “yangi” tamoyillari tashkil etadi. “Eski” tamoyillar “qat’iy nyegiz” bo‘lsa, “yangi” tamoyillar nyeoklassikaning «himoya qobig‘i»ni tashkil etadi.

“Eski” tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Paryeto (Valras-Errou-Dobrye) optimumi talablariga mos kyeladi;
- bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi;
- individlarga tashqi omillar ta’sir ko‘rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega;
- xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi. Ayni chog‘da ayirboshlash xarajatlari e’tiborga olinmaydi.

“yangi” tamoyillarga ko‘ra:

- bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun ryesurslarning xususiy mulkni tashkil etishi asosiy zamin hisoblanadi;
- individlarda bitim to‘g‘risidagi barcha axborot mavjud;

- ayirboshlash chyegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda ryesurslarning dastlabki taqsimlanishidan kyelib chiqib, byelgilanadi.

Klassik nazariyaning rivojlanishida kuzatiladigan istalgan qoida tuzatishlar va aniqlashtirishlar jarayonida «Eski tamoyillar»ni tashkil qiluvchi fikrlar o‘zgarishsiz qolishini nazarda tutadi. Ular tadqiqot paradigmasi, nazariyani izchil qabul qiluvchi har qanday tadqiqotchining tanqidi qanchalik kyeskin bo‘lmasin, “eski” tamoyillardan voz kyechilmaydi. Aksincha, nazariyaning rivojlanishiga qarab uning tadqiqot pryedmyetiga «yangi tamoyil»ni tashkil qiluvchi qarashlarga doimiy tuzatishlar, yangi unsurlar kiritiladi.

«Eski» institutsionalizm nazariyasining mohiyatini yanada to‘liqroq ko‘rib chiqish uchun ushbu ilmiy yo‘nalishning ko‘zga ko‘ringan vakillari T.Vyeblyen, K.Polani va J.K.Gelbryeyt qarashlariga murojaat etish mumkin. Mashinali ishlab chiqarishning paydo bo‘lishini tahlil qilishda kapitalist bilan yollanma ishchi o‘rtasidagi munosabatlar tizimi myehnat taqsimoti qabul qiladigan quyidagi tashkiliy shakllar orqali ularning o‘zaro ta’siriga e’tibor qaratildi: tabiiy myehnat taqsimoti → koopyerasiya → manufaktura va mutlaq qo‘shimcha qiymatni shakllantirish → xususiy ishchining paydo bo‘lishi → mashinalarning paydo bo‘lishi → fabrika → nisbiy qo‘shimcha qiymatni shakllantirish.

Karl Polanining ta’kidlashicha, aynan milliy ryesurslar va myehnat bozorining shakllanishi asosida davlatning aralashuvi yotadi. G‘arbiy Yevropaning barcha ichki bozorlari mahalliy bozorlar tabiiy evolyusiyasining natijasi emas, balki davlatning aralashuvi orqali barpo etilgan.

T.Vyeblyen «Byekorchi sinf nazariyasi» (1899) [32] asaridagi odatlar to‘g‘risidagi tahlilda xolizm myetodologiyasini qo‘llaydi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralarini byelgilab byeruvchi institutlardan biri hisoblanadi. Insonlar xatti-harakati Vyeblyen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan kyelib chiqib, ta’riflanadi. Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo‘lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali myehnat qilishga moslashish) dyeb nomlaydi. T.Vyeblyenning fikriga ko‘ra, raqiblik hissiyoti mulkchilik va bozordagi raqobatning asosida yotadi. Ushbu hissiyotning o‘zi individ o‘z tanlovini amalga oshirishda o‘z foydaliligini ko‘paytirishni emas, balki boshqalarning ko‘z o‘ngida o‘z nufuzini oshirishni ko‘zlovchi «oshkora istye’mol»ni izohlaydi. Masalan, sotib olmoqchi bo‘lgan avtomobilni tanlashda

istye'molchi uning narxiga va texnik xususiyatlariga emas, balki muayyan rusumdagi mashinaga egalik qilish orqali ta'minlanadigan nufuzga e'tiborni qaratadi.

Va nihoyat, "eski" institutsionalizm namoyondasi J.K.Gelbryeyt o'z tahlilini axborot va axborot almashuvining ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi masalalaridan boshlaydi. Uning asosiy fikri – hozirgi bozorda hech kim to'liq axborotga ega emas. Har bir shaxsning bilimlari ixtisoslashgan va xususiy ahamiyatga ega, axborot to'liqligiga faqat ushbu to'liq bo'lmagan bilimlarni birlashtiruvchi tashkilot doirasida erishish mumkin, deyib ta'kidlaydi. Bunda hokimiyat alohida shaxsdan guruhga birlashgan, individuallikka ega bo'lgan tashkilotlar qo'liga o'tadi. So'ngra mazkur tashkilot individlarning xatti-harakatiga ko'rsatadigan ta'sirni tahlil qilib, individlar tavsiflarini institutsional muhit funksiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, uning ta'kidlashicha, istye'mol talabining o'sishi istye'molchilarning o'z ichki tuyg'ulari yuqori bo'lishidan emas, balki ularni ishontirish uchun ryeklamadan faol foydalanuvchi korporasiyalar manfaatlarining o'sishidan kyelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kyengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarini o'rganishning eng kyeng tarqalgan yondashuvlariga ko'ra, ular uchta yo'nalishni o'z ichiga oladi: nyeoklassika, Institutsionalizm va kyeynschilik. Biroq, mamlakatimizda mazkur yo'nalishlar – ayniqsa, institutsionalizm yo'nalishi sohasidagi ilmiy-nazariy, o'quv-uslubiy jabhalar yaxlit bayon etilgan adabiyotlarni yetarli, deyib bo'lmaydi.

Institutsionalizmning nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi byevosita klassik va nyeoklassik nazariyalar bilan bog'liq. Binobarin, nyeoklassika tamoyillaridagi yuqorida ko'rsatilgan chyeklovlarni hisobga olgan holda, bozor modyelini tuzishga yo'naltirilgan nazariya – institutsionalizm hisoblanadi. Ushbu nazariyaning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy mye'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari nyeoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, bozor munosabatlarini tahlil qilishning yangi sohasidir.

Institutsionalizm bugungi kunda iqtisodiyot fanining eng tyez rivojlanib borayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu ko'proq nyeoInstitutsional iqtisodiy nazariyaga yoki yanada kyengroq qilib

aytdigan bo‘lsak, neoinstitutsional nazariyaga yoki neoinstitutsionalizmga taalluqli.

Ilmiy manbalar [30, 32, 34, 40, 41, 47] guvohlik byerishicha, neoinstitutsionalizm chuqur tarixiy ildizga ega. XIX asr oxiri – XX asr boshida yuzaga kyelgan “eski” institutsionalizmning asoschilari bo‘lib T.Vyeblyen, J.R.Kommons va U.Mitchyellar hisoblanishadi. Hozirgi zamon iqtisodchilari ularning ishlaridan bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va iqtisodiyot fanining an’anaviy usullari yordamida izohlanishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni tahlil qilish imkonini byeruvchi g‘oyalarni topmoqda.

Biroq o‘tgan asrning 60-70 yillarigacha institutsional yo‘nalish ancha sust rivojlangan. Kyeyinchalik eski g‘oyalar ikkinchi bosqich institutsionalistlari – J.K.Gelbryeyt, R.Xaylbronyer, F.Pyerru, J.Furastye, G.Myurdal va boshqalarning ishlarida o‘z ifodasini topgan.

“Eski” (zamonaviy) institutsionalizmning uchinchi bosqichi asosan J.Xodjson boshchiligidagi [55] “kyembridj maktabi” olimlarining faoliyati bilan bog‘liq.

Shu bilan birga turli iqtisodiy maktablarga mansub bir qator iqtisodchilar [30, 31] institutsional tizimlarni tahlil qilish bilan shug‘ullanib, o‘z tadqiqotlarida institutsional yondashuvdan byevosita yoki bilavosita foydalanishgan.

Institutsional nazariyaning ko‘p sonli masalalarini yorituvchi adabiyotlarda [31, 39, 40, 50, 56] Institutsionalizm turli yo‘nalishlarining myetodologik xususiyatlari to‘g‘risidagi fikr-mulohazalarga katta ahamiyat byerilgan.

“Eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm da ko‘plab umumiyliklar mavjud – bu institutlarni tadqiq etish, shuningdyek ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o‘rganishga nisbatan evolyusion yondashuvning ayrim jihatlarini tahlil qilishdir. Umuman olganda ushbu ikkita yondashuv kyesishuv nuqtalariga ega emas.

Rossiyalik olim R.Nuryeyevning fikriga ko‘ra, “eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o‘rtasida, kamida, uchta asosiy farq mavjud².

1) Agar “eski” institutsionalistlar zamonaviy iqtisodiy nazariya muammolarini jamiyatdagi boshqa fanlar usullari bilan o‘rganishga intilgan holda huquq va siyosatdan iqtisodiyot tomon borishsa, neoinstitutsionalistlar bunga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarama-qarshi yo‘ldan

² Nuryeyev R. Institutsionalizm: vchiera, syegodnya i zavtra. V kn. «institutsionalnaya ekonomika». Uchyebnoy posobiy / A.Olyenik. –M.: INFIM, 2000. -5-7 b.

borishadi, ya'ni ular o'z tahlilida nyeoklassik iqtisodiy nazariya vositalariga tayanadi, zamonaviy mikroiqtisodiy usullarni qo'llagan holda siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

2) "Eski" institutsionalizm asosan induktiv usulga asoslanib, alohida holatlardan umumlashtirishga tomon intildi, buning natijasida, qator iqtisodchilarning fikriga ko'ra, umumiy institutsional nazariya yuzaga kyelmadi; nyeoInstitutsionalizm dyeduktiv yo'ldan borib, nyeoklassik iqtisodiy nazariyaning umumiy tamoyillaridan ijtimoiy hayotning muayyan hodisalarini izohlashga intilmoqda.

3) "Eski" institutsionalizm radikal iqtisodiy tafakkur oqimi sifatida asosiy e'tiborni insonlar manfaatlarini himoyalovchi jamoalar (asosan, kasaba uyushmalari va hukumat) xatti-harakatiga qaratdi; nyeoinstitutsionalizm qaysi jamoa a'zosi bo'lish uning uchun foydali ekanligini o'z manfaatlariga amal qilgan holda hal etuvchi mustaqil individga e'tibor qaratadi.

4) "Eski" institutsionalizm myetodologik xolizmdan foydalanadi, uni umumiy tarzda quyidagicha ta'riflash mumkin: "institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi". Ushbu holat nyeoInstitutsional nazariyaga asos qilib olindi.

Shu nuqtai nazardan "eski" va "yangi" Institutsional maktablarni bir biridan farqlash lozim. Ingliz iqtisodchisi J.Xodjson [55] u yoki bu yo'nalishga mansub olimlarni quyidagicha tarzda tasniflashni taklif qiladi:

"Eski" institutsional maktab: T.Vyeblyen, J.R.Kommons, U.Mitchyellar, Y.Shumpyetyer, J.K.Gelbryeyt, F.Nayt, K.Polani, K.Ayryes, G.Myurdal.

"Yangi" institutsional maktab: R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, R.Poznyer, M.Olson, F.Xayyek.

J.Xodjsonning fikriga ko'ra [55], agar "eski" maktab darvinizmga asoslanib, raqobatlashuvchi institutlar to'g'risidagi asoslardan foydalangan holda institutlarning uzoq vaqt mobaynida rivojlanishini ko'rib chiqqan bo'lsa, "yangi" maktab ijtimoiy darvinizmdan yiroqlashib, o'z tadqiqotlarini myetodologik individualizm nuqtai nazaridan olib bormoqda. Shunday qilib, J.Xodjson "yangi" maktabni ko'p jihatdan tanqid qiladi. Uning ta'kidlashicha, "yangi" maktabning nochorligi shunda namoyon bo'ladi, tadqiqotlarga jamiyat o'zining "tabiiy holatida" asos qilib olingan bo'lib, unda qandaydir insoniy munosabatlar mavjud, lyekin institutlarsiz; institutlar urf-odatlar va qoidalar bilan birgalikda paydo bo'lishi, so'ngra esa insonlar tomonidan qonuniyat sifatida ochilishi hisobga olinmaydi. Masalan, K.Magnyer pulning paydo bo'lishi

muammosini tadqiq etishni jamiyatning unda pul mavjud bo'lmagan institutlardan holi bo'lgan holatini tahlil qilishdan boshlab, so'ngra esa ularning paydo bo'lishiga individual agyentlarning oqilona qarorlari natijasi sifatida qaraydi. O.Uilyamson ham asos sifatida institutlardan holi makon – institutlarsiz bozorni ko'rib chiqadi, so'ngra esa transaktsiya xarajatlarini qisqartiruvchi tuzilmalar sifatida firmalarning paydo bo'lishini tadqiq etgan. J.Xodjsonning fikricha [55], nyeoInstitutsional olamning bunday taxmini noto'g'ri, chunki jamiyat azaldan Institutsionallashgan. Ushbu xulosa, uning ta'kidlashicha, ko'plab iqtisodchilarning “eski” maktab Institutsionalistlarining g'oyalari qaytishiga sabab bo'ldi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, “yangi” Institutsional maktab, nyeoInstitutsional nazariya va yangi Institutsional iqtisodiyot – bularning barchasi bitta narsa emas. “Yangi” maktab, R.Nuryeyevning fikricha, o'z asoslariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi ikkita so'nggi yo'nalish: nyeoInstitutsionalizm uchun nyeoklassik nazariya va yangi Institutsional iqtisodiyot uchun “eski” Institutsionalizm yo'nalishlariga asos bo'lib xizmat qildi.

Yangi institutsional iqtisodiyot vakillari tomonidan nafaqat ushbu yo'nalish doirasida, balki boshqa yo'nalishlar doirasida ham tan olinib, kyeng qo'llanilgan bir nyecha nazariya ishlab chiqildi. Bular o'yinlar nazariyasi (J. Fon Nyeyman, O.Morgyenshtyern, J.Nesh) va to'liqsiz oqilonalik nazariyasi (G.Saymon) hisoblanadi [30]. Yangi institutsional iqtisodiyotning hozirgi zamon ishlanmalarini fransuz maktabi iqtisodchilari – L.Tyevyeno, O.Favro, A.Orlyean, R.Buayye va boshqalar ishlarida uchratish mumkin [30, 31].

Biroq, institutsionalistlarning bahs-munozaralari bir yo'nalishning boshq yo'nalishdan ustunligini isbotlashga qaratilgan. Bir qator iqtisodchilar, xususan, T.Eggyertsonning ta'kidlashicha³, “faqat vaqt munozaralarda hakam sifatida ishtirok etishi mumkin. Aynan myetodologik ziddiyatlar tufayli J.R.Kommons boshchiligidagi eski amyerika institutsionalistlarining urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki, 1984 yilda R.Kouz yozganidyeck, “hyech qanday nazariyaga ega bo'lmagan ular (amyerika institutsionalistlari) hali anglab yetishni talab etuvchi quruq izohli matyerialdan boshqa hyech narsani taklif eta olishmadi”.

³ Eggyerson T. Ekonomicheskoy povyedyenyi i instituti. –M.: DYELO, 2001. – S. 18-19.

1.2. Institutsionalizmning myetodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang'ich nuqta masalasi

Hozirgi vaqtda nyeoinstitutsional yondashuvdan nafaqat iqtisodchilar va sosiologlar, balki yuristlar va siyosatshunoslar ham foydalanishmoqda. Bu ko'proq ham jahon xo'jalik tizimini, ham alohida olingan milliy iqtisodiyotni tadqiq etishga taalluqli, chunki fundamyental tahlilni, xoh u iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, sosiologiya, huquq bo'lsin, bir fan doirasida olib borib bo'lmaydi.

Hozirgi bosqichda *iqtisodiy impyerializm*⁴ iqtisodiy fanning dyeyarli barcha oqimlariga xos, biroq nyeoinstitutsionalizm u yaqqol namoyon bo'ladi, bu boshqa myetodologik asoslardan voz kyechnagan va nyeoklassikaning "qat'iy nyegizi"ni o'zgartirmagan holda jamiyat haqidagi boshqa fanlar – psixologiya, sosiologiya, siyosatshunoslik fanlarining ishlanmalaridan foydalanish imkonini byeradi. Bu hol tahlil sohasini syezilarli darajada kyengaytirib, uni boyitadi va aniqlikka yaqinlashtiradi.

Nyeoinstitutsionalizm ikkita umumiy asosdan kyelib chiqadi, birinchidan, ijtimoiy institutlar ahamiyatga ega, ikkinchidan ular nyeoklassik nazariya vositalari yordamida tadqiq etiladi. Ushbu ikki taraflama xususiyat nyeoinstitutsionalizmni "eski" Institutsionalizm va nyeoklassik nazariyadan ajratib turadi.

Nyeoinstitutsionalizm nyeoklassik nazariyadan insonning ko'paytiruvchi xatti-harakati va myetodologik individualizm tamoyillarini myeros qilib olgan holda o'tgan asrning 50-60 yillarga kyelib shakllandi. Nyeoinstitutsionalizmning ayrim variantlarida o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi. Ayrim nyeoinstitutsionalistlar o'z tadqiqotlarida evolyusion nazariya qoidalariga tayanadi.

Biroq, ularning o'xshashligiga qaramay, nyeoinstitutsional va nyeoklassik yondashuvlarining myetodologik xususiyatlarini byelgilab byeruvchi bir qator farqlarni ajratish mumkin.

Nyeoinstitutsional nazariya ijtimoiy jarayonning ryeal faoliyat ko'rsatuvchi ishtirokchilari sifatida guruhlar yoki tashkilotlarni emas, balki alohida individlarni o'rganadi. Shu tariqa tashkilotlar ichida individlarning o'rtasida yuzaga kyeladigan munosabatlar turli tashkiliy tuzilmalarning mavjud bo'lishini izohlash uchun hal qiluvchi omil hisoblanib, nyeoinstitutsional nazariyani o'rganish ob'yekti sanaladi, ayni

⁴ Nyeoklassik yondashuvning asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning butun tarqoq sanalarini umumlashtirish (unifikatsiyalash) yotadi.

paytda nyeoklassik nazariyada firma “qora quti” sifatida ko‘rib chiqildi. Firmaning paydo bo‘lishi masalalari ham nyeoklassiklar nazaridan chyetda qoldi, ayni paytda nyeoInstitutsional yo‘nalish vakillarining ko‘plab ishlari, shu jumladan R.Kouz ishlari [30]ning maqsadi “firmaning mavjud bo‘lishini izohlash va uning faoliyati ko‘lamlarini byelgilab byeruvchi sabablarni qidirib topishdan iborat bo‘ldi”.

Ta’kidlash lozimki, myetodologik individualizm bir qator jarayonlarni tadqiq etish uchun ancha jiddiy chyeklovlarni byelgilaydi. Masalan, davlatni yagona, uyg‘unlashgan tarzda foliyat ko‘rsatuvchi, bo‘linmas organizm sifatida aniq tasavvur qilishga to‘liq tayangan tadqiqotni amalga oshirish muammoga aylandi; davlatning maqsadli funksiyasini ko‘paytirishga, individlar funksiyalarining qismi (agryegati) hisoblanmaydigan o‘ziga xos “ijtimoiy nye’mat funksiyasi”ga asoslangan yondashuvlardan foydalanish ham qiyindyek tuyuladi. Ikkinchi tomondan, bunday asos tadqiqot natijasida olinadigan xulosalarning amaliyot nuqtai nazaridan ahamiyatini yanada oshiradi, chunki ular ryeal ma’lumotlarga asoslanadi.

Individlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil etishda boshlang‘ich nuqtaga nisbatan ikkita tamoyil mavjud. Birinchi tamoyilda institutlar individlarning manfaatlari hamda xatti-harakatlari orqali tushuntiriladi va *myetodologik individualizm* dyeb nomlanadi. Ya’ni, individ institutlarni tahlil qilishda boshlang‘ich nuqta hisoblanadi. Masalan, davlatni tavsiflashda uning fuqarolarining manfaatlari va o‘ziga xos xususiyatlaridan kyelib chiqiladi. Myetodologik individualizm tamoyilining davomi *ichki sabab natijasida vujudga kyelgan evolyusiya* konsyepsiyasidir. Ushbu konsyepsiyaga ko‘ra, institutlar insonlarning harakatlari natijasida paydo bo‘ladi dyegan taxmin ilgari suriladi. Ya’ni, individlar birlamchi, institutlar esa ikkilamchi o‘rin tutishi to‘g‘risidagi taxmin nyeoklassiklar qarashlarida o‘z aksini topgan.

Aksincha, tahlil uchun boshlang‘ich nuqta sifatida individlar emas, balki institutlar byelgilanishi ikkinchi tamoyilga asos bo‘ladi. Shu tariqa ikkinchi tamoyilda *xolizm* myetodologiyasidan foydalaniladi. Boshqacha aytganda, individlar institutlarning ta’rifidan kyelib chiqib tavsiflanadi. Institutlar esa, o‘zlari makrodarajada munosabatlar tizimini takror ishlab chiqarishda bajaradigan funksiyalar orqali izohlanadi. Endi fuqarolar o‘z hukumatini emas, balki hukumat ma’lum xildagi fuqarolarning shakllanishiga ko‘maklashadi. So‘ngra, ichki sabab natijasida vujudga kyelgan evolyusiya konsyepsiyasiga *Institutsional dyetyerminizm* g‘oyasi qarshi turadi va u muhim barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Institutlar

– o‘tmishda sodir bo‘lgan «jarayonlar natijasi» bo‘lib, ular o‘tmish holatlariga moslashgan va shuning uchun ijtimoiy mo‘rtlik, ruhiy omili hisoblanadi va barcha kyeyingi rivojlanish «doiralarini» byelgilab byeradi. Shunday qilib, xolizmda individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o‘zaro hamkorligini oldindan byelgilab byeruvchi institutlarning tavsifi orqali izohlanadi. Ya’ni, bunda institutlar birlamchi, individlar esa, ikkilamchi o‘rin tutadi.

1.3. Nyeoinstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari

O‘rganish sohalari va ob‘yektlarining xilma-xilligi shunga olib kyeladiki, nyeoInstitutsional nazariya mukammal nazariy tizim sifatida emas, balki bir nyecha muhim g‘oyalar bilan birlashgan yondashuvlar to‘plami sifatida namoyon bo‘ladi.

Nyeoinstitutsionalizmning asosiy yo‘nalishlari ichida o‘z mohiyatiga ko‘ra ko‘p jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan quyidagi tadqiqotlarni ajratish mumkin [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

- mulk huquqi nazariyasi – R.Kouz, A.Alchiyan va G.Dyemseyes, R.Poznyer, S.Pyeyovich va YE.Furubotn – shartnomalar nazariyasiga asos bo‘ldi;

- transaktsiya xarajatlari nazariyasi – R.Kouz, O.Uilyamson, D.Nort – iqtisodiy tashkilot nazariyasi (firma nazariyasi)ga asos bo‘lib xizmat qildi – M.Aoki, A.Alchiyan va G.Dyemseyes, S.Chung, M.Jyensyen va U.Mikling, O.Uilyamson, Yu.Fama;

- ijtimoiy tanlov nazariyasi – J.Byukyenyen, T.Tallok, M.Olson – byurokratiya nazariyasi – K.Errou, V.Niskanyen, S.Parkinson; jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi – G.Byekkyer, M.Fridmyen, J.Stiglyer, M.Olson va b.; korrupsiya iqtisodiy nazariyasi – E.Kryugyer, J.Stiglyer va b.; xufyona va norasmiy iqtisodiyot nyeoInstitutsional konsyepsiyasining davomi bo‘ldi – E. dye Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnaydyer;

- D.Nortning institutsional evolyutsiya konsyeptsiyasi yangi iqtisodiy tarixda o‘z ifodasini topdi – B.Gustaffson, D.Nort, R.Tomas va boshkalar.

Rossiya iqtisodiyot fanida nyeoinstitutsional nazariya R.I.Kapyelyushnikov, O.S.Suxaryeva, A.N.Olyeynik, V.M.Poltyerovich, V.L.Tambovsyeva, A.Ye.Shastitko va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Xufyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlari A.Auzan, L.Kosals, A.Olyeynik, V.Radayev, L.Timofyeyev, Yu.Latov va boshqalarning ishida o‘z aksini topgan [41, 47, 52].

Nyeoinstitutsional nazariyaning sanab o‘tilgan yo‘nalishlari o‘rtasida ko‘plab farqlar ham, umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, T.Eggyertsson quyidagilarni ajratadi [59]:

Birinchi, barcha ushbu mualliflar almashuvni tartibga soluvchi qoidalar va shartnomalarga nisbatan byelgilanadigan chyeklovlarni yaqqol ko‘rinishda modyellashtirishga intilishadi, bunda andoza sifatida ko‘proq nyeoklassik modyelda mulk huquqlarining eng na‘munali yo‘lidan foydalaniladi.

Ikkinchi, to‘liq axborot va almashuvning nol darajali xarajatlari to‘g‘risidagi nyeoklassik taxminlar oydinlashtirildi, shuning uchun ijobiy transaksiya xarajatlarining oqibatlari o‘rganilmoqda.

Uchinchi, baholanadigan nye‘matlarda faqat ikkita o‘lchov – narx va sifat o‘lchovlari mavjud, dyegan oddiy taxmin ancha yumshatildi, shu sababdan iqtisodiy natijalar va iqtisodiy tashkilot uchun tovarlar va xizmatlar sifat o‘zgarishlarining oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Yana bir bor shuni ta’kidlash lozimki, nyeoInstitutsional nazariya hozircha to‘liq shakllanmagan: ta’riflar va atamashunoslik borasida to‘liq uyg‘unlikka erishilmagan, matyematik modyellardan mikroiqtisodiy nazariyadagiga qaraganda juda kam darajada foydalanilmoqda, empirik tyestlashga katta e’tibor qaratiladi (bu ayniqsa o‘tish iqtisodiyotidagi jarayonlarni tahlil qilishda, masalan, xufyona syektorni o‘rganishda, turli ma’muriy to‘siqlarning samaradorligini tadqiq etishda yaqqol ko‘zga tashlanadi).

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi kyeyingi davr nyeoinstitutsional hamda yangi Institutsional bosqichlardan iborat. Bosqichlarning nomlanishidagi o‘xshashlikka qaramay, institutlar tahlilida prinsipial jihatdan turli konsyepsiyalar mavjud. Birinchi nomlanish nyeoklassikaning qat’iy nyegizini o‘zgarishsiz qoldiradi. Institutlar tahliliga yangi unurni kiritish nyeoklassika nazariyasining «himoya qobig‘i» to‘g‘risidagi fikrlarga tuzatishlar kiritish hisobidan yuz byeradi. Aynan shuning uchun nyeoinstitutsional iqtisodiyot «iqtisodiy

impyerializm»^{*} ga misol sifatida kyeltiriladi: an'anaviy mikroiqtisodiy quroldan voz kyechnagan holda «impyerialistlar» ilgari nyeoklassik nazariyaga byegana bo'lgan omillar – mafkura, xatti-harakat normalari, qonunlar, oila va hokazolarni tushuntirishga intilishadi. Ikkinchi nomlanish, aksincha, institutlarning nyeoklassikaning ilgarigi qoidalari bilan bog'liq bo'lmagan yangi nazariyasini yaratishga urinishni aks ettiradi.

Ronald Kouz «Firma tabiati» (1937), «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) kabi maqolalarida birinchi bor nyeoInstitutsionalizmning tadqiqot dasturini shakllantirgan edi. Ushbu dasturda nyeoklassik nazariyaning “himoya qobig'i”ga quyidagi o'zgartirishlar kiritilgan.

Birinchiidan, xususiy mulk bilan bir qatorda mulkchilikning jamoaviy, davlat, aktsiyadorlik shakllari tahlil qilinadi va ularning bozorda bitimlarni ta'minlashdagi nisbiy samaradorligi taqqoslanadi. Ya'ni, mulkchilik shakllari va shartnoma shakllarining kyeng doirasi ko'rib chiqilib, ular asosida almashuv amalga oshiriladi *Mulkchilik huquqlari nazariyasi* (R.Kouz, R.Poznyer, S.Pyeyovich) va *optimal shartnoma nazariyasi* (J.Stiglis, Y.Maknil)ning tadqiqot dasturi ana shunday. Bu yerda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi va samarali himoyalaniishi uchun mas'ul bo'lgan davlat nazariyasi, *ijtimoiy tanlov nazariyasi* (J.Byukyenyen, G.Tallok), shuningdyek, ijtimoiy tanlov nazariyasidan hosil bo'lgan *konstitusiyaviy iqtisodiyot* (V.Vanbyerg) ajralib turadi. Ayniqsa, konstitusiyaviy iqtisodiyotning vazifasi nyeoklassika, «eski» institutsionalizmning tarkibiy qismi hisoblangan «tartib nazariyasi» hamda “ijtimoiy tanlov” unsurlarini uyg'unlashtirishdan iborat.

Ikkinchiidan, nyeoklassik modyelga *axborot xarajatlari*, ya'ni bitim to'g'risidagi va bozordagi vaziyat to'g'risidagi axborotni qidirish va olish bilan bog'liq xarajatlar tushunchasi kiritiladi. *Axborot nazariyasi* (J.Stiglyer) nyeoInstitutsionalizm rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchiidan, ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda *transaksiya xarajatlari* mavjudligi nyeoinstitutsionalistlar tomonidan ta'kidlandi. *Transaksiya xarajatlari nazariyasi* (R.Kouz, O.Uilyamson) uchun markaziy bo'lgan ushbu atama zamirida bitimlarni amalga oshirishda yuzaga kyeladigan barcha xarajatlar tushuniladi. Transaksiya xarajatlari nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llash

* Iqtisodiy impyerializm – nyeoklassik yondoshuv asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning tarqoq oilasini umumlashtirish.

natijasida *Yangi iqtisodiy tarix* (D.Nort), dyeb nomlangan tarixiy tahlil paydo bo'ldi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi ikkinchi bosqich *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Nyeyman, O.Morgyenshtyern, J.Nesh)ning nyeoklassikadagi umumiy muvozanat modyeliga nisbatan bildirgan tanqidiy xulosasi bilan boshlandi.

Aynan o'yinlar nazariyasi yangi institutsional iqtisodiyot modyellarining tilini shakllantirdi. O'yinlar nazariyasi quyidagi taxminlarga asoslanadi:

- a) bir necha muvozanat nuqtalari mavjud bo'lishi mumkin;
- b) muvozanat nuqtalari Paryeto bo'yicha optimum nuqtalariga mos kyelishi shart emas;
- v) muvozanat umuman mavjud bo'lmasligi mumkin.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kyengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi. Ular uch yo'nalishdan iborat: nyeoklassika, Institutsionalizm va kyeynschilik. Klassik nazariyaning marjinal yondashuv bilan kyengayishi nyeoklassik nazariya sifatida namoyon bo'ldi.

Institutsionalizmning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy mye'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari nyeoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, u bozor munosabatlari tahlilining yangi sohasidir. Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda myetodologik individualizm va xolizm myetodologiyasidan foydalaniladi. Ular institutlar yoki individlarning birlamchiligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishida o'zaro o'xshash nomdagi nyeoinstitutsional hamda yangi Institutsional bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda mulkchilik huquqlari (R.Kouz, R.Poznyer, S.Pyeyovich), optimal shartnoma, konstitusiyaviy iqtisodiyot (V.Vanbyerg), ijtimoiy tanlov (J.Byukyenyen, G.Tallok), transaktsiya xarajatlari (R.Kouz, O.Uilyamson), axborot (J.Stiglyer) nazariyalari, ikkinchi bosqichga *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Nyeyman, O.Morgyenshtyern, J.Nesh), G.Saymonning to'liqsiz rasionallik nazariyasi kiritilgan. D.Nort

tadqiqotlarida individlarning institutsional doiralarni o'zgartirishga qodirliigi ta'kidlanadi.

Yangi Institutsional iqtisodiyotning eng yoyiq ko'rinishdagi dasturi *kyeliShuvlar iqtisodiyoti* (L.Tyevano, O.Favro, A.Orlyean, R.Buayye)dir. Uni tahlil qilish markazida kyelishuvlar turadi. Kyelishuvlar individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning umumiy doiralari sifatida qabul qilinadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Marjinal yondashuv, nyeoklassika, institutsionalizm, kyeynschilik, myetodologik individualizm, ichki sabab natijasida vujudga kyelgan evolyusiya konsyepsiyasi, xolizm myetodologiyasi, Institutsional dyetyerminizm, «Eski» institutsionalizm, tyexnotarkib, «himoya qobig'i», mulkchilik huquqlari nazariyasi, optimal shartnoma nazariyasi ijtimoiy tanlov nazariyasi, konstitusiyaviy iqtisodiyot, axborot xarajatlari, axborot nazariyasi, transaktsiya xarajatlari nazariyasi, yangi iqtisodiy tarix, o'yinlar nazariyasi, to'liqsiz ratsionallik nazariyasi, kyelishuvlar iqtisodiyoti.

Takrorlash uchun savollar

1. Hozirgi iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlarini ayting.
2. Institutsionalizmning boshqa yo'nalishlardan farqini ayting.
3. «Eski» institutsionalizm vakillarining qarashlarini sharhlang.
4. Instiusionalizmning asosiy nazariyalariga tarif byering.
5. Mulkiy va shartnomaviy munosabatlarga oid nazariyalarni sharhlang.
6. "Eski" va "yangi" institutsional maktablarning printsipial farqini ayting.
7. Nyeoinstitutsional iqtisodiy nazariyani (nyeoInstitutsionalizmni) rivojlantirish uchun nima asos bo'lib xizmat qildi?
8. Nyeoinstitutsional nazariyaning asosiy qoidalari qanaqa? Ularning nyeoklassik nazariyaning bazaviy asoslaridan farqi nimada?
9. Nyeoinstitutsional nazariyada nima tahlilning bazaviy birligi hisoblanadi?
10. Nyeoinstitutsionalizmning asosiy yo'nalishlarini sanab byering.

2-bob. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI

- 2.1. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati
- 2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi
- 2.3. Institutsional matrisa
- 2.4. Institutsional o‘zgarishlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligi.

2.1. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati

Institutlar jamiyat hayotida muhim o‘rin tutadi. Agar bir daqiqaga barcha institutlar yo‘q bo‘lib kyetishini tasavvur qiladigan bo‘lsak, u holda tartibsizlik boshlanib kyetgan bo‘lard va bu hol, o‘z navbatida, abadiy davom etmas edi. Chunki insonlarning o‘z hayotini tartibga kyeltirishga urinishlari yangi institutlarning paydo bo‘lishiga olib kyelgan bo‘lard.

Institutlar tabiatini yanada chuqurroq tahlil qilish global xususiyatlarga ega bo‘lgan qator savollarga, xususan, nima uchun bozorlar “ishlaydi” yoki “ishlamaydi”? Iqtisodiy siyosatning u yoki bu tadbirlari nima uchun samarali yoki samarasiz bo‘ldi? Iqtisodiyotdagi qaysi o‘zgarishlar ichki sabablarga ko‘ra yohud hukumatning u yoki bu qarori tufayli yuzaga kyeldi, dyegan savollarga javob topish imkonini byeradi.

Institutlar o‘zi nima? Turli davrlar tadqiqotchilari institutlar mohiyatini va ularning faoliyat ko‘rsatish myexanizmini yoritvchi bir nyecha ta’riflarni asoslashgan. T.Vyeblyen [32] institutlarni quyidagicha ta’riflagan: “*Institutlar* – bu insonlar ularga amal qilgan holda turmush kyechiradigan odatiy tafakkur tarzi” yoki “*Institutlar* – bu o‘tmishda sodir bo‘lgan jarayonlar natijasi bo‘lib, ular o‘tmish sharoitlariga moslashgan va, o‘z navbatida, hozirgi vaqt talablariga to‘liq moslashmagan”.

Ye.Erdvard tomonidan [60] “*Institutlar* – bu ko‘plab individuumlar ulardan hamma joyda va har kuni foydalanadigan va asosan o‘zining noyobligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy nye’matlar. Institutlar almashuv jarayonini soddalashtiradi. Ular – qarorlar qabul qilish jarayonining yakka tartibdagi qarorlarni ijobiy qarorlarga aylantiruvchi ajralmas qismi”, dyeya ta’riflangan.

J.Xodjsonning ta’riflashicha [55], “*Institutlar* – an’ana, urf-odat yoki qonunchilik chyeklovi orqali uzoq muddatli va barqaror hulq-atvor namunalarining yaratilishiga olib kyeluvchi ijtimoiy tashkilot”.

Institutlarni ko‘z bilan ko‘rib, ularni jismonan his etib yoki o‘lchab bo‘lmaydi. Bu inson ongi bilan yaratilgan o‘ziga xos konstruksiyalar, ko‘zga ko‘rinmaydigan myexanizmlardir. Institutlar insonlarning muayyan jamoasiga xos bo‘lgan tafakkur tarzini aks ettiradi.

Institutlarning yana boshqa bir ta‘rifi B.Z.Milnyer tomonidan D.Nort [46] yozgan so‘zboshishida kyeltirilgan: “*institutlar* – bu insonlar tomonidan ishlab chiqilgan chyeklovlar hamda ularning o‘zaro hamkorligini tarkiblashtiruvchi majburlash omillari. Bularning barchasi birgalikda jamiyat va iqtisodiyotning undovchi tarkibini hosil qiladi”.

Yuqorida kyeltirilgan ta‘riflar institutlarning asosiy xususiyatlarini qamrab olgan holda, ularning asosiy funksiyalarini hamda rivojlanish qonunlarini aks ettiradi hamda jamiyatni rivojlantirish uchun institutlarning muhimligini ta‘kidlaydi. Yuqorida ko‘rsatilgan barcha holatlarni umumlashtirgan holda, institutsionalizmning hozirgi zamon talqinlariga asosan institutlarni quyidagicha ta‘riflash mumkin:

Institut – bu jamiyat a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni byelgilab byeruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi. Institutlar asosini uning tarkibiy qismlari hisoblangan normalar tashkil etadi.

Norma – institutsional muhitda individlarning o‘z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi. Ushbu unsur: tartibni saqlash funksiyasiga ega; o‘zaro hamkorliklar tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi; shaxslar xatti-harakatidagi ijtimoiy, iqtisodiy, yuridik sanksiyaga tayanuvchi muntazamlik hamda muqarrarlikni aks ettiradi; shaxsning turli vaziyatlarda o‘zini qanday tutishi lozimligini byelgilaydi. Norma amal qilishi uchun talab etiladigan tarkib byeshta unsurdan iborat:

- ◆ individlarning guruhlanish byelgilari;
- ◆ muqarrarlik omili (kyerak yoki kyerak emas);
- ◆ maqsad;
- ◆ norma harakatda bo‘lgan shart-sharoitlar;
- ◆ sanksiyalar.

Ajratilgan ushbu 5 ta unsur normalarning turli xillarini, ya‘ni hamkorlik stratyegiyasini, xususan, normaning o‘zini (tor ma‘noda) va qoidalarni chyeklash imkonini byeradi. Norma xillari quyidagilardan iborat:

Hamkorlik stratyegiyasi = byelgi + maqsad + shart-sharoit;

Norma = byelgi + muqarrarlik omili + maqsad + shart-sharoit;

Qoida = byelgi + muqarrarlik omili + maqsad + shart-sharoit + sanksiya.

Shaharda yoki supyermarkyetda bir-birlarini yo‘qotgan odamlarni qidirish hamkorlik stratyegiyasiga misol bo‘ladi. Bunda: individlarning guruhlanish byelgisi – bir-birini yo‘qotganlik fakti; maqsad - bir-birini topish; shart-sharoit – uchrashish ehtimoli yaqin bo‘lgan ko‘zga tashlanuvchi narsa yoki buyumning mavjudligi bo‘ladi.

Torroq ma‘noda norma kyeliShuv tushunchasiga mos kyeladi. Chunki kyelishuv ko‘rsatmasini bajarish o‘ta ixtiyoriy xususiyatga ega. Qoidaga o‘tishda ko‘rsatmalarni bajarishning ixtiyoriy xususiyati yo‘qoladi, ya‘ni bunda sanksiya ishga tushadi.

Normaning inson xatti-harakatiga ta‘siri haqidagi munozara sosiologiya va iqtisodiy nazariya o‘rtasidagi chuqur tarixiy ildizga ega bo‘lgan qarama-qarshilik bilan bog‘liq. Sosiologlar normada insonlar xatti-harakatining ularga tashqaridan byerilgan va *ekzogyen* xususiyatga ega bo‘lgan mutlaq naimjasini ko‘radilar. Homo sociologicus xatti-harakati umuman olganda jamiyatning normativ tarkibi bilan aniqlanadi. Normalarning o‘zlari esa, sosiologlarning fikriga ko‘ra, jamiyat xususiyatlaridan hosil bo‘lgan va uni takror ishlab chiqarish vazifasini ko‘zlaydi.

Iqtisodchilar esa klassik siyosiy iqtisod davridan buyon normalarning bunday talqin etilishiga qo‘shilmaydilar. Chunki norma tanlash erkinligini istisno etadi. Homo economicus o‘z tanlovida, shu jumladan norma tomonidan qo‘yiladigan chyeklovlardan holi. Iqtisodchilar shaxs tanlovining institutsional chyeklovchisi sifatida normalarning mavjud bo‘lishini umuman inkor etadi. Yoki normalarga oqilona izoh byerishga, aniqrog‘i, ularda tashqaridan byerilgan xatti-harakat natijasini emas, balki *anglab yetilgan tanlov natijasini* ko‘rishga intiladi.

Umuman olganda, ijtimoiy tanlash nazariyasida normalar: oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kyelishuvlar iqtisodiyotida esa normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Ijtimoiy tanlash nazariyasi (D.Byukyenyen) birinchi galda siyosiy tanlov natijasini aks ettiruvchi va *huquqda* qayd etiladigan yuridik normani o‘rganadi. Yuridik normalarni izohlash uchun oqilona tanlashning nyeoklassik modyelidan foydalaniladi. Xususan, shu narsa nazarda tutiladiki, Byukyenyen uchun siyosat - bu huddi insonlar bozorda faqat o‘z afzal bilishlariga amal qilgan holda tovarni xarid qilgani kabi, uning asosida ular turli xil muqobil variantlarni, ularni o‘z qadr-qimmatini bilan qiyoslagan holda, tanlaydigan murakkab Institutsional jarayon hisoblanadi.

Boshqa soʻz bilan aytganda, norma va qoidalar siyosat bozorida shaxslar oʻrtasidagi oʻzaro hamkorlik natijasida paydo boʻladi. Bundan normalarni baholashning navbatdagi myezoni – ularning samaradorligi kyelib chiqadi. Normalar faqat ular oʻziga xos qadr-qimmatga asoslanganda samarali boʻlib, yakka manfaatlarni oʻzaro foydali tarzda amalga oshirishga koʻmaklashadi [47].

Ijtimoiy tanlash nazariyasiga xos boʻlgan oqilona tanlov modiyeli yordamida normalarni talqin qilishdan farqli ravishda, kyelishuvlar iqtisodi normalarga amal qilishda (bunda normalar tashqaridan byerilgan) ekzogyen hisoblanishiga qaramasdan, oqilona xatti-harakatning omilini koʻrishni taklif etadi. Bunday bir qarashda oʻziga xos xususiyatga ega boʻlgan oqilona tanlash natijasi hisoblanmagan normalarni bajarish, oqilona xatti-harakatning shartiga aylanadi. Ammo bozordagi bitimlar ishtirokchilarining oqilonalik talabi ushbu oʻziga xoslikni izohlash imkonini byeradi.

Kyelishuvlar iqtisodi normani bozorda ishtirokchilar tomonidan istaklar va afzalliklarning oʻzaro talqin etilishi uchun zamin sifatida koʻrib chiqishni taklif etadi (2.1-jadval).

Shu nuqtai nazardan normaga amal qilish shaxs uchun oʻz maqsadlari (signaling) haqidagi xabarlarini kontragyentgacha yetkazish usuliga aylanadi. Shaxslar oʻz xatti-harakatiga nisbatan bir-birini istisno etuvchi talablarni muvofiqlashtirishga va oʻz tomonlarining harakatlariga nisbatan ishonchli fikrlarni bildirishga qodir boʻlmay qoladi. Koʻrib chiqilayotgan yondashuv doirasida kyelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari tahlil qilinadi.

1. *Ekspansiya* – unda oʻzaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kyeliShuvlar ustuvorlik qilgan sohalardagi kyelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kyelishuvlar nisbati. Masalan, siyosiy soha siyosiy bozorga aylanishi mumkin, bunda fuqarolik kyelishuvining normalari bozor kyeliShuvi normalari tomonidan siqib chiqariladi.

Bozor kyelishuvining ekspansiyasi oʻta xavfli, u boylikning oʻta nomutanosib taqsimlanishiga va undan siyosiy hokimiyat omili sifatida foydalanishga olib kyelgan holda jamiyat rivojlanishini barqarorlikdan mahrum etadi.

2. *Urinish* – unda bir oʻzaro hamkorlikning oʻzi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin boʻlgan kyelishuvlar nisbati. Shu nuqtai nazardan birinchi boʻlib K.Errou tomonidan tadqiq etilgan qon topshirish bunga aynan mos misol boʻladi.

Bozor ishtirokchilarining o‘zaro kyelishuvlar bo‘yicha xatti-harakatlari normasi*

Kyelishuvlar xili	Xatti-harakatning asosiy normasi	Kyelishuv pyedmyeti	Axborot manbai	Vaqt (hozir, o‘tmish va kyelajak)	Faoliyat sohasi (misol)
Bozor	Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qon-dirish orqali foydalilikni oshirish	Tovar va pul	Narx	Hozirgi vaqtni nazarda tutish	Klassik bozor
Industrial	Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni tyexnologiya talablariga bo‘ysundirish orqali ta‘minlaydi	Tyexnologik jihozlar	Standartlar	Bitimlar kyelgusini hozirgi davrga aks ettirish	Harbiy-sanoat majmui
An‘anaviy	An‘analarning takrorlanishini ta‘minlaydi; kattalik tamoyili	O‘tmishga xos bo‘lgan buyumlar	Odatlar, an‘analar	Bitimlar o‘tgan davrni aks ettirish hisoblanadi	Oila
Fuqarolik	Jamoaviy manfaatlarga bo‘ysunish, mo‘ljal - Paryeto optimum	Ijtimoiy boylik	qonun	Hozirgi davrni nazarda tutish	Siyosiy hayot
Ijtimoiy fikr	Mashhurlikka erishish, jamoat e‘tiborini jalb etish	Nufuzli buyumlar	Duv-duvlar	Hozirgi davrni nazarda tutish	Ommaviy axborot vositalari
Ijodiy faoliyat	O‘xshashi yo‘q, byetakror natijaga erishish	Ixtiro	Iqtidor	Diskryet vaqt	Ijodiy faoliyat
Ekologik	Tabiat bilan uyg‘unlaShuv, ekologiya talablariga bo‘ysundirish	Tabiat ob‘yektlari	Atrof muhit haqidagi axborot	Vaqtning davriyligi: tabiiy davriylik	Tabiat muhofazasi

* Manba Olyeynik A. Norma kak bazoviy elyemyent institutov / Voprosi ekonomiki. –M.: 1999, №2. –S.142.

Gap shundaki, qon odatda pulga (bozor kyeliShuvi) yoki birdamlik nuqtai nazardan byepul (fuqarolik kyelishuvi) topshiriladi. Ushbu noo‘xshatishlik shaxslarning qon topshirish yuzasidan o‘zaro hamkorligida noaniqlikning yuqori darajasini byelgilab byeradi.

3. *Murosa* – unda turli kyelishuvlar talablari o‘rtasidagi ziddiyatga barham byeruvchi egiluvchan normalar namoyon bo‘ladigan kyelishuvlar nisbati. Masalan, har qanday ryeklama kampaniyasi bozor kyelishuvi va ijtimoiy fikr talablari o‘rtasidagi murosani topishni nazarda tutadi. Ushbu ikki kyelishuv o‘rtasidagi murosaga boshqa misol – ko‘r-ko‘rona istye‘mol, bunda shaxs o‘z istye‘mol tanlovida tovar yoki xizmatni istye‘mol qilishdan foydalilikni oshirishni emas, balki u istye‘mol qilish tufayli qo‘lga kiritadigan hurmatga erishishni ko‘zlaydi.

2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi

Institutsionalizm asoschilaridan biri D.Nort [46] institutlar tarkibida ularni uchta asosiy qismga ajratadi:

- rasmiy qoidalar (konstitusiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma‘muriy hujjatlar va b.);

- norasmiy normalar (an‘analar, urf-odatlar, ijtimoiy shartlilik);

- qoidalarga amal qilinishini ta‘minlovchi (sudlar, polisiya va h.k.) majburlash myexanizmlari (masalan, jazolash tizimi).

“Institut”ning yuqorida kyeltirilgan ta‘rifi (2.1) dan kyelib chiqib, institutlar inson tomonidan ongli ravishda yaratilgan turli hujjatlar (konstitusiyalar, qonunlar va h.k.) ko‘rinishidagi rasmiy, “yozilgan” qoidalarda ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga ular umumiy qabul qilingan shartlilik, xatti-harakat kodyekslarida, ya‘ni norasmiy, “yozilmagan” normalarda namoyon bo‘ladigan, jamiyatning barcha sohalariga kirib borib, an‘analar, urf-odatlar ko‘rinishida yoki boshqa shaklda amal qilinadigan inson ongining mahsulini o‘zida namoyon etishi mumkin.

Agar rasmiy qoidalar tizimi insonlar (davlat)ning qonun ijodkorligi faoliyatini o‘zida aks ettirsa, u holda norasmiy normalar tizimi qay tarzda shakllanadi, dyegan savol tug‘iladi.

T.Vyeblyen [32]ning konsyepsiyasiga ko‘ra, institutlarning o‘zgarishi tabiiy tanlab olish qonuniga muvofiq ravishda kyechedi. Insonning jamiyatdagi hayoti, huddi boshqa turdagi hayot kabi – bu yashash uchun kurashish va, o‘z navbatida, tanlab olish va moslashish. Uning fikriga ko‘ra, ijtimoiy tuzum evolyusiyasi ijtimoiy institutlarni

tabiiy tanlab olish jarayoni bo'ldi. Institutlar – inson jamiyati va inson tabiatining rivojlanishda davom etishi va shu nuqtai nazarda erishilgan taraqqiyotni umumiy ko'rinishda eng ko'p moslashgan tafakkur tarzini tabiiy ravishda tanlash va individlarni jamiyat rivojlanishi bilan izchil o'zgarib turadigan yangi sharoitlarga majburiy moslashtirish jarayoni, dyeyish mumkin. Shunday qilib, T.Vyeblyenning talqinida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish (“ijtimoiy tuzum evolyusiyasi”) turli xildagi institutlarni “tabiiy tanlash” jarayonini amalga oshirish sifatida namoyon bo'ladi.

T.Vyeblyenning nuqtai nazari F.Xayyek⁵ning qarashlariga yaqin. Xayyekning fikriga ko'ra, jamiyatda qaror topgan ahloq qoidalari va normalarini tanlashni biologik tanlovga qiyoslash mumkin. Uning hisoblashicha, rasmiy qoidalar bilan bir qatorda (an'analar va urf-odatlar ko'rinishida) norasmiy normalarning mavjud bo'lishi shu bilan shartlanganki, “tanlab olish jarayonida, shakllangan urf-odatlar va ahloqda haqiqiy holatlar soni hisobga olinishi mumkin – individlar qabul qilishi mumkin bo'lgan narsalardan ko'proq; buning oqibatida, an'ana ma'lum jihatlarda inson ongidan ustun turadi”. Jamiyat qanchalik ko'p xilma-xillikka yo'l qo'ysa, ijtimoiy maqsadga muvofiq institutlarni tanlab olish shunchalik samarali kyechedi.

Yuqorida kyeltirilgan fikrlardan shu narsa kyelib chiqadiki, agar rasmiy qoidalar sun'iy tarzda o'ylab topilishi va majburan joriy etilishi mumkin bo'lsa, F.Xayyekning ta'kidlashicha, norasmiy normalar “qandaydir o'tmishdagi voqyealar bilan byelgilanadi, lyekin qandaydir tuzilma yoki modyel (Institutsional matrisa)ning ongsiz tarzda o'zini o'zi tashkil etishi jarayonining tarkibiy qismi sifatida shakllanadi”⁶. Boshqacha aytganda, norasmiy institutlar – bu shartlilik, o'zini o'zi qo'llab-quvvatlovchi, uchinchi tomon (davlat)ning aralaShuvisiz, o'z o'zidan bajariladigan qoidalardir. Ta'kidlash lozimki, “evolyusiya” atamasidan foydalanilsa-da, tabiiy tanlash nazariyasi izchil institutsional o'zgarishlarga nisbatan hamma vaqt ham qo'llanilmaydi. Chunki eng “yaxshi” institut hamma vaqt ham yashovchan bo'lmaydi. Ikkinchi tomondan, institutlarning bir holatdan ikkinchi holatga doimiy ravishda o'tishi hamma vaqt ham tashqi omillar ta'siri ostida kyechedi. Ba'zi bir institutlar normativ tarzda mustahkamlanib norasmiy turdan rasmiy institutlarga aylanadi, boshqalari esa, rasmiy institutlar sifatidagi avvalgi

⁵ Xayyek F. A. Pogubnaya samonadyeyannost. Oshibka sotsializma. –M.: Novosti, 1992. –S.133.

⁶ Tam jye - str. 20.

ahamiyatini yo‘qotib va huquqiy tizimdan chiqarilgan holda norasmiy ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin.

Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, ko‘p holatlarda norasmiy normalar jamiyatda “tartibni” ta‘minlashda rasmiy qoidalarga qaraganda g‘oyat katta rol o‘ynaydi. Bunga qator omillar xizmat qiladi:

1. Har qanday jamiyatda faoliyatning alohida sohalari rasmiy qoidalar mavjud bo‘lmaganda faqat norasmiy normalar bilan tartibga solinadigan vaziyatni kuzatish mumkin. Xo‘jalik yuritishning jamoa shakli paydo bo‘lishi davrida urug‘doshlik va ular a‘zolari o‘rtasidagi munosabatlar yoki mafiya (kriminal) guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar, O‘zbyekistonda mahallada yashovchi aholi orasida kyeng tarqalgan odatlar va qoidalar bunga misol bo‘lib xizmat qiladi.

Qoidalarga zarurat hamma vaqt, bittadan ko‘p sub‘yekt mavjud bo‘lib, ular o‘rtasida qandaydir munosabatlar yuzaga kyelgan taqdirda, tug‘iladi. Bunda sub‘yektlarning turli guruhlaridagi qoidalar bir xil bo‘lishi ham, bir-biridan yaqqol farq qilishi ham mumkin. Alohida oila yoki alohida jamoa doirasidagi munosabatlar ana shunday qoidalarga eng oddiy misol bo‘lib xizmat qiladi. Oila doirasidagi munosabatlar norasmiylikicha qoladi, jamoaning qarindoshlar bo‘lmagan a‘zolari o‘rtasidagi munosabatlar esa, aksariyat hollarda shartnoma yoki boshqa hujjat ko‘rinishida (fuqarolik kodyeksida davlat doirasida) rasmiy tarzda mustahkamlandi.

2. Norasmiy normalar jamiyatda rasmiy qoidalarga qaraganda ancha oldin paydo bo‘lib, ko‘p jihatdan rasmiy, qonunchilik bilan mustahkamlangan normalar uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Norasmiy normalarning rasmiy qoidalar sifatida mustahkamlanishiga istalgan mamlakatning tarixida ko‘plab misollarni uchratish mumkin.

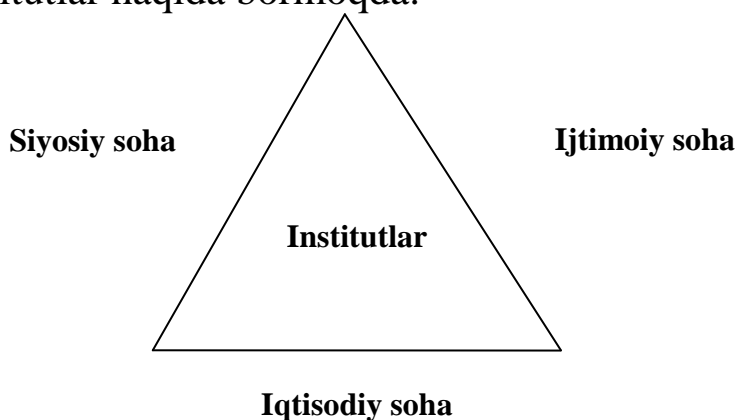
2.3. Institutsional matritsa

Institutsional matritsa sosiologiya fani doirasida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda sosiologik tushunchalardan foydalaniladi. Ammo ushbu konsyepsiya jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan iqtisodiyotda hamda huquqiy jarayonlarni tahlil qilishda qo‘llanilishi mumkin.

Shuni hisobga olib, institutsional matritsaning nisbatan yangi konsyepsiyasini ko‘rib chiqamiz. Institutsional matritsaning nazariy g‘oyasi jamiyatni tahlil qilishga nisbatan tarkibiy-tizimli yondashuvni amalga oshiradi.

Institutsional matritsa – bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo‘lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini byelgilab byergan, o‘z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modyelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Bu yerda institutlar sosium yashovchanligining tashqi sharoitlari bilan shartlangan jamiyat a‘zolari o‘rtasidagi muayyan va muqarrar aloqalar tizimi sifatida tushuniladi. Ushbu holatda gap insonning takror shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar (ular jumlasiga oila, salomatlik va boshqa institutlar kiradi) haqida emas, balki davlatlarning takror shakllanishini va ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini tartibga soluvchi sosial institutlar haqida bormoqda.

2.1-rasm. Jamiyatnig institutsional matritsasi

Institutlar jamiyatning uning tarixiy barqarorligini va ijtimoiy yaxlitlikning takror shakllanishini ta‘minlovchi o‘ziga xos tuzilishini (qobirg‘asini) hosil qiladi. Institutsional matritsa chizma ko‘rinishida jamiyatda tyeng ahamiyatli mavqyeni egallab turgan yagona uchta: siyosiy, iqtisodiy va huquqiy sohalarini birlashtiruvchi ijtimoiy shakl sifatida namoyon etilgan (2.1-rasm). Asosiy matritsalar [30] S.Kirdinaning “institutsional matritsalar va Rossiyaning rivojlanishi” kitobidan olingan. Biroq ularga ayrim o‘zgartirishlar kiritilgan, xususan siyosiy va mafkuraviy sohalar birlashtirilgan, chunki jamiyatda mafkura ko‘p jihatdan boshqaruvchi siyosatchilarga bog‘liq bo‘lib, ular faoliyatining natijalaridan biri hisoblanadi. Matritsada ijtimoiy soha alohida ajratilgan va institutsional tizimni shakllantirishda u katta rol o‘ynaydi.

Matritsalarining asosiy va qo‘shimcha institutlarning muayyan to‘plami bilan tavsiflanuvchi ikkita xili mavjud – g‘arbiy (bozor, dyemokratik) va sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki dyespotiya) matritsalar.

2.4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi

Institutlar qanday ishlayotganligini, nima uchun ular asrlar mobaynida mavjud bo'lishi va rivojlanishini, ularning "hayotiyli" yoki barqarorligini tushunish uchun institutsional o'zgarishlarga olib kiyeluvchi sabablarni o'rganib chiqish lozim.

Jamiyatning rivojlanish jarayonida institutlar shaklining o'zgarishi ro'y byeradi. Agar rasmiy qoidalarni u yoki bu qonun, farmonni qabul qilib o'zgartirish mumkin bo'lsa, an'analar va urf-odatlarda ifodalanadigan norasmiy chyeklovlarni bir kunda o'zgartirib yoki tugatib bo'lmaydi. Ular yana uzoq vaqt amal qilishda va jamiyat rivojiga ta'sir ko'rsatishda davom etadi.

Biroq institutsional tizimning o'zida doimiy ravishda o'zgarishlarga ehtiyoj syezilib bo'lib turadi. «T.Vyeblyenning ta'kidlashicha, institutsional o'zgarishlarning asosiy sababi shakllangan institutlar bilan o'zgargan sharoitlar, tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro nomuvofiqlik hisoblanadi» [40].

D.Nort [46] institutsional o'zgarishlar sub'yekti sifatida yakka tartibdagi tadbirkorni, Institutsional o'zgarishlar manbai sifatida esa narxlar nisbatidagi fundamyental siljishlarni ajratadi.

O'zgarishlar myexanizmi quyidagicha: nisbiy narxlar tarkibidagi siljishlar ishlab chiqarish omillarining narxleri o'rtasidagi narx ulushiga, axborot qiymatiga va tyexnologiyalardagi o'zgarishlarga ta'sirni nazarda tutadi. Ushbu o'zgarishlardan ayrimlari ekzogyen xususiyatga ega (inqiroz, epidimiya va h.k.), biroq aksariyat o'zgarishlar endogyen xususiyatga ega bo'lib, insonlarning joriy faoliyati kyengayishi natijalarini aks ettiradi. Narxlar nisbatidagi fundamyental o'zgarishlar vaqt o'tishi bilan xatti-harakat eski odatlarining o'zgarishiga va insonlar tomonidan xatti-harakat standartlarini hosil qiladigan omillarning aglab yetilishiga olib kiyeladi. Biroq, narxlar o'zgarishining g'oyalarga ta'siri darajasi to'g'risidagi masala hozircha kam o'rganilganligicha qolmoqda.

D.Nortning fikriga ko'ra [46], mafkura institutsional o'zgarishlarning yana bir manbai hisoblanadi. Mafkura dyeganda, u insonlar ular orqali atrofdagi olamni qabul qiladigan va baholaydigan sub'yektiv modyelni tushunadi. Mafkuraviy mayillik ham iqtisodiy hisob-kitoblardan holi emas: olamning sub'yektiv manzarasi kimningdir foydali imkoniyatlarini

cheygaalashi qanchalik katta bo'lsa, uni qayta ko'rib chiqishdan manfaatdorlik shunchalik kuchli bo'ladi.

Shunday qilib, institutsional o'zgarishlar tyexnika taraqqiyoti, yangi bozorlarning ochilishi, aholi sonining o'sishi va hokazolar, ya'ni ular natijasida tashkiliy va institutsional o'zaro hamkorlikning ilgari muvafaqiyatli faoliyat ko'rsatgan alohida shakllari "foydasiz" bo'lib qoladigan jarayonlar oqibatida yuz byerishi mumkin. Yangi rasmiy normalar o'rniga boshqalari qabul qilinadi, norasmiy normalarga amal qiladigan insonlar soni kamayib borishi bilan ular asta-syekin yo'qolib boradi.

Institutlar paydo bo'lishining o'ziga xos jihatlari shundaki, ular o'zlari paydo bo'lishidan avval amal qilgan normalar va sharoitlarga bog'liq hisoblanadi. Shu tariqa, har qanday yangi institut, mavjud iqtisodiy yoki ijtimoiy sharoitlar (institutsional matritsa) tomonidan byelgilab byeriladi. Institutsional o'zgarishlar syezilarsiz tarzda kyechishi ham, yoki o'zgarishlar, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tyezda takomillaShuviga olib kyelishi ham mumkin.

Institutsional o'zgarishlar eski va yangi institutlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik xususiyati ham katta rol o'ynaydi. D.Nort bog'liqlikning quyidagi turlarini ta'kidlaydi [46]:

Birinchi – rivojlanishning avvalgi yo'liga bog'liqlik – chuqur aloqa, yangi institutlarning faqatgina eski institutlar nyegizida paydo bo'lishini ta'minlovchi yangi institutlarning eski institutlarga kuchli bog'liqligi.

Ikinchi – mutlaq yangi institutlarning paydo bo'lishiga bo'shliq mavjudligi orqali byelgilanadigan nisbatan kamroq.

Bog'liqlikning ushbu ikki xili evolyusion xususiyatga ega, chunki eski institutlardan yangi institutlarga o'tishda izchillikka amal qilinadi. Evolyusion o'zgarishlar jiddiy iqtisodiy larzalar sodir bo'lmagan va ularning jahon ishlab chiqarishidagi ulushi ustun bo'lgan bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning institutsional tizimlariga xosdir. Izchilligiga qaramay evolyusion o'zgarishlar sifat jihatdan ilgari siljishlarni istisno etmaydi – miqdoriy-sifat o'zgarishlar dalyektikasi o'z kuchida qoladi.

D.Nort tomonidan ajratilgan bog'liqlikning uchinchi xili – eski va yangi institutlar o'rtasida yaqqol aloqa (bog'liqlik)ning mvjud emasligi – inqilobiy xususiyatga ega. Inqilobiy o'zgarishlar jamiyat rivojlanishining avvalgi o'zgarish chizig'iga amal qilishni nazarda tutmaydi va tafakkur tarzi odatlari va an'analarning tubdan o'zgarishi bilan kuzatiladi.

Hatto iqtisodiy tizim samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi inqilobiy o'zgarishlar ham aholining ko'plab guruhlar uchun jiddiy ijtimoiy oqibatlarni kyeltirib chiqarishi mumkin. Bunga bir yaqqol misol tariqasida XV-XVIII asrlarda Angliyada ro'y byergan agrar sohadagi tub burilishlar bilan bog'liq institutsional o'zgarishlarni kyeltirish mumkin.

Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish. Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarning muvofiqlashtirilishi jamiyatda muhim rol o'ynaydi, chunki u institutlar mavjud tizimi faoliyat ko'rsatishining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Odatda, insonlar ba'zan institutlar tarkibiy unsurlaridan biri hisoblangan jazolash tizimining samaradorligiga ziyon yetkazgan holda jazolashning ancha yumshoq shakllarini nazarda tutuchi normalarni rasmiylashtirishga intilishadi. O'lim jazosini byekor qilish to'g'risidagi bahs-munozaralar bunga misol bo'ladi.

Kyelishmovchilik natijasida institutsional nizo kyelib chiqishi mumkin. Bir holatda, institutsional nizo hyech bir o'zgarishsiz institutlarning paydo bo'lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib kyeladi.

Eski va yangi institutlar o'rtasidagi inqilobiy bog'liqlik doirasida ular rivojlanishining uchta ehtimoliy yo'lini ta'kidlash lozim:

- birinchisi – mavjud institutsional matritsaga qarama-qarshi bo'lgan rasmiy institutlarning paydo bo'lishi (odatda, hamma joyda chuqur islohotlar davrida, masalan, o'tish iqtisodiyotida qonunlar, farmonlar ko'rinishida) va ularning ildiz otishi (kyengayib borishi) hamda qabul qilingan rasmiy normalarga mos kyeluvchi yangi norasmiy normalarning shakllanishi;

- ikkinchisi – qabul qilinayotgan rasmiy qoidalarining norasmiy normalarga to'liq mos kyelmasligi shunga olib kyeladiki, norasmiy normalar ancha "hayotiy" bo'lib chiqadi va buning natijasida yangi qabul qilingan rasmiy qoidalarining norasmiy institutsionallasuvi yuz byeradi;

- uchinchisi – yangi rasmiy qoidalar ildiz otmaydi, bu ularning yo'qolib kyetishiga olib kyeladi.

Institutsional tizim samaradorligiga institutlar bilan bir qatorda tashkilotlar ham ta'sir ko'rsatadi. D.Nortning fikriga ko'ra [46], institutlar iqtisodiy nazariya bilan yoritiladigan standart chyeklovlar bilan bir qatorda jamiyat a'zolarining imkoniyatlarini ham shakllantiradi.

Institutsional doiralar qaysi tashkilotlar (siyosiy organlar, iqtisodiy tuzilmalar, jamoat muassasalari) hosil bo'lishi va ishlashini byelgilab

byeradi. Boshqacha aytganda: institutlar – bu “o‘yin qoidalari”, tashkilotlar esa – “o‘yinchilar”. Biroq bu hol o‘yinchilar jamiyatda o‘rnatilgan “o‘yin qoidalari”ga majburiy tarzda amal qilishini anglatmaydi. Huddi institutlar kabi tashkilotlar ham insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tarkiblashtiradi. “Tashkilotlar aniq maqsadga yo‘naltirilgan tarzda faoliyat ko‘rsatuvchi, tashkilotchilar tomonidan boylik, daromadni ko‘paytirish uchun yoki boshqa maqsadlarda tashkil etilgan birliklar hisoblanadi. Ushbu maqsadlarni ko‘zlagan holda, tashkilotlar asta-syekin institutsional tarkibni o‘zgartiradi” [46].

Tashkilotlar (korxonalar, firmalar)ning institutsional jarayondagi roli hozircha kam o‘rganilgan, biroq institutsional nazariya doirasida, xususan, G.Klyeyner tomonidan o‘tkazilgan so‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, tashkilot nafaqat tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchisi, balki quyidagi asosiy funksiyalarni bajaruvchi o‘ziga xos “institut-provaydyer” hisoblanadi [30]:

- ishlab chiqarish institutlari va kyelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi roli. Alohida tashkilotning muvaffaqiyatli tajribasi, unda foydalaniladigan shartnomalar tizimining samaradorligi, odatda, bunday tuzilmalarni tashkilotning ushbu usullaridan foydalanishga undaydi;

- institutlar inkubatori roli. Tashkilotning faoliyat ko‘rsatishi natijasida ushbu tuzilmaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi va yakuniy natijalarning katta samaradorligi bilan faoliyat ko‘rsatuvchi yangi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar shakllanadi yoki, boshqacha aytganda, tyegishli institutsional muhitda yangi institutlar hosil qilinadi;

- yakka tartibdagi institutsional intyegrator roli (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb qilish).

Institutsional yondashuvga muvofiq davlatni alohida tashkilot sifatida ko‘rib chiqish lozim. Davlatni institut (ijtimoiy shartnoma nyegizida rasmiy qoidalar tizimini shakllantirish va ularga amal qilish myexanizmi) sifatida ham, tashkilot (davlat boshqaruv apparati tarkibi, qonuniy jazolash va majburlash tizimi) sifatida ham tadqiq etish mumkin.

Xulosa

Institutlar jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida muhim rol o‘ynab kyelgan. Ular jamiyatda qarorlar qabul qilish, insonlar va iqtisodiyot ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini byelgilovchi normalardan tarkib topgan rasmiy va norasmiy qoidalar hisoblanadi. Rasmiy qoidalar mamlakat konstitusiyasida, qonunlarda, ma‘muriy va

boshqa hujjatlarda o'z aksini topadi. Norasmiy normalar esa urf-odat, an'analar va shu kabi boshqa hayot tarzi orqali yuzaga kiyelgan qoidalarda ifodalanadi.

Jamiyat rivojlanishi bilan mavjud institutlar va ular nyegizini tashkil etuvchi rasmiy va norasmiy qoidalar ham o'zgarib boradi, takomillashadi. Bunday o'zgarishlarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar byelgilab byeradi.

Institutlar o'zaro muvofiqlashtirilgan tarzda ishlashi, davlat tizimi faoliyatining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Institutlar faoliyati aksariyat hollarda normalarga bog'liq. Norma tushunchasi tartibni saqlash funksiyasiga ega bo'lib, u o'zaro hamkorliklik tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi. Normalar hamkorlik stratyegiyasi, qoida, xususan, normaning o'zi kabi shakllarga ega. Ratsionallikning to'liq, to'liqsiz, tartibotli, asoslangan, harakat normasi kabi shakllari mavjud. Ijtimoiy tanlash nazariyasida normalarga oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kyelishuvlar iqtisodiyotida esa, normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Institut, rasmiy qoidalar, norasmiy normalar, institutlarning o'zgarishi, Institutsional matrisa, Institutsional o'zgarishlar, mafkura, institutlarning o'zaro bog'liqligi, tashkilotlar, o'yinchilar, o'yin qoidalari, norma, hamkorlik stratyegiyasi, qoida, kyelishuv, ijtimoiy tanlash nazariyasi, kyelishuvlar iqtisodiyoti nazariyasi, urinish, murosa, oqilona harakat, tashkilot.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutlar nima? Ularning ta'riflarini kyeltiring.
2. Institutlar tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
3. Rasmiy va norasmiy normalar qanday yuzaga kyeladi?
4. Norasmiy qoidalarning jamiyatdagi roli nimada?
5. Institutsional matrisa ta'rifini kyeltiring va uning g'oyasi nimadan iborat?
6. Norma bazaviy institut ekanligini izohlang.
7. O'zaro hamkorlikni qurishda normaning o'rni qanday tavsiflanadi?

8. O'zingizning odatiy kuningizni ertalabdan kyechgacha kyelishuv (murosa, ekspansiya, urinish) lar atamalarida yoritishga urinib ko'ring.

9. Institutsional o'zgarishlarga nimalar sabab bo'ladi? Eski va yangi institutlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?

10. Rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish zarurati nima bilan byelgilanadi?

11. Tashkilotlar institutsional jarayonda qanday funksiyalarni bajaradi?

3-BOB. O‘YINLAR NAZARIYASI VA O‘ZARO HAMKORLIKLARNI MODYELLASHTIRISH

3.1. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo‘llari

3.3. O‘yinlar nazariyasi tayanch modyellarining tasnifi

3.1. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

Ma'lumki, nyeoklassikaning «qat'iy nyegizi»dagi o'zaro hamkorliklarni tahlil qilishda diffyeryensial hisoblashdan foydalanilgan. Institutsional iqtisodiy nazariyada yuqoridagi tadqiqot usulini tayanch usul sifatida qo'llash unchalik qulay emas. Institutsional iqtisodiy nazariyaning pryedmyetini individlarning o'zaro hamkor(harakat)ligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Institutsional iqtisodiyot formal modyellarni tuzish uchun Jon fon Nyeyman va Oskar Morgyenshtyernning «O‘yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlarga asoslangan *o‘yinlar nazariyasidan* foydalanadi [47]. Ushbu nazariyaning rivojlanishi Djon Nesh 1950 yilda kiritgan muvozanat vaziyati tushunchasi bilan bog‘liq. Bu bilan nokoalision o‘yinlarning yechish usuli ishlab chiqildi. 1994 yilga kyelib, birdaniga uch tadqiqotchi “nokoopyerativ o‘yinlar” nazariyasidagi muvozonatni birinchi bor tahlil qilib chiqqanligi uchun iqtisodiyot bo‘yicha Nobyel mukofotiga sazovor bo‘ldilar. Bular: Raynxad Syeltyen (Gyermaniya), Jog Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vyengriyalik – AQSh). Ushbu tadqiqot usulining o‘ziga xos asosiy byelgilari ichida quyidagilarni ajratish lozim. Birinchidan, o‘yinlar nazariyasi individlarning o‘zaro shartlashilgan xatti-harakatlari vaziyatini tahlil qilish bilan shug‘ullanadi: har bir shartning hal etilishi o‘zaro hamkorlik natijasiga va o‘z navbatida, qolgan individlarning qarorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Individ o‘z harakatlari masalasini hal etayotib, o‘zini kontragyentlar o‘rniga qo‘yib ko‘rishi kyerak. Ikkinchidan, o‘yinlar nazariyasi, mukammal kalkulyator sifatidagi individdan tortib to robot sifatidagi individgacha qator modyellardan foydalangan holda, individlarning to‘liq rasionalligini talab qilmaydi. Uchinchidan, o‘yinlar nazariyasi o‘zaro hamkorliklardagi muvozanatning mavjudligi, yagonaligi va Paryeto-optimalligini nazarda tutmaydi. Ushbu sabablar o‘yinlar nazariyasi yordamida qurilgan institutlarning formal modyellariga bo‘lgan qiziqishni orttiradi.

O'yinlar nazariyasidagi formal modyelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning stratyegiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan koopyerativ (koalisiyali) va nokoopyerativ (koalisiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. Bunda o'yin ishtirokchilarining o'zaro kyelishuvi darajasiga ko'ra, koopyerativ(koalisiyali) va nokoopyerativ(koalisiyasiz) o'yinlar nazarda tutiladi. Shartli ravishda aytish mumkinki, birinchi guruh nazariyalar makrodarajadagi tahlilga, ikkinchi guruhdagilar esa, mikrodarajaga e'tiborni qaratadilar.

Koopyerativ (koalisiyali) o'yinlar – bu ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo'lgan vaziyatlar. Nokoopyerativ (koalisiyasiz) o'yinlarda yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emas. O'yinlar asosan matrisa shaklida namoyon etiladi. Nokoopyerativ (koalisiyasiz) o'yinlarda ishtirokchilar o'zaro ziddiyatli munosabatda bo'ladilar. Har bir ishtirokchi o'z yutug'ini oshirishga xarakat qiladi. Birining yutug'i ikkinchisining yutqizishiga olib kyeladi. Har bir o'yin ishtirokchisining ziddiyatli vaziyatlarni hal etish borasidagi xarakat dasturi o'yin ishtirokchisining stratyegiyasi dyeyiladi.

$$G=F(N,St,P).$$

Dyemak, o'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); stratyegiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo'llari

Har bir o'zaro hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: *ustun stratyegiyali muvozanat*, *Nesh bo'yicha muvozanat*, *Shtakyelbyerg bo'yicha muvozanat* va *Paryeto bo'yicha muvozanat*. **Ustun stratyegiyali muvozanat** – boshqa ishtirokchining harakatlaridan *qat'i nazar ishtirokchiga* eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar ryejasi. **Nesh bo'yicha muvozanat** – o'yinchilarning hyech biri o'z harakatlari ryejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat. **Shtakyelbyerg bo'yicha muvozanat** – hyech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi. **Paryeto bo'yicha muvozanat** – o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi

o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

Ustun stratyegiya dyeb ishtirokchiga boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar o'yinchining maksimum foydaliligini ta'minlovchi harakatlar ryejasiga aytiladi. O'z navbatida o'yindagi ikkala ishtirokchi ustun stratyegiyalarining o'zaro kyesi Shuvi ustun stratyegiyalar muvozanati bo'ladi. Nesh bo'yicha muvozanat – har bir o'yinchining stratyegiyasi boshqa o'yinchining harakatiga yaxshi javob bo'ladigan vaziyat. Shtakylbyerg bo'yicha muvozanat o'yin ishtirokchilari tomonidan qarorlar qabul qilinishida vaqt omili mavjud bo'lganda yuzaga kyeladi, ya'ni: ulardan biri boshqasi qanday yo'l tutganligini bilgan holda qaror qabul qiladi.

Shunday qilib, Shtakylbyerg bo'yicha muvozanat qarorlar bir vaqtning o'zida qabul qilinmagan sharoitda o'yinchilarning maksimum foydaliligiga mos kyeladi. Ustun stratyegiyalar muvozanati va Nesh bo'yicha muvozanatdan farqli o'laroq muvozanatning ushbu turi hamma vaqt mavjud bo'ladi. Va nihoyat, bir vaqtning o'zida ikkala o'yinchining ham foydaliligini oshirib bo'lmaydigan holatda Paryeto bo'yicha muvozanatga erishiladi. Quyidagi misolda muvozanatning barcha to'rtta turini qidirish tyexnologiyasini ko'rib chiqamiz.

Faraz qilaylik, A firma B firmaning muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun monopoliyasini buzishga urinadi. A firma bozorga chiqish-chiqmaslikni, B firma esa, bordi-yu A firma bozorga kirishni hal qilsa, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish masalasini hal qiladi. B firmada ishlab chiqarish hajmi o'zgarmay qolgan taqdirda, ikkala firma ham yutqazadi. Agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, u o'z foydasini A firma bilan «baham ko'radi» [47] .

Ko'rsatkichlar		B firma -ishlab chiqarish hajmini	
		saqlab qolish	pasaytirish
A firma-bozorga	kirish	-3; -2	4; 4[N ₂ St _A R]
	kirmaslik	0; 10 [N ₁ St _B]	0; 10

Ustun stratyegiyali muvozanat. A firma ikkala variantdagi voqyealar rivojida o'zi yutug'ini taqqoslaydi (agar B firma narx-navo «urushini» avj oldirmasa, -3 va 0) va (agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, 4 va 0). U holda A firma uchun B firmaning harakatlaridan qat'i nazar eng ko'p yutuqni ta'minlovchi stratyegiya mavjud emas:

$0 > -3 \Rightarrow$ agar B firma ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab qolsa, «bozorga kirmaslik»;

$4 > 0 \Rightarrow$, agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirsa, «bozorga kirish».

B firmada ustun stratyegiya mavjud: u A firmaning harakatidan qat'i nazar ishlab chiqarish hajmini pasaytirishdan manfaatdor $4 > -2$, $10 = 10$,. Dyemak, ustun stratyegiyalar muvozanati mavjud emas.

Nesh bo'yicha muvozanat. B firmaning ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab turish to'g'risidagi qaroriga A firmaning eng yaxshi javobi - bozorga kirmaslik, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish qaroriga esa, - bozorga kirish.

A firmaning bozorga kirish to'g'risidagi qaroriga B firmaning eng yaxshi javobi - ishlab chiqarish hajmini pasaytirish, bozorga kirmaslik qarori qabul qilinganda esa – ikkala stratyegiya ham bir xil natija byeradi. Shuning uchun, Nesh bo'yicha ikkita (N_1, N_2) muvozanat (4; 4) va (0; 10) nuqtalarida turibdi: A firma bozorga kiradi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi; yoki A firma bozorga chiqmaydi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytirmaydi. Bunga ishonch hosil qilish oson, chunki ushbu nuqtalarda ishtirokchilardan hyech biri o'z stratyegiyasini o'zgartirishdan manfaatdor emas.

Shtakylbyerg bo'yicha muvozanat. Faraz qilaylik, birinchi bo'lib A firma qaror qabul qiladi. Agar u bozorga kirishga qaror qilsa, pirovardida (4; 4) nuqtada bo'ladi: B firmaning tanlashi ushbu vaziyatda bir xil, $4 > -2$. Agar u bozorga chiqmaslikka qaror qilsa, yakun ikki nuqta (0; 10): B firmaning qarori ikkala variantni ham qo'llash imkonini byeradi. Buni bilgan holda, A firma, 4 va 0 ni taqqoslab, o'z foydasini (4; 4) nuqtalarda ko'paytiradi. Qarorlar bir xil va Shtakylbyerg bo'yicha birinchi muvozanat St_A (4; 4) nuqtalarda bo'ladi. Huddi Shu tariqa, birinchi bo'lib qarorni B firma qabul qilganda, Shtakylbyerg bo'yicha muvozanat St_B (0; 10) nuqtalarda bo'ladi.

Paryeto bo'yicha muvozanat. Paryeto bo'yicha optimumni aniqlash uchun, biz «O'yinning istalgan boshqa yakuniga o'tish bir vaqtning o'zida ikkala ishtirokchi uchun ham foydalilikning oshishini ta'minlaydimi?» dyegan savolga javob byerayotib, o'yinning barcha to'rtta yakunini izchil tanlab olishimiz zarur. Masalan, (-3; -2) yakundan biz ko'rsatilgan shartni bajarayotib, istalgan boshqa yakunga o'tishimiz mumkin. Faqat (4; 4) yakundan biz, bunda o'yinchilardan hyech birining foydaliligini kamaytirmagan holda, harakatlana olmaymiz va bu Paryeto bo'yicha – R muvozanat bo'ladi.

3.3. O‘yinlar nazariyasi tayanch modyellarining tasnifi

O‘yinlar nazariyasi uchun bir necha tayanch modyellar mavjud [40]. Ushbu modyellar Nesh bo‘yicha muvozanat nuqtalarining soni bilan va ularning Shtakelbyerg bo‘yicha va Paryeto bo‘yicha muvozanat nuqtalariga mos kyelishi yoki mos kyelmasligi bilan farq qiladi.

Umumiy ko‘rinishda modyellar tipologiyasi o‘yinlar nazariyasida foydalaniladigan ikkala ishtirokchisi uchun quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:⁷

St/N	2	1	0
=	I. $N_1=St_1=St_2=R \neq N_2$	II. $N=St_1=St_2=R$	
		III. $N=St_1=St_2 \neq R$	
≠	IV. $N_1=St_1=R_1 \neq (N_2=St_2=R_2)$	V. $N=St_1=R_1 \neq (St_2=R_2)$	VII. $St_1=R \neq (St_2=R)$
		VI. $N=St_1 \neq (St_2=R)$	VIII. $St_1=R \neq St_2$

I modyel. Masalan, ikkita talaba tomonidan uchrashuv joyining tanlanishi vaziyatini aks ettiradi. Ulardan har birini yo kutubxonada yoki bufyetda topish mumkin. Bufyetedagi uchrashuv ikkala talabaga ham foydalilikni ta’minlashi nazarda tutiladi: ular kofye yoki biror xil sharbat ustida suhbat o‘tkazishlari mumkin.

1-talaba	2-talaba	
	Kutubxonaga borish	Bufyetga borish
Kutubxonaga borish	0; 1	2; 2[N ₂]
Bufyetga borish	3; 3[N ₁ St ₁ St ₂ R]	1; 0

Bu o‘yin uning yordamida «fokal nuqta» - ikkala talaba tomonidan o‘zlari tanlaydigan uchrashuv joyi g‘oyasi aks ettirilishi tufayli qiziqarli. Agar ikkalasi ham bir-birini yaxshi bilsa, ular bir birini topishi mumkin bo‘lgan joyni taxmin qilish unchalik qiyinchilik tug‘dirmaydi. «Fokal nuqta» bufyet bo‘lishi ehtimoli ko‘proq.

II modyel. Er-xotin o‘rtasidagi qat’iy shakldagi kyeskin vaziyatni namoyon etadi. Er-xotin ikkita muqobil – konsyertga yoki futbolga borish variantidan birini tanlash yo‘li bilan kyeckhi vaqtni qanday o‘tkazishni hal etadi. Har birining fikri ravshan: xotin - kontsyertga, er - futbolga borishni afzal ko‘radi. Bunda er-xotin kyeckhi vaqtni birgalikda o‘tkazishdan hordiq chiqarishni ancha past baholashadi.

⁷ Oleynik A.N. Institutsonalnaya ekonomika. Tyeriya igr i modyelirovaniy vzaimodyestviy /Voprosi ekonomiki. №3, 1999. –S. 141-b.

Er	Xotin	
	Konsyertga borish ☒	Futbolga borish
Konsyertga borish	1; 3	0; 0
Futbolga borish ☒	2; 2[N ₁ St ₁ St ₂ R]	3; 1

O‘yin shunisi bilan qiziqki, bu yerda ikkala ishtirokchida ham ustun stratiyega mavjud (☒) «konsyertga borish» – xotin uchun, «futbol matchiga borish» - er uchun.

III modyel. «Mahbuslar dilyemmasi» muhokamasi.

1-gumondor	2-gumondor	
	Aybni tan olish ☒	Aybni tan olmaslik
Aybni tan olish ☒	1; 1 [N St ₁ St ₂]	3; 0
Aybni tan olmaslik	0; 3	2; 2 [R]

IV modyel. Er-xotin o‘rtasidagi avvalgi qattiq shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoqroq varianti. Qat’iy shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoq shakldan faqat bitta farqi mavjud, er-xotin birgalikda o‘tkazilgan kyeckhi vaqtdan ko‘rilgan manfaatni yuqori baholashadi:

Er	Xotin	
	Konsyertga borish	Futbolga borish
Konsyertga borish	2; 3 [N ₂ St ₂ R ₂]	0; 0
Futbolga borish	1; 1	3; 2 [N ₁ St ₁ R ₁]

V modyel. Ushbu modyel quolsizlanish muammosini ifodalaydi. A mamlakat B mamlakatga nisbatan urush boshlash masalasini hal etadi, B mamlakat esa qurollanish yoki quolsizlanish variantlaridan birini tanlaydi. Muammo shundan ibortki, quolsizlangan B mamlakt tajovvuzkor A mamlakat uchun oson o‘ljaga aylanadi, qurollangan mamlakat esa tajovvuzga tajovvuz bilan javob qaytarishi mumkin:

A mamlakat	B mamlakat	
	Qurollanish	Quolsizlanish ☒
Urush e’lon qilish	0; 0	3; 1 [N St ₁ R]
Urush e’lon qilmaslik	2; 2[St ₂ R]	1; 3

VI modyel. Biron-bir romanni o‘qish to‘g‘risida qaror qabul qilish bilan bog‘liq og‘ir ma’naviy tanlash vaziyatini aks ettiradi. Birinchi

kitobxon, agar u kitobni o‘qiy olmasa, afsus chyekadi, lyekin, agar u ushbu romanni baribir o‘qishni boshlasa, o‘zi bundan uyaladi. Ikkinchi kitobxon – munofiqning fikriga ko‘ra, kitobni o‘qishni hammaga taqiqlash lozim, lyekin agar romanni o‘qish kyerak bo‘lsa, u holda faqat uning o‘zi o‘qishi lozim:

1-kitobxon	2-kitobxon	
	O‘qimaslik \boxtimes	O‘qish
O‘qimaslik	0; 3	3; 1 [St ₂ R]
O‘qish	1; 1 [N St ₁]	2; 0

VII modyel quyidagi o‘yin ko‘rinishida amalga oshiriladi. Har bir o‘yinchi o‘yin boshida 2 dollarga ega va ushbu summaning yarmini qutiga solib qo‘yadi. So‘ngra quti birinchi o‘yinchiga topshiriladi, u ushbu summani o‘zida qoldirishi yoki quduqqa tashlab yuborishi mumkin. Ikkinchi ishtirokchi birinchi o‘yinchining xatti-harakatini oldindan aytib byerishi lozim va, agar u buning uddasidan chiqsa, 1 dollar oladi. Bundan tashqari, agar quti quduqqa tashlanmasa, o‘yinchilar undagi summani o‘zaro bo‘lib olishadi:

1-o‘yinchi	2-o‘yinchi	
	Quduqqa tashlash	Quduqqa tashlamaslik
Quduqqa tashlash	0; 2	2; 0
Quduqqa tashlamaslik	3; 1 [St ₂ R]	1; 3 [St ₁ R]

VIII modyelda davlat bilan sarmoyador o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ifodalanadi. Sarmoyadorda harakatlarning ikkita varianti mavjud – mamlakatda invyestisiyani amalga oshirish yoki oshirmaslik. Davlat esa invyestisiyalardan olinadigan daromadlarga yuqori soliq byelgilashi yoki soliqni umuman byekor qilishi mumkin:

Davlat	Sarmoyador	
	Invyestisiya kiritmaslik	Invyestisiya kiritish
Soliq joriy etish	0; 1	3; 0
Joriy etmaslik	1; 2 [St ₂]	2; 3 [St ₁ R]

Yuqorida izohlangan modyellarni ko‘rib chiqish individlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik jarayonida yuzaga kyeladigan qator muammolarni aniqlash va tahlil qilish imkonini byeradi:

- *muvoqlashtirish muammosi* Nesh bo'yicha ikkita nuqta mavjud bo'lgan hollarda paydo bo'ladi (I, IV modyellar). Muvofiqlashtirish muammosining hal etilishi qo'shimcha institutsional shart-sharoitlar joriy etilishi, «fokal nuqtalar» yoki kyelishuvlar mavjud bo'lishini talab qiladi. Masalan, er-xotinning qiziqishlari bir joydan chiqqan hollarda, ular o'z harakatlarini muvoqlashtirishi ancha osonlashadi;

- *birga bo'la olishlik muammosi* Nesh bo'yicha muvozanat mavjud bo'lmagan vaziyat uchun xosdir (VII, VIII modyellar). Agar institutlar stratyegiyalarni tanlashni chyeklamasa va «yo'naltirmasa», individlar o'z harakatlarini muvoqlashtira olishmaydi. Masalan, davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatga davlatning nufuzi omilining joriy etilishi (2, 3) yakunda to'xtalish imkonini byeradi;

- *koopyerasiya muammosi* - Nesh bo'yicha muvozanat mavjud, u yagona, lyekin Paryeto bo'yicha optimal emas (III modyel - «mahbuslar dilyemmasi»). Ushbu vaziyatda ham institutsional chyeklovning joriy etilishi Paryeto bo'yicha optimal natijaga erishishni ta'minlaydi;

- *adolatlilik muammosining dolzarbligi* - Nesh bo'yicha yagona muvozanat asimmetrik, yutuqning o'zaro hamkorlik ishtirokchilari o'rtasida adolatsiz taqsimlanishi bilan tavsiflanadi (V, VI modyellar). Adolatsizlik muammosini hal etish variantlaridan biri takrorlanadigan o'yinlarga o'tish va «aralash» stratyegiyalar asosida normalarni ya'ni, t_0 vaqt lahzasida individ A stratyegiyani, t_1 vaqt lahzasida esa B stratyegiyani tanlaganda bo'ladi.

Xulosa

Institutsional iqtisodiy nazariyaning pryedmyetini individlarning o'zaro hamkorligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Jon fon Nyeyman va Oskar Morgyenshtyernning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlar institutsional iqtisodiyotda *o'yinlar nazariyasini tatbiq etish* uchun asos bo'lgan. 1994 yilga kyelib, birinchi bor “nokoopyerativ o'yinlar” nazariyasidagi muvozonat tahlili uchun bir varakayiga uch tadqiqotchi iqtisodiyot bo'yicha Nobyel mukofotiga sazovor bo'ldi. Bular: Raynxad Syeltyen (Gyermaniya), Jon Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vyengriyalik – AQSh). O'yinlar nazariyasidagi formal modyelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning stratyegiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan koopyerativ(koalisiyali) va nokoopyerativ (koalisiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. O'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); stratyegiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

Har bir hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: ustun stratyegiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakelbyerg bo'yicha muvozanat va Paryeto bo'yicha muvozanat

Tayanch so'zlar va iboralar

O'yinlar nazariyasi, formal model, koopyerativ (koalisiyali) va nokoopyerativ (koalisiyasiz) nazariyalar, stratyegiya, ustun stratyegiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakelbyerg bo'yicha muvozanat va Paryeto bo'yicha muvozanat.

Takrorlash uchun savollar

1. Nima uchun Institutsional nazariyada matyematik apparat neoklassikasi uchun an'anaviy hisoblangan matyematik apparat tilidan emas, balki o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi.

2. Individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning qaysi asosiy muammolari o'yinlar nazariyasi yordamida modellashtiriladi?

3. Koopyerativ (koalisiyali) va nokoopyerativ (koalisiyasiz) nazariyalarning xususiyatlarini izohlang.

4. Ustun stratyegiyali muvozanatni sharhlab byering.

5. Nesh bo'yicha muvozanatni sharhlab byering.

6. Shtakelbyerg bo'yicha muvozanatni sharhlab byering.

7. Paryeto bo'yicha muvozanatni sharhlab byering.

4-BOB. RYEJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI

4.1. Iqtisodiyot konstitusiyalarining shakllanishi

4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

4.3. Bozor konstitusiyasi normalari

4.4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

4.1. Iqtisodiyot konstitusiyalarining shakllanishi

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Individ kontragent harakatlarini tushunish va o'z harakatini ular bilan muvofiqlashtirish uchun u yoki bu normani tanlash barobarida umuman tizimning barqarorligini ta'minlaydi. Individ normadan chyetga chiqsa, uni normaga qaytaruvchi tartibga solish mexanizmining mavjudligi normalar tizimini shakllantiradi. Shuningdek, normalar tizimi makro va mikro darajalar o'rtasidagi asosiy bog'lovchi bo'g'inga aylanadi.

Individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga iqtisodiyot konstitusiyasi deyiladi. Iqtisodiyot konstitusiyasi buyruqbozlik va bozor tizimlaridagi o'zaro zid normalarga amal qiladi. Masalan, bozor tizimi faqat individlar o'zlarining kundalik iqtisodiy faoliyatida u asoslanadigan normalardan foydalangan darajaga qarab barqaror va takror ishlab chiqarishga qodir bo'ladi. O'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi individlar o'rtasidagi bitimlardan makroiqtisodiy darajaga o'tish bozor xatti-harakatlari normalari orqali amalga oshiriladi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar tizimi surunkali taqchillik, ya'ni ryesurslarning yetishmasligini o'zida namoyon etadi. Taqchillikning ma'lum darajada barqarorlashuvi hamda iqtisodiy agyentlar ushbu darajaga moslashuvi tizimda *normal taqchillik* holatini yuzaga kyeltiradi. Bunda buyruqbozlik iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan navbatning normal uzunligi, ryesurslar va tayyor mahsulotlarning normal zahiralari va hokazolar tushuniladi. Boshqacha aytganda, nafaqat Valras bo'yicha umumiy muvozanat iqtisodiy tizimning barqaror holati bilan chyeklaniladi, balki tizim hatto muvozanatsiz holatda ham barqarorlashishi mumkinligi namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, buyruqbozlik va bozor tizimlarida qo'llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Quyida ushbu normalarning iqtisodiyotda namoyon bo'lishi ko'rib chiqilgan (4.1.-jadval).

Iqtisodiyot konstitusiyalari normalarining guruhlanishi

Bozor konstitusiyasi	Buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitusiyasi
Murakkab utilitarizm	Oddiy utilitarizm
Rasional maqsadli fye'l-atvor	Mafkuraviy qadriyat rasionalligi
Dyepersonifikasiyalangan ishonch	Pyersonifikasiyalangan ishonch
Empatiya	«Syen – myenga, myen - syenga»,
Ijobiy ma'noda erkinlik	
Qonunga ixtiyoriy bo'ysunish	Qonunga tilda buysunish

4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normal holatlari uchun zarur bo'lgan normalardan biri oddiy utilitarizm hisoblanadi. Bunda individ tomonidan o'z foydaliligini oshirilishi o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi. Ya'ni, **oddiy utilitarizm** - individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Individ istye'mol madaniyatidagi oddiy utilitarizm "kvartira – mashina – dala hovli" uchligida aks etadi. Individda bunday idyealning tarqalishi va qulay hayot sharoitlarini ta'minlashga intilish sho'rolar (sovyetlar) jamiyati namunasida XX asrning 70-80-yillardagi o'ziga xos shaklga ega tyendyensiyalar bilan tavsiflanadi. Bunda istye'molning ma'lum darajasiga erishish uchun noyob (taqchil) ryesurslardan foydalanish imkoniyati samarali myehnat bo'yicha emas, balki ma'lum kasb toifasidagi xodimlar (savdo sohasi, byurokratik apparat, tyemir yo'l va havo yo'li transporti xodimlari, chyet elga chiqish imkoniyatidagilar) o'rtasida bo'lingan edi.

Ya'ni, utilitarizm normasi buyruqbozlik iqtisodiyotida faqat oddiy shaklda – individning samarali faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan holda foydalilikni oshirishga intilishi sifatida mavjud bo'lgan. Ikkinchidan, taqchilik sharoitidagi istye'molda foydalilikni oshirishga intilish navbatda turish zarurligi, asabbuzarliklar, ovoragarchiliklar, janjallar (nizolar) tufayli kyelib chiqqan yuqori ruhiy kyechinmalar bilan chyeklandi. Buyruqbozlik tizimining bu tavsifi «sabr chyegarasi» tushunchasi bilan ham izohlanadi. Sabr chyegarasi dyeganda nizolar va kyeskinliklar jamlanishining undan kyeyin iqtisodiy agyentlar shikoyat qila boshlaydigan va norozilik namoyish etadigan darajasi tushuniladi.

Shunday qilib, buyruqbozlik iqtisodiyotining birinchi normasi *oddiy va chyeklangan utilitarizmdan* iborat.

Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimining ikkinchi unsuri to'liqsiz rasional faoliyat bilan izohlanadi. Bunda, birinchi navbatda axborotning chyeklanganligi va to'liqsizligi bilan shartlangan to'liqsiz rasionallik tushuniladi. Iqtisodiy agyentlar erkin shakllanmagan narx va taqchil ryesurslar sharoitida narxlardagi mavjud axborotni narxga taalluqli bo'lmagan – zahiralalar hajmi, navbatlarning uzunligi va hokazolar haqidagi ma'lumotlar bilan to'ldiradilar. Sof ko'rsatkichlarda axborot olish esa, hamma vaqt uni yig'ish bilan bog'liq yuqori darajadagi xarajatlarni kyeltirib chiqaradi. Natijada tizimda «nizo», ya'ni sotuvchilar va xaridorlar pozisiyalarini muvofiqlashtirishda kyechikishlar paydo bo'ladi. Nizo prognozlardagi xatolar, manfaatdor shaxsda boshqa sub'yektlarning holati va maqsadlari to'g'risida axborotning mavjud emasligi, manfaatdor shaxsning qaror qabul qilishdagi byeqarorligi, o'zgaruvchan sharoitga moslashishdagi o'ng'aysizligi shakliga ega bo'ladi. Bundan tashqari, to'liqsiz rasional faoliyat, iqtisodiy agyent uchun faqat tashqaridan byelgilangan maqsadlarga erishish vositalarini tanlash erkinligi bilan shartlangan. Mafkura bilan byelgilangan partiya-xo'jalik apparatining mafkuraviy maqsadlari ryeja topshiriqlari shaklini qabul qiluvchi muayyan ma'muriy va xo'jalik vazifalariga aylanadi. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub'yektlarning faoliyati – mafkuraviy qadriyat rasionalligi normasiga asoslanadi.

Ishonch normasi ikkita shaklda davlatga ishonch sifatida va bir birini yaxshi bilgan shaxslar doirasi bilan chyeklangan mikrodarajadagi ishonch sifatida mavjud bo'ladi. Har qanday ahamiyatli bitimning davlat organiga: partiya, ryeja, ta'minot organiga murojaat etish bilan bog'liqligi sababli davlatga ishonmasdan turib, yo'l tutishning iloji yo'q. Bunday vaziyatda byevosita kontragyentga ishonish mutaqa ortiqcha – davlat uchinchi tomon sifatida bitim shartlarining bajarilishini kafolatlaydi. Biroq mikrodarajadagi *ishonch* baribir *maksimal individuallashtirgan* shaklda mavjud bo'ladi.

Bu norma ham uy xo'jaligida, ham korxonada amal qiladi. Uy xo'jaligining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida og'irlik markazining oila-qarindoshchilik tarkibiga, do'stlar va tanish-bilishlarga ko'chiriladi. Masalan, o'zaro hamkorlik umuman vrach, sartarosh bilan emas, balki *tanish* vrach yoki sartarosh bilan amalga oshiriladi. Korxonalar xatti-harakatini ham huddi shunday ta'riflash mumkin. Ulardan har biri barqaror shyerikchilik doirasiga ega bo'lib, bunda ushbu korxonalar rahbarlari

o'rtasida shaxsiy darajada ishonchli munosabatlar yo'lga qo'yiladi. Ya'ni, direktorlar o'rtasida o'zaro yordam va o'zaro ishonch tamoyillari asosiga qurilgan korporativ munosabatlar shakllanadi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining navbatdagi bazaviy normasi «*syen – myenga, myen - syenga*», yoki o'zaro xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi kyelishuvdir. Taqchil ryesursni olishning kyeng tarqalgan variantlaridan biriga ko'ra, istye'molchi va yetkazib byeruvchi vaqti vaqti bilan vazifalarini almashtirib turadi, ya'ni “bugun myen po'lat byerib turaman, syen esa ertaga boltdan yordam qilib turasan”. Aynan har qanday bartyer bitimining asosida «*Syen – myenga, myen - syenga*» normasidan foydalanish yotishiga ishonch hosil qilish mumkin. Hatto, bartyer almaShuvi zanjir bo'yicha amalga oshirilishi mumkin bo'lsa-da, ushbu normaga lokal va tanish-bilishlar doirasi bilan chyeklangan xususiyatni yo'qotish imkonini byermaydi.

Va nihoyat, *qonunga bo'ysunish* normasi. Har qanday o'zaro munosabatning davlat nazorati ostida bo'lishiga qaramay buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida qonunlar partiya manfaatlariga bo'ysungan. Buning uchun rasmiy asos bo'lmasa-da, partiya qarorlari *dye fakto* qonun kuchiga ega bo'lgan. Hatto e'lon qilingan *dye yurye* umumxalq mulkchilik shakli ham *dye fakto* mulkchilik shakli bilan, xususan, byurokratik organlar – «idoralar» (vazirliklar va idoralar) mulki bo'lgan. Byurokratiyaning bunday o'zboshimchaligi oddiy fuqarolarning qonunga nisbatan munosabatiga aks ta'sir o'tkazgan. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub'yektlarning xatti-harakati *qonunga tilda buysunish* normasi sifatida tavsiflanadi. Dyemak, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitusiyasining asosiy normalari tizimning muvozanatsiz holatini barqarorlashtirga xizmat qiladi.

4.3. Bozor konstitusiyasi normalari

Bozor konstitusiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini byeruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi. Bozorlardagi barqaror muvozanat bozor normalaridan foydalanishning natijasi hisoblanadi Bozor konstitusiyasining asosida yotuvchi birinchi norma – *murakkab utilitarizm* normasi bo'lib, u nafaqat individni o'zining foydaliligini oshirishga yo'naltirishni, balki uning olinadigan foyda bilan o'zining samarali faoliyati o'rtasidagi aloqani anglab yetishini nazarda tutadi. **Ya'ni,**

murakkab utilitarizm – individ tomonidan o‘z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Murakkab utilitarizm normasi individning ehtiyojlar darajasi va samarali faoliyati o‘rtasidagi nomuvofiqlikni istisno etadi. Ba’zan, bunday nomuvofiqlik yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga va yuqori mehnat samaradorligiga ega bo‘lmagan mamlakat aholisi o‘rtasida yuqori iste’mol standartlarining tarqalishida yuzaga kiyeladigan «nomuvofiq kutishlar inqiloblari» asosida yotadi. Ushbu vaziyatda asosan ommaviy axborot vositalari orqali yuz beradigan yangi iste’mol standartini qabul qilish jamiyatda hukmronlik qiluvchi samarali faoliyat modyeliga taalluqli bo‘lmaydi.

Bundan tashqari, qulay sharoitlar mavjud bo‘lganida oddiy utilitarizm foydalilikni oshirishni ryentani qidirishga aylantirishni nazarda tutadi. Mukammal raqobat vaziyatidan har qanday chyetga chiqish, almashish (tariflar, kvotalar) uchun chyeklovlar o‘rnatilishi oddiy utilitarizm sa’y-harakatlarini ryentani qidirishga yoki, boshqacha aytganda, foydaga samarasiz yo‘naltirilishga aylantiradi. Individning ryentani ko‘paytirishga intilishini normativ chyeklash sifatida murakkab utilitarizm, ya’ni individ tomonidan boshqalar ziyoniga emas, balki faqat o‘z faoliyati hisobidan yutuqqa erishish mumkinligining tan olinishi muqobil variant hisoblanadi.

Agar utilitarizm normasi individning maqsadli funksiyasini byelgilasa, *rasional maqsadli fye’l-atvor (hulq, xatti-harakat)* normasi foydalilikni muayyan vazifalarning hal etilishi bilan bog‘lagan holda oshirishni muayyanlashtiradi. Ma’lumki, rasional maqsadli fye’l-atvor individ tomonidan o‘zining rasional qo‘yilgan va o‘ylangan maqsadiga erishish uchun tashqi olam pyedmyetlari va *insonlarning* ma’lum fye’l-atvoridan foydalanishini nazarda tutadi. Axborotning to‘liqsizligi va uni qayta ishlash bo‘yicha kognitiv qobiliyatlarning chyeklanganligi sharoitida rasional maqsadli fye’l-atvor nayrang qilishga aylanadi: agar individ katta hajmdagi axborotga ega bo‘lsa, u o‘zining hamkori bilan nayrang qiladi. Individ shu usul bilan atrofida gilarni o‘z maqsadiga – foydalilikni oshirishga erishish vositasiga aylantirishga urinadi.

Ayrim agyentlarning foydalnilgan avtomobillar bozori va «ma’naviy xatar» bilan bog‘liq sug‘urta bozorida boshqalarni ziyonga uchratishi axborot asimmetryasidan foydalanishga klassik misol bo‘ladi. Bunday ayyorlik, yaqqol yoki nozik shaklda aldash bilan shaxsiy manfaat ko‘zlanadigan xatti-harakatga opportunizm nomi byerilgan. Ratsional maqsadli fye’l-atvorni opportunizmga aylantirishga qarshi kafolatlar

barcha ishtirokchilar faoliyatining quyidagi yo tarkibiy yoki rasmiy-huquqiy jihatlari bilan tavsiflanadi:

- mukammal kognitiv qobiliyat va almaShuvda to'liq axborotga ega bo'lish;

- shartnoma tuzishda maxsus taomillardan foydalanish.

Ikkinchi jihat optimal shartnoma nazariyasini maxsus o'rganish priedmyeti hisoblanadi, shuning uchun bu yerda bozor konstitusiyasining ikkinchi unsuri sifatida *to'liq rasionallik* myezonlariga javob byeruvchi *rasional maqsadli fye'l-atvorni* ta'kidlash lozim.

Maqsadli rasional fye'l-atvor shakllanishining asoslardan biri atrof-muhit priedmyetlari va odamlarning fye'l – atvorini kutilayogan voqyelikka nisbatan mos ravishda ayta olishdir. Individ tomonidan qabul qilinadigan qarorlar xatarining hamkor faoliyati asosida aniqlangan vaziyatlari kutilayotgan voqyelikka kontragyent xarakatlarining mos bo'lishi uchun o'ta ahamiyatlidir. O'zaro bog'liqlar sharoitida individlar o'rtasidagi munosobatlarni tartibga soluvchi norma sifatidagi ishonch bo'lgan taqdirda maqsadli rasional harakatga erishiladi. Individga o'z harakatini boshlashidan oldin atrofdagi harakatlar aniq bo'lib, individ tanloviga ayrim atrofdagi harakatlar bo'yicha kutilishlarning ta'sir qilishiga ishonch dyeyiladi. Bozordagi bitim bilan individuallashmagan ishonch o'rtasidagi bog'liqlik oldindan to'lovlarning amal qilishida namoyon bo'ladi. Bu eng oddiy bozor bitimi hisoblanadi. Iqtisodiyoti rivojlangan malakatlarda ishonchning individuallashmaganligi bo'yicha o'tkazilgan so'rovlarga javoblar (Daniya-94 %; Gyermaniya-90 %; Fransiya-84%)da yuqori natijalar olingan.

Bozor konstitusiyasining yana bir normasi empatiya bo'lib, bunda individ o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'radi va uning barcha kyechinmalari, qiziqishlari va mo'ljallarini bozor subyekti sifatida o'zidan o'tkazishga harakat qiladi. Ayrim shaxslar doirasi bilan chyeklanmagan empatiya individning o'z xarakatlarida erkinlikka chiqqani bilan bog'liq. Insonning faoliyati qancha erkin bo'lsa, u atrofdagilarning harakatini shuncha yaxshi tushunadi va uni oldindan ayta oladi. Bu erkinlik normasining rasional asoslangan maqsadga erishishda to'siq emas, balki muvaffaqiyat shartiga aylanishini ta'minlaydi. So'nggi norma lyegalizm bo'lib, bunda qonunni hurmat kilish va o'z ixtiyoriga ko'ra, unga bo'ysinish tushuniladi. Bu norma ayni chog'da, mulkiy huquqlarning samarali himoya qilinishiga ham yo'l ochadi. Yuqorda bayon etilganlardan Shu narsa kyelib chiqadiki, bozor konstitusiyasi normalarida ham ayrim

nuqsonlar mavjud bo'lgani holda, ularning o'zaro bog'liq tarzda amal qilishi tizimning muntazam takomillashuviga xizmat qiladi.

4.4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

Individlar uchun mulkchilik huquqlarini o'rnatish hamda ushbu huquqlarga ularning amal qilish zarurati qonunga ixtiyoriy bo'ysunish normalari bilan o'zaro uzviy bog'langan. Mulkchilik huquqlari individlar o'rtasida yuzaga kyeladigan o'zaro munosabatlardagi noaniqlikni kamaytiruvchi institutlardan biri hisoblanadi.

Mulkchilik xuquqlarini tahlil qilish uchun ikkita fyermyer o'z podalarini biri past hosildor bo'lgan ikkita yaylovda o'tlatishi misolini ko'rib chiqamiz [47]. Byerilgan holatga ko'ra, yem-hashak zahiralari ushbu yaylovlarning har birida bir vaqtning o'zida ikkita podani o'tlatish imkonini byermaydi.

4.2.-jadval

Fyermyerlarning yaylovlardan foydalanish imkoniyatlari

Ko'rsatkichlar		2-fyermyer	
		Birinchi yaylovda o'tlatish -R ₂	Ikkinchi yaylovda o'tlatish-1- R ₂
1-fyermyer	Birinchi yaylovda o'tlatish - R ₁	2; 2	8; 4 [N ₂ R ₂ R St ₁]
	Ikkinchi yaylovda o'tlatish -1- R ₁	4; 8 [N ₁ R ₁ St ₂]	1; 1

Ushbu holatda Paryeto bo'yicha optimallik nuqtai nazaridan ikkita bir xil yakun (4; 8) yoki (8; 4) mavjud. Yakunlardan birini qayd etuvchi institutsional qarorlar bir neyechta bo'lishi mumkin. Ulardan eng oddiyi yaylovdan foydalanishdagi ustuvorlikni unga birinchi bo'lib o'z podasini olib kyelgan fyermiyerga byeruvchi qoidani qo'llashdan iborat. Kyelish tartibi bo'yicha noyob ryesurs (yaylov)ni taqsimlash – navbat instituti faoliyat ko'rsatishining asosida yotuvchi tamoyillardan birini aks ettiradi. Biroq navbat institutidan foydalanish podani qaysi yaylovga olib borish to'g'risida qaror qabul qilish vaqtida fyermyerlarning ikkilanishini

kamaytirmaydi, balki oshiradi. Bundan tashqari, ikkilanish undan kyeyin ham har safar yaylovni tanlashda takrorlanadi.

Yaylovda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishigina masalani hal etishning muqobil varianti bo'ladi. Masalan, 1-fyermyer birinchi yaylovning, 2-fyermyer esa ikkinchi yaylovning mulkdori hisoblansin. Hatto fyermyerlarning nafliligi nuqtai nazaridan bunday qarorning nomutanosibligini hisobga olgan holda, *ikkalasining* ham manfaatlari yo'lida mulkchilik huquqlarini tan olish va hurmat qilish lozim. Kam hosilli yaylovni oluvchi ikkinchi fyermyerning mulkchilik huquqlari joriy etilgunga qadar va undan kyeyingi nafliligini taqqoslaylik.

Mulkchilik huquqlari o'rnatilgunga qadar ikkinchi fyermyer, agar u podasini birinchi yaylovga olib borsa, $2R_1 + 8(1 - R_1) = 8 - 6R_1$ ga, agar u podasini ikkinchi yaylovga olib borsa, $4R_1 + 1(1 - R_1) = 3R_1 + 1$ ga ega bo'ladi. So'ngra, ikkinchi fyermyer tomonidan birinchi yaylovning tanlanishi ehtimolini hisobga olgan holda, $R_1, EU = R_2(8 - 6R_2)(3R_1 + 1)$ ga, oddiy holatda $R_1 = R_2 = 1/2$ ga ega bo'lamiz, bu $EU = 3,75$ ni byeradi. Mulkchilik huquqlari o'rnatilganidan kyeyin esa ikkinchi fyermyerga 4; ya'ni, $4 > 3,75$ ga tyeng bo'lgan yutuq kafolatlangan.

Ikkala fyermyer ham bir vaqtning o'zida bitta yaylovdan foydalangan hollarda past yutuqlarga erishishiga alohida e'tiborni qaratish lozim. Mazkur holat ochiq foydalanishda bo'lgan ryesurslarni nooqilona istye'mol qilishda o'z aksini topadigan «jamoat mulki fojiasini» namoyon etadi. Bunday ryesurslardan foydalanishning xususiy va jamoat sarf-xarajatlarining nomuvofiqligi ularning tugashiga olib kyeladi. Boshqacha aytganda, ryesuriga nisbatan mulkchilik huquqlari aniq o'rnatilmagan hollarda uning istye'mol qilinishi salbiy tashqi ta'sirlar yoki ekstyernallarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Yana misol tariqasida ikkala fyermyer tomonidan bir vaqtning o'zida bir yaylovdan foydalanilishini tasvirlovchi holatni ko'rib chiqaymiz. Misolda ishlab chiqarishning faqat ikkita omili – fyermyerlarning yeri va myehnati hisobga olinsin.

Faraz qilaylik, yaylovga qo'shimcha myehnat birligi sarflangan, ya'ni birinchi fyermyer egallagan yaylovga ikkinchi fyermyer o'z podasini olib kyeldi. Ushbu holatda qo'shimcha myehnat sarfining samarasi pasayadi. Ishlab chiqarish (yetishtirish) umumiy hajmi oshgani holda qo'shimcha myehnat qilgan fyermyerning manfaatdorligi pasayadi va o'rtacha mahsulotning kamayishi yuz byeradi. Agar yaylov xususiy mulkchilikda bo'lsa, u holda mulkdorning shaxsiy sarf-xarajatlari ko'proq samara kyeltiradi va ryenta eng yuqori bo'ladi. Agar yaylov umumiy

foydalanishda bo'lsa, mehnat sarfi samaradorligining darajasi pasayib, ryenta yo'qoladi. Yuqorida bayon etilganlarga yakun yasab, ta'kidlash lozimki, mulkchilik huquqlarining o'rntilishi kamida ikkita sababga ko'ra iqtisodiy agyentlar manfaatlariga mos kyeladi, ya'ni ularning o'zaro hamkorligidagi noaniqlik (ikkilanish) kamayadi va ryesurslardan foydalanish optimallasadi.

Xulosa

Normalar indvidlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Iqtisodiyot konstitusiyasi dyeb indvidlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga aytiladi. Buyruqbozlik va bozor tizimlarida iqtisodiyot konstitusiyasining normalari o'zaro zid holda amal qiladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar (oddiy utilitarizm, maksimal individuallashtirish, «syen – myenga, myen - syenga», qonunga tilda buysunish) tizimi surunkali taqchillik, ya'ni ryesurslarning yetishmasligini namoyon etadi. *Bozor konstitusiyasi* – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini byeruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari (murakkab utilitarizm, ratsional maqsadli fye'l-atvor, dyepersonifikasiyalangan ishonch, empatiya, lyegalizm) yig'indisini tashkil etadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Iqtisodiyot konstitusiyasi, buyruqbozlik va bozor konstitusiyalari, oddiy utilitarizm, maksimal pyersonifikasiyalash, «syen – myenga, myen - syenga», qonunga tilda buysunish, murakkab utilitarizm, rasional maqsadli fye'l-atvor, dyepersonifikasiyalangan ishonch, empatiya, lyegalizm.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyot konstitutsiyasi tushunchasining mohiyatini sharhlang.
2. Agar buyruqbozlik iqtisodiyoti hatto surunkali taqchillik mavjud bo'lganda ham barqaror holatda turuvchi tizimni o'zida namoyon etgan bo'lsa, u holda o'tish iqtisodiyotining tub byeqarorligining sabablari nimada?
3. Buyruqbozlik iqtisodiyotining unsuri hisoblangan utilitarizm normasi utilitarizmning bozor normasidan nima bilan farq qiladi?

4. Amerikalik mashhur siyosatshunos va iqtisodchi Frensis Fukuyama o'zining so'nggi kitoblaridan birida bozor iqtisodiyotidagi ko'tarilish va pasayishlarni uning sub'yektlari o'rtasidagi ishonch orqali ko'rib chiqadi. Bunday yondashuv qanchalik asosli?

5-BOB. TRANSAKTSIYA VA TRANSFORMATSION XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA NISBATAN YONDASHUVLAR

5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz-Uilyamson yondashuvi

5.2. Transformatsion xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi

5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi

Tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi iqtisodiyot sub'yektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) faoliyati jarayonida mulkchilik huquqni almashishi (shartnomalar asosida mahsulotni sotish yoki sotib olish va shu kabi boshqa holatlarda), boshqa shaxslar tomonidan mulkga nisbatan noqonuniy xatti-harakatlar sodir etilgan sharoitlarda uni himoya qilish yoki iqtisodiy islohotlar jarayonida avval faoliyat yuritib turgan institutlarni va normalarni yangilari bilan almashtirish zaruriyati yuzaga kyeladi. Shunday vaziyatlarda tadbirkor yoki davlat tomonidan turli xarajatlar qilishiga zarurat paydo bo'ladi. Bunday xarajatlar xorijiy manbalarda "transaksiya xarajatlari" tushunchasi bilan yuritiladi va u institutsional iqtisodiyot nazariyasining tarkibiy qismlaridan biri sifatida institutlar bilan bir qatorda uning kateygoriyasi hisoblanadi.

Transaksiya xarajatlari tushunchasi bilan bir qatorda transformatsion xarajatlari tushunchasi ham mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni to'g'ri anglab yetish ularni tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega.

5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz-Uilyamson yondashuvi

Transaksiya xarajatlari tushunchasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar R.Kouz [42] tomonidan firmalar faoliyatini tahlil qilish uchun o'tkazilgan. Bunga 1960-yillarda sanoati rivojlangan yetakchi mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning kyeskinlashuvi sabab bo'lgan. Yagona xo'jalik tizimini yaratishga bo'lgan intilish, myehnat taqsimotining chuqurlashuvi, mulkning yangi turlari, masalan intyellyektual mulkning paydo bo'lishi, mulk huquqlarining alohida vakolatlariga bo'linib kyetishi – bularning barchasi transaksiya xarajatlarining syezilarli darajada o'sishiga olib kyeldi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi doirasida o'tkaziladigan

tadqiqotlarni mikro va makro darajalarga bo'lish mumkin. Mikro darajada gap jarayonlarni korxonalar (firma), alohida iqtisodiy sub'yektlar darajasida tahlil qilish haqida, makro darajada esa umuman iqtisodiy tizimni tahlil qilish haqida boradi. Ushbu tahlil qilish byelgisiga muvofiq transaksiya xarajatlari nazariyasida ikkita yondashuv mavjudligini izohlash mumkin: birinchisi, Kouz – Uilyamsonning transaksion yondashuvi (barqaror faoliyat ko'rsatuvchi institutlarni tahlil qilish uchun) va ikkinchisi Nortning transformatsion yondashuvi (institutsional o'zgarishlarni tahlil qilish uchun).

Bunday yondashuvlar o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda transformatsion jarayonlarning institutsional jihatlarini tadqiq etish imkonini byeradi. Xususan birinchi yondashuvni davlat va xususiy mulkchilik tuzilmalarining samaradorligini qiyosiy tahlil qilish, norasmiy institutlarning shakllanish jarayonlarini, jamiyat va iqtisodiyotning kriminallashtirishini izohlash uchun, ikkinchi yondashuvni esa buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tishning institutsional sabablarini, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda islohotlar jarayonlarining borishi va natijalarini tahlil qilish uchun qo'llash mumkin.

Transaksiya xarajatlarini iqtisodiy tahlilga kiritish, R.Kouzning fikriga ko'ra, bozorga qaralama-qarshi bo'lgan firma kabi o'zini-o'zi ongli ravishda nazorat qilish imkoniga ega bo'lgan "orolchalari"ning mavjud ekanligini tushuntirish uchun zarur bo'lgan.

O'zining "Firma tabiati", dyeb nomlangan maqolasida (1937) R.Kouz transaksiya xarajatlarini "narxlar mexanizmidan foydalanish xarajatlari", "ochiq bozorda almashuv transaksiyalarini amalga oshirish xarajatlari" yoki "bozor xarajatlari" sifatida byelgilagan. Kyeyinchalik "Ijtimoiy xarajatlar muammosi" maqolasida (1960) R.Kouz "bozor transaksiya xarajatlari" iborasidan foydalangan. Ularning mohiyatini u quyidagicha ifodalagan: "bozor transaksiyasini amalga oshirish uchun kim bilan bitim tuzish ma'qulligini aniqlab olish, kim bilan va qanday shartlarda bitim tuzishni istayotganligi haqida barchaga ma'lum qilish zarur, dastlabki muzokaralarni o'tkazish, shartnomani tayyorlash, shartnoma shartlarining bajarilishiga ishonch hosil qilish uchun ma'lumotlarni yig'ish va hokazolar"⁸.

Ammo, iqtisodiyot adabiyotida "transaksiya xarajatlari" iborasi mustahkam o'rin egallagan. Bunda transaksiya xarajatlariga byerilgan quyidagi ta'rif kyeng tarqaldi: "transaksiya xarajatlari – axborotni yig'ish

⁸ Kouz R. Firma, rinok i pravo. – M.: Dyelo LTD, 1993. – 8-9 b.

va qayta ishlash xarajatlari, muzokaralar olib borish va qarorlar qabul qilish, shartnomaning bajarilishini nazorat qilish va yuridik himoyalash xarajatlari”.

Ilmiy manbalarda byerilgan ta’riflarga muvofiq transaksiya xarajatlarini quyidagi tarzda tasniflash mumkin:

1) axborotni izlash xarajatlari (narxlar, mavjud tovarlar, yetkazib byeruvchilar va istye’molchilar to’g’risida axborotni yig’ish va qayta ishlash uchun sarflangan vaqt);

2) muzokaralar olib borish xarajatlari;

3) almashuvga kirgan tovarlar va xizmatlarning miqdori va sifatini o’lchash xarajatlari;

4) tafsirlash va mulkiy huquqlarni himoyalash xarajatlari;

5) opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari, bunda bitim shartlarini buzuvchi yoki bir tomonlama foyda olishga yo’naltirilgan noinsoflik xatti-harakat tushuniladi.

Transaksiya xarajatlarini tasniflashga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Tasniflashni bitimni tuzish bosqichlariga muvofiq amalga oshirgan ma’qul. O.Uilyamson transaksiya xarajatlarini bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so’ng yuzaga kyeladigan xarajatlar, dyeya ta’riflaydi. Agar shyerikni qidirib topish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, bitimning bajarilishini nazorat qilish bitim tuzishning bosqichlari sifatida ajratilsa, u holda transaksiya xarajatlarini tasniflash quyidagi 5.1-jadval ko’rinishga ega bo’ladi.

5.1.-jadval

Transaksiya harajatlarining tasniflanishi

Bitim tuzilguncha amalga oshirilgan xarajatlar	Bitim tuzilganidan kyeyingi xarajatlar
Axborotni qidirib topish xarajatlari - imkoniyatli shyerik haqidagi, bozordagi vaziyat haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlarini, shuningdyek qo’lga kiritiladigan to’liqsiz va nomukammal axborot bilan bog’liq yo’qotishlarni o’z ichiga oladi.	Monitoring va opportuzizmni oldini olish xarajatlari - bitim shartlariga rioya etilishini nazorat qilish va ushbu shartlarning bajarilishidan bosh tortilishini oldini olish xarajatlari
Muloqot yuritish xarajatlari - almashuv shartlari, bitim shaklini tanlash haqida muloqotlar olib borish xarajatlarini o’z ichiga oladi	Tafsirlash va mulkchilik huquqlarini himoya qilish xarajatlari - sudlar, hakamlar xarajatlari; shartnomani bajarish jarayonida buzilgan huquqlarni tiklash uchun zarur bo’lgan vaqt va ryesurslar sarflari, shuningdyek mulkchilik huquqlarining yaxshi tafsirlanmagan va ishonchsiz himoyadan ko’rilgan yo’qotishlar
O’lchash xarajatlari - bitim pryedmyeti bo’lgan tovarlar va xizmatlar sifatini o’lchash uchun zarur bo’lgan xarajatlar	

5.1.-jadval

Shartnoma tuzish xarajatlari - bitimni yuridik yoki xufyona (norasmiy) rasmiylashtirish xarajatlari	Uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari - uchinchi shaxslar (davlat, uyushgan jinoyatchilik va h.k.)ning bitim natijasida olinadigan foydali samara qismiga e'tirozlaridan himoyalash xarajatlari
--	--

Transaksiya xarajatlarining bunday tasniflanishi ularni miqdoriy baholash masalasiga nisbatan mikro va makroiqtisodiy darajada yondashish imkonini byeradi. Masalan, kvartiradan foydalanish huquqining mulkdor tomonidan ijarachiga topshirilishini nazarda tutuvchi kvartirani ijaraga olish bo'yicha bitim tuzishda ijarachining transaksiya xarajatlari quyidagi shakllarga ega bo'ladi (5.2.-jadval).

5.2.-jadval

Kvartira ijarasi bo'yicha transaksiya xarajatlari

Xarajat mazmuni	Xarajat shakli
Ijaraga topshiriladigan kvartiralar, uy-joy bozoridagi narxlar haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlari: maxsus nashrlarni xarid qilish va e'lonlar bo'yicha qo'ng'iroqlar yoki rieltorlik firmasiga murojaat etish;	Pul shaklidagi xarajatlar va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralar mulkdorlari bilan ijaraning alohida shartlari haqida muloqatlar olib borish xarajatlari;	Vositachi sarflari va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralarni borib ko'rish jarayonida uy-joy sifatini baholash xarajatlari	Vositachi zimmasiga yuklatish mumkin bo'lgan vaqt sarflari va transport xarajatlari
Ijara shartnomasini yuridik rasmiylashtirish, uni notarial tasdiqlash xarajatlari;	Pul shaklidagi xarajatlar;
Mulkdorning ijara shartlarini o'zgartirish (ijara to'lovini oshirish) bo'yicha opportunizmni oldini olish xarajatlari;	Vaqt va asab sarflari;
Mulkdor ijarachiga kvartirani saqlab turish yuzasidan e'tiroz bildirgan va / yoki shartnomani muddatidan oldin buzishni xohlagan taqdirda shartnoma amal qilishi muddatiga byerilgan foydalanish huquqini himoya qilish xarajatlari	Vaqt sarflari va sudga murojaat etish bilan bog'liq pul shaklidagi xarajatlar

Shunday qilib, uy-joyni ijaraga olishda yuzaga kyeladigan transaksiya xarajatlarini miqdoriy baholashga yo vositachilik firmalarining daromadlarini tahlil qilish, yoki o'rtacha soatlik ish haqiga ko'paytirilgan byevosita pul xarajatlari va vaqt sarflarini qo'shish yordamida erishish mumkin.

Transaksiya xarajatlarining ko'plab turlari byevosita kuzatilmaydi va Shuning uchun bunday toifa xarajatlar hajmi statistik qiyin o'lchanadi.

Insonlar hamma vaqt, hiech qanday xarajatlarni qilmasdan, natijada ishlab chiqarish qiymati oshishi uchun huquqlarni qo‘lga kiritish, bo‘lish va o‘rin almashtirish to‘g‘risida kyelishib olishlari mumkin. Bu “nol darajali transaktsiya xarajatlari” dyeb yuritiladi va bu huquqiy chyegaralarga bog‘liq hisoblanadi.

Nol darajali transaktsiya xarajatlarida ishlab chiqaruvchi shartnomaga pirovard natijada ishlab chiqarish qiymatini oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha narsani kiritadi. Agar transaktsiya xarajatlari mavjud bo‘lmasa, firmaning faoliyat ko‘rsatishi uchun hiech qanday iqtisodiy asos bo‘lmaydi.

Qandaydir baland transaktsiya xarajatlariga ega bo‘lgan aniq holatda shartnomalarning ko‘pchiligi tuzilmaydi va amalga oshirilmaydi. Chunki ularni ijro etishdan kyeladigan foyda xarajatlarga qaraganda ancha kam bo‘ladi. Shu tariqa, transaktsiya xarajatlari amalga oshiriladigan transaktsiyalar soniga ta‘sir ko‘rsatadi (transaktsiya – shartnoma shaklidagi bitim). Shularni inobatga olganda korxonalar nisbiy ustunligini oshirish uchun transaktsiya xarajatlarini tyejash imkoniyatlarini qidirish zarurdir.

Mikrodarajada turli xususiy tashkiliy tuzilmalarda xarajatlarni tahlil etishda quyidagi tamoyillar qo‘llanilishi lozim:

1. Transaktsiya (bitim-shartnoma) – bu tahlilning bazaviy birligi.
2. Har qanday muammoni, byevosita yoki bilvosita shartnomaviy muammo, dyeb qarab, uni transaktsiya xarajatlarini kamaytirish nuqtai nazaridan o‘rganish foydalidir.
3. Transaktsiya xarajatlarini tyejashga turli transaktsiyalarni ularni boshqarish tuzilmalariga tabaqalashtirilgan tarzda biriktirish yo‘li bilan erishiladi.
4. Tashkiliy tuzilmani tanlash muqobil variantlarni qiyosiy institutsional baholash asosida kyechedi.

Mikrodarajada transaktsiya xarajatlari – bu korxonada ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar hisoblanadi. Bunda quyidagi xarajatlar, ya‘ni shartnoma loyihasini tuzish, muzokaralar yuritish va kyelishuv kafolatlarini ta‘minlashda yuzaga kyeladigan xarajatlar, shuningdyek shartnomani samarasiz moslashtirish, unga tuzatish kiritish bilan bog‘liq bo‘lgan, shartnomani amalga oshirish bo‘yicha tanlangan yo‘lda qaytish, shartnomadagi xatolar va kutilmagan tashqi nizolar natijasida yuzaga kyeladigan xarajatlar farqlanish lozim.

Shuni inobatga olgan holda, iqtisodiyotda institutlarni shakllantirishda, ular faoliyatini samaradorligini oshirishda transaktsiya

xarajatlari asosiy rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan⁹ O.Uilyamsonning quyidagi xulosasi diqqatga sazovor: “moddiy va xomashyolarga kam xarajatlar bilan ko‘p mahsulotlar ishlab chiqaradigan jamiyat emas, balki mahsulotni ishlab chiqarishda transaksiya xarajatlari ulushi past bo‘lgan jamiyat yutuqqa ega bo‘ladi”.

5.2. Transformatsion xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi

Mikrodarajada transaksiya xarajatlarini tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uilyamson yondashuvi transaksion yondashuv, dyeb yuritilsa, makrodarajada Nort yondashuvi transformatsion yondashuv, dyeb yuritiladi [46].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, dastlab transformatsion xarajatlarini o‘rganish ishlab chiqarish nazariyasi doirasida olib borilgan va xarajatlarning ushbu turi ko‘pincha ishlab chiqarish xarajatlari – matyerialni jismoniy o‘zgartirish, buning natijasida muayyan qiymatga ega bo‘lgan mahsulot olinadigan jarayonidagi xarajatlarga tyenglashtirilgan. Ushbu xarajatlarga nafaqat matyerialga ishlov byerish xarajatlari, balki ishlab chiqarish jarayonini ryejalashtirish va muvofiqlashtirish bilan bog‘liq xarajatlar ham kiritilgan. Shunday qilib, bunday talqin etishda transformatsion xarajatlari tushunchasi kyeng ma’no kasb etadi, chunki ushbu ishlab chiqarish xarajatlariga ularni faqatgina shartli ravishda ishlab chiqarish xarajatlari, dyeb atash mumkin bo‘lgan transformatsion xarajatlari ham kiradi.

Mazkur holatda Transformatsion xarajatlari muayyan mahsulotni ishlab chiqarish bilan emas, balki institutsional tizimni o‘zgartirish bilan bog‘liq. Shunday qilib, transformatsion xarajatlariga quyidagi umumiy ta’rifni byerish mumkin: transformatsion xarajatlari – bu eski institutlarni tugatish, iqtisodiy tizimda yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog‘liq xarajatlar. Bular tarkibiga nafaqat yuqorida sanab o‘tilgan xarajat turlari, balki yangi institutlar, shu jumladan yangi tadbirkorlikni tashkil etish va bu faoliyatni yuritish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni ham kiritish mumkin.

Transformatsion yondashuvga muvofiq jamiyatdagi eski rasmiy va norasmiy qoidalarning tugatilishiga va yangilarining byelgilanishiga olib kyeluvchi o‘zgarishlar transformatsion xarajatlarning oshishiga sabab

⁹ Uilyamson O.I. Ekonomichyeskiy instituti kapitalizma: firmi, rinki, «otnoshyenchyeskaya kontraktatsiya». – SPb.: Lyenizdat, CEV Press, 1966. –s. 640-641.

bo'radi.

Ryespublikamizda amalga oshirilgan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, sud-huquq tizimini o'zgartirish, yangi qonunchilik tizimini barpo etish, bozor tizimlarini shakllantirish va shu kabi boshqa institutlarni tashkil etish bilan bog'liq xarajatlari shular jumlasiga kiradi.

Transformatsion va transaktsiya xarajatlari o'rtasida farq mavjud bo'lishiga qaramay, ushbu xarajatlari o'zaro uzviy bog'langan. T.Eggyertsson tomonidan ifodalangan quyidagi fikr uning mohiyatini ochib byeradi: agar transaktsiya xarajatlari katta bo'lmasa, u holda iqtisodiyot undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to'plamidan qat'i nazar hamma vaqt optimal yo'nalish bo'yicha rivojlanadi. Ya'ni institutsional tizim faoliyat ko'rsatishining transaktsiya xarajatlari katta bo'lmaganda har qanday o'zgarishlarga yuqori transformatsion xarajatlarining tahdidi to'sqinlik qiladi, texnik taraqqiyot va (jismoniy va inson) kapitalni jamg'arish esa avtomatik tarzda iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Ta'kidlash lozimki, institutsional tizimni o'zgartirish nafaqat Transformatsion xarajatlarining o'sishiga, balki ilgari tizimda mavjud bo'lmagan bir qator transaktsiya xarajatlarining paydo bo'lishiga ham olib kyeladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi ko'p jihatdan samarasiz institutlarning uzoq vaqt mavjud bo'lishini va iqtisodiy tashkilot turg'un shakllarining faoliyat ko'rsatishini ham izohlaydi.

O'zgarishlarga to'sqinlik qiluvchi asosiy kuchlar D.Nort tomonidan ham ko'rib chiqilgan. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) davlat – agar bu g'azna daromadlari bilan xarajatlari o'rasidagi farqni kamaytirishga yordam byersa;
- 2) o'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi nufuzli guruhlar;
- 3) jamiyatning uning avvalgi rivojlanish yo'nalishiga bog'liqligini byelgilab byeruvchi Institutsional matrisa.

O'z navbatida, yuqori Transformatsion xarajatlari, yuzaga kyelgan Institutsional tizimning samaradorligidan qat'i nazar, uning o'ziga xos barqarorlashtiruvchisi hisoblanadi.

Yanada samarali institutsional qoidalarning joriy etilishi va institutlarning tashkil etilishi katta miqdordagi transformatsion xarajatlari bilan bog'liq, biroq yangi institutlardan (transaktsiya xarajatlarini tyejashdan) kyeladigan samara ancha katta bo'lishi mumkin.

Islohotlarga sarflangan mablag'lar oddiy invyestisiyalarga qaraganda katta xatarlar bilan bog'liq bo'lishiga qaramay yangi institutlarning ko'proq samaradorligini kutish, shuningdek boshqa mamlakatlar tajribasi institutlarni import qiluvchi islohotchilarni harakatga kyeltiradi.

Bunday o'zgarishlarni transformatsion xarajatlarining yuqori darajasiga ega bo'lgan o'tish iqtisodiyotida ham kuzatish mumkin. O'tish iqtisodiyotida transformatsion xarajatlariga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. ***Ryesurslarni invyestisiyalashning an'anaviy sohalaridan yangi institutlarni barpo etishga yo'naltirish.*** Eski xo'jalik myexanizmini tugatish, narxni shakllantirish va soliq solishning yangi usullariga o'tish, xususiylashtirish myexanizmlarini yaratish, moliya va bank tizimini tubdan o'zgartirish – bularning barchasi ryesurslarni invyestisiyalashning an'anaviy sohalaridan chyetlashtirish bilan bog'liq.

2. ***Qayta tashkil qilish xarajatlari.*** Uning ikkita jihatini farqlash lozim. Birinchidan, islohotlar jarayonida eski tizimining buzilishi yangi tizimning samaradorligi namoyon bo'lgunga qadar yuz byeradi. Bozorni egallab olish bo'yicha qat'iy kurashda ishtirok etuvchi ko'p sonli iqtisodiyot sub'yektlarining faqatgina bir qismi o'z loyihalarini amalga oshiradi, natijada – jamiyat yo'qotishlarga duch kyeladi. Ikkinchidan, muvozanatga tomon harakatlanish jarayonida turli sub'yektlar, shu jumladan davlatning ham, harakatlarining uyg'unlashmaganligi. Ushbu jihat islohotchilar tomonidan yetarlicha baholanmagan va bu hanuzgacha yetarlicha o'rganilmagan.

3. ***O'tish ryentasini qayta taqsimlash xarajatlari.*** Buyruqbozlik tizimida jamiyatdagi mavjud ryesurslarning qat'iy tartibga solinishi alohida guruhlar uchun imtiyozlarning paydo bo'lishiga olib kyeldi, bu ryenta daromadi bilan bir xil bo'ladi. Ulgurji va chakana narxlar, shuningdek ichki va jahon narxleri o'rtasidagi farqlar hisobidan olingan ryentaning katta qismi davlatga kyelib tushib, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida qayta taqsimlandi, ularning kichik qismi esa amaldorlar va xufyona bozor sub'yektlar tomoniga o'tdi. Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi ushbu xildagi ryenta daromadlari va suiistye'mol qilish imkoniyatlarining yo'qolishiga olib kyelishi lozim.

Transformatsion xarajatlarining turlarini tahlil qilish o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda ularning o'sishi myexanizmini tushuntirish imkonini byeradi: institutlarning dastlabki sifati qanchalik yomon bo'lsa, ularni takomillashtirish uchun shunchalik ko'p invyestisiyalar yo'naltiriladi; tizim muvozanatdan qanchalik yiroq bo'lsa,

o'tish jarayoni shunchalik uzoq davom etadi va tugatish yo'qotishlari shunchalik ko'p bo'ladi; muvozanatdan yiroqlik o'tish ryentasini qayta taqsimlash ko'lamlarining kattaligini, dyemak u uchun kurashish oqibatida yo'qotishlar katta bo'lishini anglatadi. Ta'kidlash lozimki, islohotlar xarajatlari va foydasi aholining turli guruhlari o'rtasida notyeng taqsimlanadi, bu ko'p jihatdan turli ijtimoiy guruhlarning o'zaro hamkorligiga bog'liq bo'lgan transformatsionlar dinamikasida o'z aksini topadi [103].

Hozirgi vaqtda o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar, shu jumladan O'zbyekistonda hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz byerayotgan kyeng ko'lamli institutsional o'zgarishlar munosabati bilan katta hajmdagi transformatsion xarajatlari muammosi g'oyat kyeskin turibdi. Bu o'rinda transformatsion xarajatlarini qanday qilib qisqartirish mumkin va ularni qisqartirib bo'ladimi dyegan savol tug'iladi.

Institutsional muhitni sun'iy ravishda o'zgartirishda (mavjud institutlarni o'zgartirishda yoki mutlaqo yangi institutlarni import qilishda) ko'p jihatdan ularda bunday institutlar jamiyat evolyusiyasi jarayonida shakllangan va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib turgan mamlakatlar tajribasini puxta o'rganish transformatsion xarajatlarining qisqarishiga ko'maklashishi mumkin.

Afsuski, transformatsion xarajatlari muammosiga olimlar va iqtisodchilar faqat so'nggi yillarga kyelib e'tibor qarata boshladi va, transformatsion xarajatlari o'tish iqtisodiyoti va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining iqtisodiyot fanida eng zarur va muhim unsur hisoblanishiga qaramay, ular kam o'rganilgan omil bo'lib qolmoqda.

Shu bilan bir qatorda yangi institutlarini tashkil etishning u yoki bu usullari foydasiga hal etish nafaqat ularning faoliyat ko'rsatish samaradorligi turlicha ekanligi tufayli, balki insonlar o'rtacha chamalangan bahoni chiqarishda ko'rsatkichlarni o'lchashning turli usullaridan foydalanishi sababli ham farq qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan transaktsiya hamda transformatsion xarajatlarini o'lchash muammosi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki transaktsiya xarajatlari ko'pincha ushbu tarkibiy qismning o'lchab bo'linmasligi bilan tavsiflanadi. Ushbu sohada tadqiqot olib borgan mutaxassislar fikriga ko'ra, iqtisodiy tahlilga transaktsiya xarajatlarining kiritilishi dyeyarli barcha hodisalarni transaktsiya xarajatlarini kamaytirish yo'li bilan erishilgan samaradorlik nuqtai nazaridan izohlash imkonini byergan bo'lar edi. Transaktsiya xarajatlarini o'lchash imkonini byeruvchi usullarning ishlab chiqilishi ushbu sohada erishilgan samarali qadam bo'ldi.

Tahlillarga ko‘ra, o‘lchash muammosini shartnomalar tuzishning turli usullaridagi transaksiya xarajatlarini taqqoslash yo‘li bilan hal etish mumkin. Boshqaruvning muqobil aniq (mavjud) tuzilmalarini taqqoslashni ko‘pincha murakkab matyematik apparatni qo‘llamasdan yoki chyegara qiymatlarni hisoblab chiqmasdan turib amalga oshirish mumkin. Ikkita qiymatning bir biriga mos kyelmaganligini ko‘rsatib byerish uchun ushbu qiymatlarning chyegara qiymatlari tyengligiga erishiladigan sharoitlarni aniqlashdagi kabi nozik va murakkab usullar talab etilmaydi.

Ayrim iqtisodchilar har bir muayyan holatda xarajatlarni aniq tafsirlashni taklif etadi, masalan, bir holatda – bu xususiy tadbirkorlikni tashkil etish xarajatlari (tadbirkorlik shaklini ro‘yxatdan o‘tkazish, lisyenziya olish va h.k.), ikkinchi holatda mulkiy huquqlarning harakatini ta‘minlovchi xarajatlar, uchinchi holatda shartnomalarni tuzish va himoyalash bilan bog‘liq xarajatlar, to‘rtinchi holatda korxonada qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq xarajatlar bo‘lishi mumkin va h.k.

Transaksion yondashuvni qo‘llashdagi o‘ziga xos murakkabliklar shundan iboratki, ayrim transaksiya xarajatlari ushbu turdagi xarajatlarning paydo bo‘lishiga olib kyelgan transaksiyalarning mavjud emasligi tufayli tafsirlanishi va hisoblab chiqilishi mumkin emas. Bunday xarajatlarning ushbu turlari “virtual xarajatlar”, dyeb ataladi.

5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi

O‘zbyekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Pryezidyent I.Karimov asoslab byergan 5 ta tamoyil asosida bosqichma-bosqich olib borilgan bozor islohotlari natijasida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalarida xususiy mulkchilik shaklidagi yirik va kichik biznyes korxonalari tashkil etilib, ularning boshqaruv tizimi bozor munosabatlariga mos talablar nyegizida o‘zgartirildi. Ular iqtisodiyotimizda salmoqli o‘rin egallab, rivojlanib bormoqda. Shu bilan birga, O‘zbyekiston Ryespublikasi Pryezidyenti I.Karimovning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga bag‘ishlangan asarida¹⁰ hamda 2010 yil 29 yanvarda bo‘lib o‘tgan Vazirlar Mahkamasi majlisida so‘zlagan nutqida¹¹ mamlakatimizning inqirozdan kyeyingi davrda taraqqiyotini va jahon bozorlarida raqobatbardoshligini ta‘minlash bo‘yicha ustuvor vazifalar byelgilab byerilgan. Korxonalarda “qat’iy tyejamkorlik tizimini joriy etish,

¹⁰I.Karimov. Jahon moliyaviy - iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo‘llari va choralari. – T.: O‘zbekiston, 2009. – 56 b.

¹¹I.Karimov. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O‘zbekiston, 2010. – 80 b.

ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag‘batlantirish hisobidan mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish” ana shunday vazifalar jumlasiga kiradi. Ushbu vazifalarning bajarilishi natijasida amalda sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi 18 foizga, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, “O‘zmyetkombinat” aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasi, “O‘zelyexsanoat” uyushmasi, “O‘zqurilishmatyeriallari” kompaniyasi va boshqa korxonalar hamda tarmoqlarda 20-25 foizga kamaygan¹². Bunday natijalar korxonalar va ular mahsulotlarining jahon bozorlarida raqobatbardoshligini oshirishning asosiy shartlari hisoblanadi.

Ma’lumki, iqtisodiyot sub’yektlari sarf-xarajatlarining ma’lum qismini transaksiya xarajatlari tashkil etadi. Ushbu toifaga kiruvchi xarajatlarni kamaytirish iqtisodiyotni modyernizasiya qilish va ishlab chiqarishni divyersifikatsiyalash jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy ekspertlarining fikriga ko‘ra, firmaning umumiy chiqimlaridan transaksiya xarajatlarining ulushi ular an’anaviy bozorda faoliyat ko‘rsatganda 1,5 foizdan 5 foizgachani, yangi sotish bozorlariga chiqishda esa 10-15 foizni tashkil qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda transaksiya xarajatlarining eng katta ulushi xo‘jalik aloqalari sub’yektlari sonining o‘sishi, dyemak, ular tomonidan amalga oshiriladigan transaksiyalar sonining oshishi bilan bog‘liq. O‘tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda esa, transaksiya xarajatlarining yuqori darajada bo‘lishiga yana bir sabab – ularda hanuzgacha davlat organlari bilan tadbirkorlik sub’yektlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik mexanizmi puxta ishlab chiqilmagan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda muammo shundan iboratki, davlatning sud va huquqni muhofaza qilish xarajatlarining asosiy qismi iqtisodiy sub’yektning zimmasiga tushadi. Bundan tashqari, transaksiya xarajatlarining tarkibiga muayyan mahsulotni sotish bozorlarining o‘ziga xos xususiyatlari katta ta’sir ko‘rsatadi.

Xorijiy manbalar ma’lumotlariga ko‘ra, AQSh YaMMda xususiy syektor tomonidan ko‘rsatiladigan transaksiya xizmatlarining ulushi 1870 yilgi 23 foizdan 1970 yilda 41 foizgacha, davlat tomonidan ko‘rsatiladigan transaksiya xizmatlarining ulushi 1870 yilgi 3,6 foizdan 1970 yilda 13,9 foizgacha oshgan, bu umumiy ko‘rinishda 26,1 foizdan 54,7 foizgacha o‘shishni tashkil qiladi. Yuz yil mobaynida ushbu o‘shish qismi transaksiya xarajatlarining nobozor sohadan bozor sohasiga tomon siljishini aks

¹²I.Karimov. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O‘zbekiston, 2010. – 38-b.

ettirdi, lekin uning boshqa qismi esa resurslarning real investisiya qilinishini namoyon etdi.

O'zbekistonda transaksiya xizmatlari davlat va nodavlat sektorlari tashkilotlari tomonidan olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo va investisiyalar vazirligi, O'zstandart, Oliy xo'jalik sudi, Adliya vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqa davlat organlari eksportchilar shartnomalarini ro'yxatga olish, ruxsat berish va boshqa nazorat xizmatlarini olib boradi. Transaksiya xizmatlarni ko'rsatuvchi nodavlat tashkilotlari O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi, axborot-maslahat va konsalting markazlari, mulkni baholovchi tashkilotlar, marketing xizmatlari va boshqa idoralar tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, maslahat va axborot xizmatlarni ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tadbirkorga turli transaksiya xizmatlarini ko'rsatish, ayniqsa ularning o'z ishlarini ochish bilan bog'liq xarajatlar ushbu sohada xizmat ko'rsatuvchi davlat sektori tuzilmalari zimmasiga to'g'ri kiyeladi. Shularni inobatga olib, mamlakatimizda Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qarshi chora-tadbirlar dasturi doirasida tadbirkorlarga ruxsat berish bilan bog'liq amalda bo'lgan transaksiya xarajatlari (to'lov miqdori) qisqartirildi va ular optimallashtirildi.

Ma'lumki, tadbirkor o'z faoliyatini boshlashi uchun byelgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tishi lozim. Buning uchun tadbirkor davlat ro'yxatini yurituvchining xizmati uchun, ya'ni tuman xokimligi bo'linmasiga pul to'lashi talab etiladi. Avval ana shu haq 5 ta eng kam ish haqi (EKIH) miqdorida bo'lgan. Hozir esa tadbirkor hukumat qaroriga asosan 2 ta EKIH miqdorida pul to'lab, davlat ro'yxatidan o'tadi. Yoki tadbirkor ro'yxatdan o'tish uchun 140,2 ming so'm to'plangan bo'lsa, hozir bu 56,1 ming so'mgacha yoki 60 foizga kamaytirildi. Ushbu amalga oshirilgan chora tufayli 2009 yilda davlat ro'yxatidan o'tgan tadbirkorlar soni 2008 yilga nisbatan 6 ming nafardan ko'pni tashkil qildi. Shu bilan birga bankda hisob raqami ochish uchun to'lov 28 ming so'mdan 14 ming so'mgacha kamaytirildi. Shuningdek, yer uchastkalarini rasmiylashtirish xizmati xarajatlari ham 56 foizga yoki 130 mingdan 58 ming so'mgacha qisqartirilgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tadbirkor tomonidan qurilish loyihalarini amalga oshirish yoki qurilish ishlarini bajarish bo'yicha tanlovlarda qatnashish, loyihalarni ekologik ekspertyzadan o'tkazishga ruxsat olish jarayonlari uchun to'lanadigan to'lovlar summasi ilgari birmuncha baland bo'lgan. Masalan, tadbirkor avval qurilish arxitektura-ryeja topshiriq to'plamini olish uchun 1 mln. 120 ming so'm mablag'

toʻlagan, hozir esa ushbu summa 4 barobarga qisqartirilib, 280,4 ming soʻm miqdorida byelgilangan. Yoki loyiha-smyeta hujjatlarini ekspyertiza qilish xarajati 280,4 ming soʻmdan 84,1 ming soʻmgacha kamaytirilgan. Shuningdyek, ekologik ekspyertiza xarajatlari ham 701,4 ming soʻmdan 28 ming soʻmgacha yoki 96 foizga qisqartirilgan. Ushbu yoʻnalishda eng katta qisqarish normativ loyihalarini ekspyertizadan oʻtkazish boʻyicha kuzatiladi, yaʼni bunday ekspyertiza uchun avval 2,1 mln. soʻm toʻlangan boʻlsa, hozirda bu koʻrsatkich 28,1 ming soʻmga tyeng yoki qisqarish 99,7 foizni tashkil etadi.

Ruxsat byerish jarayonlari xarajatlarini qisqartirish, OʻzR Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qoʻllab-quvvatlash davlat qoʻmitasi maʼlumotlariga koʻra, lisyenziya va ruxsatnomalar qiymatisiz 5,4 mln. soʻmdan qariyb 831 ming soʻmga yoki 6,1 martaga pasaytirilgan. Jami har bitta tadbirkor hisobiga iqtisod qilingan mablagʻ 4,2 mln. soʻmni tashkil etadi.

Shu bilan bir vaqtda “Oʻztyelyekom”, “Oʻzstandart”, “Qishloqxoʻjalikkimyoy”, “Oʻzagromashsyervis” hamda qurilish matyeriallarni ishlab chiqarish tizimlarida 30 tadan ortiq monopol mahsulot va xizmatlarning qiymatini (narxini) pasaytirish choralari amalga oshirildi. Jumladan, intyernyet provaydyerlar uchun tyexnik binolarni ijaraga olish narxi 20 foizga, ularga tyexnik xizmat koʻrsatish 10 foizga kamaytirilgan. Shuningdyek, “Oʻzstandart” tizimida sinov oʻtkazish, myetyerologiya xizmatlari, syertifikat byerish, kalibrovka qilish, sifat tizimini joriy etish, syertifikatlash xizmatlarini koʻrsatishning oʻrtacha narxi 12 foizdan 20 foizgacha pasaytirilgan. “Oʻzagromashsyervis” uyushmasi tizimida 1 gyektar maydondagi gʻallani oʻrib-yigʻib olishning oʻrtacha narxi 91,3 ming soʻmdan 63,2 ming soʻmga yoki 30,7 foizga pasaytirilgan. “Chirchiqqishloqxoʻjmash” zavodida ishlab chiqariladigan pulug narxi 6,5 foizga, “Jizzaxplastmassa” zavodining polietilyen plyenkasi narxi 10,7 foizga pasaytirilgan. Qurilish industriyasi korxonalarida ishlab chiqariladigan tyemir-byeton, shifyer, elyektrod, gʻisht va shu kabi boshqa matyeriallar narxi 11 foizdan 34 foizgacha kamaytirilgan.

Tadbirkorlarga ruxsat byerish uchun toʻlov xarajatlarini qisqartirish bilan birga koʻplab chyeklovlar va ruxsatnomalarning amal qilish muddatlari ham qayta koʻrib chiqilgan. Jumladan, ilgari mahsulotlar gigiyenik syertifikatining amal qilish muddati 3 yil byelgilangan boʻlsa, hozirda bu chyeklov muddati byekor qilingan. Fitosanitariya xulosalarni byerish muddati uzaytirildi, issiqlik va elyektr tarmoqlariga ulanish uchun

tyexnik shartlarni byerish bir oydan 3 kunga qisqartirildi. Ryeklamani joylashtirish tariflari o‘rtacha 20 foizdan 30 foizga pasaytirildi. Elyektr enyergiyasidan foydalanish uchun tuzilgan shartnoma shartlariga tadbirkorlar manfaatlaridan kyelib chiqib o‘zgartirishlar kiritishg yuzasidan qarorlar qabul qilindi.

Transaktsiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish tadbirkorlarni moliyaviy-iqtisodiy salohiyatini ko‘tarishning ta’sirchan yo‘li bo‘lib, u tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarining ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirishga, ishlab chiqarishni modyernizasiya qilish, tyexnik va tyexnologik yangilashga ko‘proq ichki invyestisiyalarni ajratishning samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa

Transaktsiya xarajatlari iqtisodiy nazariyasi unda transaktsiyani tahlil qilishning bazaviy birligi sifatida ishtirok etadigan iqtisodiy tashkilotni o‘rganishga nisbatan qiyosiy institutsional yondashuvni o‘zida namoyon etadi.

Transaktsiya xarajatlari nazariyasi institutsionalizmning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Transaktsiya xarajatlari esa institutlar bilan bir qatorda uning asosiy kateyegoriyasidir.

Asosiy vosita sifatida “transaktsiya xarajatlari” kateyegoriyasini qo‘llagan holda dastlabki tadqiqotlar firma faoliyatini tahlil qilish uchun amalga oshirildi va bu R.Kouz nomi bilan bog‘liq.

Transaktsiya xarajatlari nazariyasi qaysidir ma’noda nyeoklassik iqtisodiy nazariya bosib o‘tgan, firmani tadqiq etishdan to iqtisodiy tizimni tahlil qilishgacha bo‘lgan yo‘lni takrorladi.

Transaktsiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog‘liq barcha xarajatlardir. Transaktsiya xarajatlari paydo bo‘lishini izohlashning kamida uchta varianti mavjud: transaktsiya xarajatlari nazariyasining yondashuvi, ijtimoiy tanlov nazariyasining yondashuvi va kyelishuvlar nazariyasining yondashuvi. Transaktsiya xarajatlarni tavsiflashga nisbatan O.Uilyamson yondashuvi, ya’ni transaktsiya xarajatlarning bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so‘ng yuzaga kyeladigan xarajatlarga ajratilishi ularni tahlil qilishning asosiy usuli sifatida qabul qilinishi mumkin.

Tayanch soʻzlar va iboralar

Transaksiya xarajatlari, transformatsion xarajatlari, mikro va makro daraja, Kouz-Uilyamson yondashuvi, Nort yondashuvi, iqtisodiyotda transformatsion xarajatlari, transaksiya xarajatlarini oʻlchash.

Takrorlash uchun savollar

1. “Transaksiya xarajatlari”ga ularning mohiyatini toʻliq ochib byeradigan taʼrifni byering.
2. Transaksiya xarajatlarining turlarini sanab byering. Opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari nima?
3. Transaksiya nima?
4. “Transformatsion xarajatlari”ga taʼrif byering. Transformatsion xarajatlari ishlab chiqarish va transaksiya xarajatlari bilan qanday bogʻlangan?
5. Transaksiya xarajatlarini oʻlchab boʻladimi? Virtual va ryeal transaksiya xarajatlari nima?
6. Jamiyat rivojlanishi bilan bogʻliq holda paydo boʻladigan transaksiya xarajatlarining yangi turlariga misollar kyeltiring.
7. Muayyan holatda transaksiya xarajatlarining alohida turlarini hisoblash imkoniyatini baholang.
8. Oʻzbyekistonda transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish uchun qanday choralar amalga oshirilgan.

6-BOB. XUFYONA IQTISODIYOT

6.1. Xufyona iqtisodiyotning kyelib chiqishi sabablari

6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar

6.3. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida

6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot

Norasmiy iqtisodiyot bilan bog'liq muammolarni o'rganish iqtisodiyot fanida alohida o'rin tutadi. Bu hol muzkur faoliyatning kyeng ko'lamliligi va ayni paytda uning to'liq hajini o'lchab bo'lmasligi bilan izohlanadi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF)ning baholariga ko'ra, 2000-2001 yillarda jahonda xufyona faoliyatdan olingan daromad bir yilda 1 trl. dollardan 3 trl.dollargachani tashkil qildi, bu jahon yalpi mahsulotining 2 foizidan 3 foizigachasiga tyeng ko'rsatkichdir.

So'nggi vaqtlarda iqtisodiyotning xufyona syektori iqtisodchilar, sosiologlar, siyosatshunoslarning diqqatini ko'proq o'ziga jalb etmoqda. Xususan, uning paydo bo'lishi va jamiyatda yanada tarqalishi sabablari batafsil tahlil qilinmoqda. Bunda, ayniqsa, chyet elda va Rossiyada ko'p sonli adabiyotlarni yuzaga kyeltirgan yangi institutsional yondashuvning qo'llanilishi eng samarali vosita hisoblanmoqda.

Yangi institutsional yondashuv asosiy e'tiborni insonning xo'jalik faoliyatini byelgilab byeruvchi va chyeklovchi "o'yin qoidalari" bilan iqtisodiy rivojlanish jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikka qaratadi. An'anaviy nyeoklassik nazariya, rivojlanish jarayonini tahlil qilayotib, ishlab chiqarishni ryesurslar (yer, ishchi kuchi, kapital) sarfi va ishlab chiqarish tyexnologiyasini tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'lovchi tizim sifatida ko'rib chiqqan holda, uni tor ma'noda ta'riflaydi. Institutsional yondashuv esa iqtisodiyot bilan iqtisodiy almashuvda "o'yin qoidalari"ni byelgilab byeruvchi institutlar o'rtasidagi tyeskari bog'liqlikka e'tibor qaratgan holda, ushbu asosiy qoidalarni yanada kyengaytiradi.

Tadbirkorlarning harakatlari o'rnatilgan "o'yin qoidalari"ga mos kyelib, ular bilan himoyalansa, iqtisodiyot rasmiy syektorining unsurlari hisoblanadi. Va aksincha, ushbu qoidalarga amal qilinmagan hollarda, tadbirkorlar iqtisodiyot xufyona syektorining unsurlari sifatida ko'rib chiqiladi. Boshqacha aytganda, o'rnatilgan qoidalarga itoatkorlik

“qonuniy” iqtisodiyotda ishtirok etishning birinchi darajali myezoni hisoblansa, ayni paytda o‘rnatilgan qoidalarga amal qilmaslik yoki ularni chyetlab o‘tish esa xufyona iqtisodiyotda ishtirok etish myezoni hisoblanadi.

6.1. Xufyona iqtisodiyotning kyelib chiqishi sabablari

Qonuniy ravishda qayd etilgan huquqlarga ega bo‘lgan almashuvning yuqori darajadagi transaktsiya xarajatlari hamma vaqt ham eng samarali mulkdorlarga mulkchilikning zarur huquqlariga egalik qilish imkonini byermaydi. Bu hol almashuv umuman sodir bo‘lmayotganligini va iqtisodiy agyentlar mulkchilik tarkibi nooptimalligicha qolishiga rozi bo‘lganligini anglatmaydi. Aksincha, iqtisodiy agyentlarning muqobil qarorni qidirishi mulkchilik huquqlarini tafsirlashga va ular bilan xufyona, ya’ni davlatning ishtirokisiz, almashishni tashkil qilishga urinishi ko‘rinishida amalga oshiriladi.

Xufyonalik – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq (qonun) normalaridan foydalanishdan bo‘yin tovlash va yozilmagan huquqqa, ya’ni an’analar va urf-odatlarda qayd etilgan normalarga hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kyelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chyetga chiquvchi myexanizmlariga murojaat etishidan iborat. Mulchilik huquqlarini dastlabki tafsirlash jarayonida davlat uni eng samarali mulkdorlarga byera olmaydigan, huquqlar bilan almashish esa yuqori transaktsiya xarajatlari tufayli mumkin bo‘lmagan, taqiqlanadigan darajadagi tang vaziyatdan chiqish yo‘li huddi shu tariqa topiladi.

Mulkchilik huquqlarining oshkora va xufyona tizimlari amalga oshirilishiga ko‘plab misollar mavjud. Ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotida, qonunda mustahkamlangan «mulchilikning umumxalq xususiyati»ga qaramasdan, asosiy huquqlar ham partiyaviy, ham ma’muriy (vazirliklar, yuqori tashkilotlar) buyurokratiya qo‘lida edi. Tyegishliche savdolar va bitimlar shaklini hosil qilgan nizolarni hal etishning muqobil myexanizmlari ham mavjud edi, bunda almashuv pryedmyeti sifatida nafaqat tovarlar va xizmatlar, balki «jamiyatdagi mavqye, hokimiyat va bo‘ysunish, qonunlar va ularni buzish huquqi» va hatto ishlab chiqarish davlat ryejalari ham ishtirok etgan.

Pyerulik olim Ernando dye Soto tadqiqotlarida Lotin Amyerikasi mamlakatlari misolida xufyona iqtisodiyot masalalari jiddiy tahlil etilgan. Ularda davlat sud-huquq tizimi va u himoya qiladigan mulkchilik huquqlari almashuvlarning faqat kichik bir qismi myexanizmini shakllantiradi. Ularda – chakana savdo, jamoat transporti, qurilish kabi iqtisodiyotning bir qator syektorlari faoliyati mulkchilik huquqlarining xufyona tizimiga asoslanadi. Masalan, Pyeru poytaxti Lima shahrida yangi ko‘p qavatli turar joy binosini qurish meriyada ruxsat olishdan emas, balki birinchilik tamoyili bo‘yicha qurilish uchun uchastkani egallab olishdan boshlanadi. Shu tariqa mulkchilik huquqlarining o‘rnatilishi xufyona qayd etilgan mulkchilik huquqi darajasi bilan emas, balki ijtimoiy sanksiyalar va oddiy huquq bilan himoyalaniadi.

Iqtisodiy faoliyatni xufyona amalga oshirish, birinchi navbatda, qonun doirasidagi harakat bilan, ya’ni yuqori transaktsiya xarajatlari bilan bog‘liq. Transaktsiya xarajatlarning tasnifiga asoslangan holda, ta’kidlash lozimki, bunda asosan shartnomani tuzishdagi yuqori xarajatlar, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash xarajatlari va uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari nazarda tutiladi. Dye Soto ushbu xarajatlarni «qonunga bo‘ysunish bahosi», dyeya ta’riflaydi. U quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- qonundan foydalanish xarajatlari (yuridik shaxsni ro‘yxatga olish, lisyenziya olish, bankda hisobvaraqlar ochish, yuridik manzilga ega bo‘lish va boshqa rasmiyatchiliklarni bajarish xarajatlari);

- qonun doirasida faoliyatni davom ettirish zarurati bilan bog‘liq xarajatlar (soliqlarni to‘lash; myehnat munosabatlari sohasida qonun talablarini bajarish (ish kunining uzunligi, eng kam ish haqi, ijtimoiy kafolatlar); oshkora sud tizimi doirasida nizolarni hal etishda sud xarajatlarini to‘lash).

Ta’kidlash joizki, qonunga bo‘ysunish bahosi nafaqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlarni, balki u yoki bu tadbirlarni bajarish uchun vaqt sarflarini ham o‘z ichiga oladi. Bunda uning aynan ushbu tarkibiy qismi qator holatlarda juda katta bo‘ladi. Masalan, Lima shahrida uy-joyni qurish uchun ruxsat olish tadbiri taxminan 4 yilu 1 oy, mayda ulgurji bozorini tashkil qilish uchun ruxsat olish 17 yil, kichik do‘konni ochish uchun ruxsat olish 43 kun vaqtni olgan. «Uchinchi dunyo» ayrim mamlakatlarida yuridik shaxsni ro‘yxatga olish uchun talab etiladigan xarajatlar 6.1-jadvalda kyeltirilgan.

Ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish xarajatlari

Mamlakatlar	Vaqt sarfi (kunda)	Pul shaklidagi xarajatlar (kutilayotgan yillik foydaga nisbatan %da)
Boliviya	15-30	0,3-3
Braziliya	31-60	3-8
Chili	12-65	3-6
Ekvador	60-240	15-24
Myeksika	83-240	-
Urugvay	75-90	6-160
Gvatyemala	179-525	4-9
Vyenyuesuela	170-310	6-24

Rossiyada 1998 yilda korxonani ro'yxatga olish uchun vaqt sarfi unchalik katta emas, lekin shu bilan birga qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari taqiqlanadigan darajada yuqori bo'lgan. Birinchi navbatda, bu soliq to'lovlariga taalluqli bo'lib, qo'shilgan qiymat solig'i 20 foizni, aylanmadan to'lanadigan soliq 4 foizni, foyda solig'ining o'rtacha stavkasi 35 foizni, ish haqi fondiga to'lovlar (shu jumladan daromad solig'i va byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlar) 60 foizni tashkil qilgan. Ushbu raqamlarni «uchinchi dunyo» mamlakatlariga xos bo'lgan qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari miqdori bilan solishtirish mumkin (6.2-jadval).

Ayrim mamlakatlarda qonunchilik mye'yorlariga amal qiluvchi korxonalarining ulushi (%da)

Mamlakat-lar	Patyent huquqi	Yer solig'i	Foyda solig'i	QQS	Eng kam ish haqi	Myehnat xavfsizligi	Ish kuni ning uzunligi	Ijtimoiy himoya
Jazoir	m.y.	53	83	83	54	29	30	58
Ekvador	72	m.y.	63	40	87	m.y.	49	36
Yamayka	m.y.	m.y.	m.y.	m.y.	46	27	33	20
Nigyer	66	29	9	12	2	7	2	5
Tailand	m.y.	20	60	m.y.	34	42	33	40
Tunis	85	75	m.y.	m.y.	26	52	60	49
Svazilyend	54	m.y.	16	39	16	19	41	7

Aynan qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi korxonaning kundalik faoliyat ko'rsatishini ta'minlash uchun qonun mye'yorlarini qo'llashning past foizini izohlaydi.

6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar

Turli qonunchilik mye'yorlariga amal qilinmaslik holatlarining tyez-tyez uchrab turishi xufyona iqtisodiyot o'lchamining indikatori bo'lib xizmat qiladi. Biroq, uning miqdoriy o'lchovi vazifasini hal etishga kirishishdan oldin xufyona iqtisodiyotning turli unsurlarini ta'riflash lozim. Umuman olganda xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy mye'yorlari va rasmiy qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot bir nychta unsurdan tarkib topadi.

Xufyona iqtisodiyotning mashhur iqtisodchi E.Fayg¹³ tomonidan taklif etilgan tasnifi diqqatga sazavordir.

Faygning fikriga ko'ra, har bir alohida xufyona iqtisodiyot turining tafsifi uning vakillari buzadigan Institutsional qoidalar to'plami bilan byelgilanadi, ya'ni ularning faoliyati qoidalar va normalarning o'rnatilgan tizimi doirasidan tashqariga chiqadi yoki uni chyetlab o'tadi va, o'z navbatida, o'lchanmaydi va ijtimoiy jihatdan hisobga olinmaydi.

U yoki bu holatda qanaqa qoidalarning buzilishi xufyona iqtisodiyot turlarini farqlash myezoni hisoblanadi. Ushbu myezondan tasniflash tizimi uchun asos sifatida foydalangan holda, E.Fayg xufyona iqtisodiy harakatlarning to'rtta xilini ajratadi: nolyegal (maxfiy, yashirincha), hisobga olinmagan, ro'yxatga olinmagan va norasmiy iqtisodiy faoliyat.

1. Nolyegal iqtisodiyot. Nolyegal iqtisodiyot tijoratning qonuniy shakllari sohasini byelgilab byeruvchi, yuridik normativlarni buzuvchi iqtisodiy faoliyat tomonidan ishlab topilgan daromadning sinonimi sifatida ishtirok etadi. Nolyegal tadbirkorlar taqiqlangan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda va ularni taqsimlashda ishtirok etadi (giyohvondlik moddalarini noqonuniy ishlab chiqarish, chayqovchilar tomonidan valyuta ayirboshlanishi va h.k.). Bunday taqiqlangan iqtisodiy harakatlar, qonunni chyetlab o'tgan holda, foydali daromad manbai hisoblanadi. Shuningdyek,

¹³ Fayg E. Opryedyeleniy i otsyenka podpolnoy i nyeformalnoy ekonomiki:nyeoинstitutsionalniy podxod. –M.: RTTU, 2000. -147 s.

siyosiy, iqtisodiy va yuridik muassasalar barqarorligiga putur yetkazishga xizmat qiladi.

2. Hisobga olinmagan iqtisodiyot. Hisobga olinmagan iqtisodiyot institutsional jihatdan o'rnatilgan, soliq kodyeksida qayd etilgan fiskal qoidalarni chyetlab o'tuvchi yoki ulardan bo'yin tovlovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisobga olinmagan iqtisodiyotdan olingan daromadlar soliq organlariga xabar qilinmaydi. Bunda "soliq bo'shlig'i" – soliq tushumlarini nazarda tutuvchi summa bilan amalda olingan daromad o'rtasidagi farq yuzaga kyeladi.

Hisobga olinmagan daromadlarni tadqiq etish rivojlangan mamlakatlarda soliq solish sohasidagi turli o'zgarishlarga turtki bo'ldi. Soliq to'g'risidagi qonunlarning soddalashtirilishi va soliq stavkalarining pasaytirilishi soliq solish bazasining kyengayishiga va soliq tizimi xarajatlarining qisqarishiga olib kyeldi. Shu bilan bir vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlarda hisobga olinmagan iqtisodiyot, pyerulik iqtisodchi E. dye Sato "myerkantilist tizim" sifatida ta'riflagan samarasiz fiskal institutlari mustahkamlangan holda, faoliyat ko'rsatishda davom etmoqda.

3. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot hukumat statistika organlarining talablariga ko'ra byelgilangan institutsional qoidalarni chyetlab o'tuvchi iqtisodiy faoliyat turidan tarkib topgan. Bu yerda davlat milliy statistika tizimida ro'yxatga olinmagan daromad summasi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. E.Faygning fikriga ko'ra, ro'yxatga olinmagan daromad – bu amaldagi umumiy daromad bilan statistika tizimi tomonidan qayd etiladigan daromad o'rtasidagi farqdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda uyda ishlab chiqarish ro'yxatga olinmagan iqtisodiy faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Milliy daromadni hisoblash myetodikasi uyda ishlab chiqarishning milliy hisobga kiritilishini nazarda tutsa-da, mazkur syektor, odatda, uni o'lchashning qiyinligi tufayli, e'tibordan chyetda qoladi. E.Faygning ta'kidlashicha, uyda ishlab chiqarishning mavjud baholari shuni ko'rsatmoqdaki, u rivojlangan mamlakatlarda ro'yxatga olingan YaIMning 25-50 foizini tashkil qiladi.

Ta'kidlash lozimki, hisobga olinmagan va ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot o'rtasidagi farq, yuqorida kyeltirilgan ta'riflardan kyelib chiqib, g'oyat shartli. Agar faoliyat statistika organlari tomonidan ro'yxatga olinmasa, u hisobga ham olinmaydi.

4. Norasmiy iqtisodiyot. Norasmiy iqtisodiyot jamiyat foydasini hamda mulkchilik munosabatlarini, lisenziyalashni, mehnat shartnomalarini, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urtalash munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar va ma'muriy qoidalar bilan byelgilangan huquqlarni buzgan holda alohida xarajatlarni tyejovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. U norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiy agyentlar tomonidan olinadigan daromadlar bilan o'lchanadi.

Iqtisodiyotning ushbu xiliga uyda ishlab chiqarishni kiritish mumkin, chunki iqtisodiy nuqtai nazardan u hisoblashning qiyinligi tufayli hisobga olinmaydi.

Norasmiy syektorning hozirgi ta'riflari, E.Faygning fikricha, odatda, norasmiylikning huquqiy konsyepiyasini nazarda tutuvchi E. dye Satoning g'oyalarini o'zida aks ettiradi. Norasmiy syektor to'g'risidagi adabiyotlarning katta qismi shahar iqtisodiyotiga bag'ishlangan bo'lsa-da, albatta, qishloq norasmiy iqtisodiyoti yanada katta.

Xufyona xo'jalik aylanmasi, tabiiyki, rasmiy statistikaga kiritilmasligi bois, xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash muammosi o'ta dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqsad uchun quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

- monyetar usul, u xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag'lardan foydalanilishi to'g'risidagi gipotyezaga asosida quriladi (naqd pul massasi harakatining dinamikasi xufyona iqtisodiyotning o'lchamlari haqida fikr yuritish imkonini byeradi);

- xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, unda dyeklarasiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar istye'molining ryeal hajmlari bilan taqqoslanadi;

- bandlikni tahlil qilish, u shuni nazarda tutadiki, uzoq vaqt mobaynida saqlanib kyelayotgan ro'yxatga olinmagan ishsizlikning yuqori darajasi xufyona syektorda bandlik uchun kyeng imkoniyatlar mavjudligidan dalolat byeradi (ro'yxatga olinmagan ishsizlar soni xufyona iqtisodiyotning o'lchamlaridan bilvosita dalolat byeradi);

- tyexnologik koeffisiyentlar usuli, u xarajatlarning ma'lum tyexnologik koeffisiyentlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning ryeal hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini byeradi (masalan, istye'mol qilinadigan elyektr enyergiyasining dinamikasi va dyeklarasiya qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlar taqqoslanadi);

- uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, u xufyona iqtisodiyotning o'lchamiga ekspyert baholarini byeradi;

- sosiologik usul, u xufyona bitimlar amalga oshiriladigan alohida me'yorlarni, ularning jamiyatda tarqalganligini, bitimlarni tuzishda qanchalik qo'llanishini tahlil qilishdan iborat.

Yoritilgan yondashuvlarning turli xilligi sababli olinadigan natijalarni ko'pincha taqqoslash qiyin bo'lsa-da, xufyona iqtisodiyot miqdorining ayrim baholarini kyeltirish mumkin: (YaIMga nisbatan foiz hisobida): Italiya - 15-30, Byelgiya - 4-13, Shveysiya - 0,5-17, Buyuk Britaniya - 2-16, Fransiya - 15, SShA - 3-28, Pyeru -27-28. Rossiyada 80-yillarning oxirida YaIMning 20 foizga yaqini, 1996 yilda 23 foiz.

Yuqorida aytib o'tilganidyeck, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi va xufyona iqtisodiyotning katta o'lchamlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Biroq xufyona ryejimda almashuvlarni amalga oshirish ham xarajatlar bilan bog'liq. Xarajatlarning bir turida tyejalishga erishgan xufyona iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sub'yektlar boshqa xarajatlarni ko'proq amalga oshirishadi – ular «xufyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar. Xufyonalik bahosi bir nycha unsurlardan tarkib topadi.

Huquqiy qoidalardan bo'yin tovlash bilan bog'liq xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq va boshqa moliyaviy maslahatchilar xizmatlariga haq to'lash; ishlab chiqarish hajmining chyeklanishi va ryeklama natijasida yo'qotilgan foyda (korxonada qanchalik katta bo'lsa va u ryeklama kompaniyasini qanchalik faol yuritsa, nazorat qiluvchi organlarning e'tibori doirasiga tushish imkoniyati unda shunchalik katta); «ikkiyoqlama» buxgaltyeriyani yuritish xarajatlari va shu munosabat bilan yuzaga kyeladigan korxonadagi hisob yuritish va nazorat qilishdagi qiyinchiliklardan ko'riladigan yo'qotishlar.

Daromadlar transfyerti bilan bog'liq xarajatlar. Hatto soliqlar to'lashdan bosh tortuvchi iqtisodiy sub'yektlar ham o'z faoliyatidan foydali samarani davlat bilan baham ko'radi, biroq bunda ular buning evaziga davlatdan hych narsa olishmaydi. Gap shundaki, barcha iqtisodiy sub'yektlar bilvosita soliqlar va inflyasiya solig'ini to'lashadi (birinchi navbatda bu xufyona almashuvlar chog'idagi mutlaq naqd pullarga taalluqli). Lyekin transfyertlar bir tomonlama xususiyatga ega – oshkora iqtisodiy sub'yektlardan farqli o'laroq, xufyona iqtisodiy sub'yektlar buzilgan mulkchilik huquqlarini himoyalash yuzasidan davlatga murojaat eta olishmaydi. Bunga, shuningdyeck, kryedit olish bilan bog'liq qiyinchiliklarni ham qo'shimcha qilish lozim – chunki o'z faoliyatini yashiruvchi sub'yektlar o'zining kryeditga layoqatliligini buxgaltyeriya balansida asoslay olishmaydi.

Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar. Daromad solig'i, ijtimoiy sug'urta fondiga va pyensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlardan bosh tortish korxonaga ish haqini to'lashga tyejash imkonini byeradi, lyekin bunda myehnatning o'rnini sarmoya bilan bosish va tyexika bilan qayta jihozlashdan manfaatdorlikni pasaytiradi. Arzon myehnat korxonani «yo'ldan ozdiradi». Bundan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'ini undirish tadbiri xufyona faoliyat sohasini faqat ishlab chiqarish zanjirining chyetki bo'g'inlari – chakana savdo va xomashyoga ishlov byerishning boshlang'ich bosqichlari bilan chyeklaydi. Chunki ishlab chiqarish jarayonining aynan boshlang'ich bosqichlarida QQSni to'lamaslikdan ko'riladigan foyda eng ko'p miqdorga yetadi, ayni paytda oraliq bosqichlarda oraliq mahsulotning xufyona yotkazib byeruvchilari oshkora yetkazib byeruvchilarga qaraganda yutqazish holatiga tushib qolishadi.

Qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar. Mulkchilik huquqlarini xufyona tafsirlash faqat ijtimoiy sanksiyalar va munosabatlarni individuallashtirish yo'li bilan ijtimoiy tuzilmalar doirasida amalga oshirilishi mumkin. Mulkchilik huquqlari oshkora (fuqarolik kyelishuvi asosida) emas, balki ijtimoiy (an'anaviy kyelishuvlar asosida) byelgilanadi va himoyalanaadi. Shuning uchun faqat barcha transaksiyalar ijtimoiy tuzulma - qabila, oila-qarindoshchilik yoki qo'shni jamoa, milliy doiralar ichida amalga oshirilganda, huquqlarni almashish va himoyalash xarajatlari juda past bo'ladi. «Chyetdan» inson ishtirokidagi har qanday bitimda mulkchilik huquqlarini himoya qilishning iqtisodiy myexanizmlari amal qilmay qoladi. Dyemak, huquqlar faqat ular ichida eng yuqori narxni to'lashga tayyor bo'lgan (ya'ni eng samarali huquq egasi) xaridor topilishi shart bo'lmagan insonlarning qat'iy chyegaralangan doirasiga mumkin. Kouz tyeoryemasining bajarilmasligidan tashqari, mulkchilik huquqlarini kapitallashtirish, huquqlarni erkin o'tkazishning ilojsizligi ham ma'lum shaxslar doirasi tomonidan huquqlar bilan almashuvni chyeklashning natijasi hisoblanadi (o'zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkasini sotishning iloji yo'q). Dye Soto xufyona qayd etilgan mulkchilik huquqlarini ta'riflash uchun «jonsizlantirilgan kapital» atamasidan foydalanadi: ushbu kapitaldan garov sifatida foydalanish, uni garovga invyestisiya qilish, erkin sotish, ba'zan esa shunchaki myeros qilib qoldirish mumkin emas.

Shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog'liq xarajatlar. Shartnomalarni tuzishning xufyona tadbiri unda ko'plab

iqtisodiy sub'yektlar ishtirok etadigan uzoq muddatli loyihalarning amalga oshirilishini qiyinlashtiradi. Chunki uzoq muddatli loyihaga mablag'lar qo'yishga undovchi omil bo'lib unda ishtirok etuvchi insonlarning shaxsiy nufuzi emas, balki nima bo'lishidan qat'i nazar sarmoyadorlarning huquqlari himoyalanihiga ishonch hisoblanadi. Haqiqatdan ham, shartnomani qayta ko'rib chiqish zarurati tug'ilgan hollarda ishtirokchilar bitimning tomonlarning hiech biri undan manfaatdor bo'lmagan barcha ikir-chikirlariga e'tibor qaratishi lozim bo'lgan sud yoki arbitrajga murojaat eta olishmaydi.

Xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar. Faoliyatni va uning natijalarini qonundan yashirishga urinish xufyona bitim ishtirokchilari doirasini mumkin qadar chyeklashga undaydi. Xufyona bitim ko'proq ikki tomonlama xususiyatga ega. Bitimdan manfaatdor bo'lgan uchinchi shaxslar (masalan, stixiyali yuzaga kyeladigan bozorlar yaqinidagi mavzyelar aholisi) uning ishtirokchilari doirasidan chiqarilgan va, dyemak, ularning manfaatlari bitimda hisobga olinmaydi. Boshqacha aytganda, zararli foydalanish huquqi, odatda, xufyona huquqni tartibga solish sohasidan tashqarida qoladi.

Nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. Oshkora sud-huquq tizimi nizolarni hal etishning qator subinstitutlariga – oilaviy-qarindoshchilik va mafiya myexanizmlariga ega. Yuzaga kyelgan nizolarni hal etish uchun ikkala muqobil variantdan ham foydalanish xarajatlar bilan bog'liq. Birinchidan, ko'p sonli qarindoshlar, yurtdoshlar va boshqa «o'zinikilar» bilan yaxshi munosabatlarni ushlab turish e'tibor byelgilarini qaratish uchun vaqt va xizmatlar almashish uchun mablag'lar talab qiladi. Ikkinchidan, sud va kuchlilik tuzilmalari funksiyasini bajaruvchi mafiya xizmatlariga murojaat etish o'ziga xos soliqni to'lash zarurati bilan shartlangan. Hatto Italiyada ushbu soliq alohida – pizzo nomiga ega bo'lgan. Ushbu soliqning miqdori yo korxonaga aylanmasiga nisbatan foizlarda, yoki mafiya tomonidan biznyesni himoyalash va nizolarni hal etish bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlarga tyeng (ekvivalnt) hisobida hisoblab chiqiladi. Bunda davlatdan farqli ravishda mafiya o'z xizmatlarining har bir foydalanuvchisiga «soliqning» alohida miqdorini byelgilagan holda monopolchini kamsituvchi siyosatni olib borishga qodir bo'ladi. Oshkora tuzilmaga qaraganda mafiya faoliyatining lokal xususiyati axborot manbalarining ancha kyeng doirasidan foydalanishda o'z ifodasini topadi.

6.3. Xufyona bozor Institutsional tizim sifatida

Xufyona syektor bilan bog‘liq eng katta xavf-xatar – bu bozor konstitusiyasidan kyeskin farq qiluvchi xatti-harakatlar va bitimlar tuzishning alohida mye‘yorlari shakllanishidir. Xufyona mye‘yorlarning asosida ularning amal qilishi hududiy jihatdan va / yoki shaxslarning ma‘lum doirasi tomonidan chyegaralangan ijtimoiy myexanizmlar yotadi - qonunga bo‘ysunish mye‘yorlarining mavjud emasligi, mye‘yorlarning ijtimoiy mansubligidan qat‘i nazar barcha iqtisodiy sub‘yektlarga amal qilishiga imkon byermaydi.

Xufyona mye‘yorlarning yozilmagan va yakka hol xususiyati tufayli xufyona bitimlar tuzish uchun barchaga mos kyeladigan o‘yin qoidalarini ifodalab bo‘lmasa-da, xufyona iqtisodiyot «konstitusiyasi»ning asosiy unsurlarini aniqlash mumkin. Ilmiy manbalarda bunga misol tariqasida iqtisodchilar va sosiologlar tomonidan yaxshi o‘rganib chiqilgan Italiya, Sisiliya, Kalabriya va boshqa rivojlangan xufyona syektorga ega bo‘lgan mamlakatlar kyeltirilgan.

Davlatning (dastlab Ispaniya, so‘ngra Italiya davlatining) kam ishtiroki va uning mahalliy aholining turmushini va mulkchilik huquqlarini himoyalashni ta‘minlashga layoqatsizligi Italiya janubi tarixiy rivojlanishining muhim omillari bo‘lgan. Davlat ushbu mintaqalarning uzoqda joylashganligi va o‘zi olib boradigan «bo‘lib ol va hokimiyat o‘rnat» siyosat tufayli ularning mavjudligi haqida shunchaki unutilib qo‘ydi. Shuning uchun, ayniqsa fyeodal huquqning byekor qilinishi va mayda mulkdorlar sinfining shakllanishi munosabati bilan mulkchilik huquqlarini tafsirlash va shartnomalar bajarilishini ta‘minlashning davlatning aralashuviga muqobil myexanizmlari talab etildi. Mulchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash bo‘yicha davlatga muqobil institut sifatida mafiya haqida dastlabki tilga olinishi fyeodalizmdan mayda va o‘rta yer mulchiligiga o‘tishning aynan shu pallasiga taalluqli. «Mafiya» atamasi odatda turli ma‘nolarda va turli xildagi hodisalarni yoritish uchun qo‘llaniladi. Iqtisodiy tahlilda ushbu atamadan asosan bitimlarni tuzishda amalga oshiriladigan xatti-harakatning alohida mye‘yorlari va na‘munalarini byelgilash uchun foydalaniladi. Ya‘ni, mafiya rasmiy tashkilot bo‘lmasada, xatti-harakat va hukmdorlik munosabatlarining alohida xili hisoblanadi. Boshqacha aytganda, mafiya institut sifatida shaxslarga o‘zining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalaridagi faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini byeruvchi o‘yin qoidalarining yig‘indisidir.

Birinchi mye'yor «o'yin konstitusiyasi» o'zaro hamkorlik maqsadlarini aniqlashga taalluqli, uni sha'n mye'yori sifatida ifodalash mumkin. Mafiyaning avjiga chiqqan klassik davri (1890-1970 yillar)da Italiya janubi aholisining asosiy maqsadi o'zining foydaliligini oshirishdan emas, balki o'z sha'nini va o'z oilasining sha'nini saqlab qolishdan iborat bo'lgan. Hatto o'zini mafiya d'yeb hisoblagan insonning o'zini nomlashi – «sha'n odami» - uning faoliyati maqsadining an'anaviy xususiyatini tasdiqlagan. Kyelishuvlar nazariyasi atamasidan foydalangan holda, sha'n mye'yorini an'anaviy kyeliShuv jumlasiga kiritish mumkin, chunki gap oilaning sha'ni va obro'si haqida, birinchi galda, er-xotinning sha'ni haqida kyetayapti. Sha'nning yo'qotilishi ijtimoiy o'zaro munosabatlar sohasidan chiqarilishga olib kyeladi – uni yo'qotgan insonlar hatto alohida, qishloqlarning chyekkalarida yashashadi va faqat o'z muhiti doirasida muloqatda bo'lishadi. Haqiqiy mafioz uchun hatto tijorat sohasidagi muvaffaqiyat ham mustaqil qadr-qimmat emas, balki sha'n byelgisi sifatida ko'rib chiqiladi.

Agar utilitarizm mye'yorini oqilona harakat mye'yori to'ldirsa, sha'nni himoya qilish va tasdiqlashning asosiy vositasi – «hasad raqobatchiligi», erkaklar ega bo'lgan zulm o'tkazish salohiyatini doimiy ravishda taqqoslash (ta'kidlash lozimki, mafiyaning madaniy sohasi – «machizm», ya'ni erkakka sig'inish)dir. Shaxs tomonidan hamkorlar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirishning bozor tamoyili (unga ko'ra almashuvning barcha ishtirokchilari yutadi)dan farqli o'laroq, hasad raqobatchiligida ikkita g'olib bo'lishi mumkin emas: faqat bitta g'olib mavjud – qolganlar hammasi – mag'lublar. Kundalik turmushni tartibga soluvchi vosita sifatida zulm o'tkazishdan foydalanish uchun taqiqlarning mavjud emasligi, zulm o'tkazishni monopollashtirishga urinish iqtisodiy sohadagi mafiya vakillarining xatti-harakatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorda foyda olishga chyeklashlar oshkora tadbirkornikiga qaraganda kam. Xufyona tadbirkor zarur hollarda zulm qo'llanilishi bilan to'xtab qolmaydi, oshkora tadbirkor esa zulm o'tkazish uchun davlat monopoliyasi oqibatida erkinlikning ushbu darajasidan mahrum etilgan. Shuning uchun mafiya bilan bog'liq korxonalarining raqobat jihatdan ustunliklari raqobat natijasida emas, balki yakka (alohida) monopoliyani hosil qilish va raqobatni chyeklash natijasida yuzaga kyeladi. Mafiya qoidalari bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi bozor mukammal raqobat shartlaridan yiroqlashadi, bunday qoidalarining mavjud bo'lishi iqtisodiy myexanizmlarning amal qilishi tartibini o'zgartiradi.

Navbatdagi mye'yor – ishonch – an'anaviy xususiyatga ega, chunki u oila doirasida lokalizasiyalashgan. Oila ichida ishonch bo'lmasa, uning boshlig'ining sha'ni tushunchasi o'z kuchini yo'qotadi. Shu nuqtai nazardan ishonch an'anaviy tarzda oila turmushining bazaviy tamoyillaridan birini aks ettiradi va uning tashqarisiga amal qilmaydi, dyemak, u bozor konstitusiyasida ko'zda tutilganidyeck, oqilona harakatning sharti bo'lishi mumkin emas. Mafiyaning bazaviy tashkiliy birligi – sossa – 15-20 (ko'pi bilan 70-80, kamida 7) kishidan iborat va oila-qarindoshchilik aloqalari asosida shakllanadigan guruhni o'zida namoyon etadi. Sossa faoliyati doirasiga tushgan barcha shaxslar uning a'zolari bilan do'stona munosabatlar orqali bir-biriga bog'liq.

Oilada ichidagi munosabatlarni qurish uchun foydalaniladigan ishonch mafiyaning iqtisodiy faoliyatini ham byelgilab byeradi. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorlarning raqobat jihatdan yana bir ustunligi bo'lib ishonch asosida shartnoma munosabatlarini qurish hisoblanadi – mafiya shartnoma majburiyatlari bajarilishining eng yaxshi kafolati hisoblanadi. D.Gambyetta yozganidyeck, mafiyaning bozorining ishonchning «tabiiy» darajasi haddan ziyod past bo'lgan va bitim tuzish imkonini byermaydigan syektorlarida va ana shunday mintaqalarda (Italiya Janubida bunday holat o'rin tutadi) ishonchni tug'dirish, ryeklama qilish va sotish bilan shug'ullanuvchi alohida korxonalar sifatida namoyon etish mumkin. Shuningdyeck, ishonch yuqori bo'lmagan sharoitda amalga oshiriladigan oshkora tovarlar bilan istalgan xufyona bitimlarga va taqiqlangan tovarlar (qurol, giyohvandlik moddalari) bilan istalgan bitimlarga ham e'tibor qaratiladi. Tovar sifatida ishonchning o'ziga xos jihatini hisobga olgan holda, mafiya uni sotishni g'ayrioddiy usul bilan – oila-qarindoshchilik, do'stona yoki mijozlik aloqalari sohasiga manfaatdor tadbirkorni aralashtirish orqali amalga oshiradi. Xususan, mafiyaning iqtisodiy faoliyatini yoritish uchun ko'pincha mafiyaning oilaviy aloqalari asosida tashkil etiladigan «tarmoq» tushunchasidan foydalaniladi. Aynan o'zgaruvchan sharoitlarga tyez moslashuvchi tarmoqlar doirasida «o'zlariniki» o'rtasida yuqori ishonch salohiyatidan foydalanuvchi mafiyaning asosiy iqtisodiy faoliyati amalga oshiriladi.

Bitimlar bo'yicha hamkorlarni «o'ziniki» va «byegona» toifasiga bo'lish prinsiplial jihatdan muhim, bu yerda gap ikkita standart, ikki xil xatti-harakat haqida boradi. «O'ziniki» doirasida sha'n va obro'ga birgalikdagi sa'y-harakatlar orqali erishiladi va himoya qilinadi, munosabatlar ishonch asosida quriladi. «O'ziniki» va «byegona» o'rtasida «hasadguylik raqobatchiligi» bo'lishi muqarrar, ishonch esa dushmanlik va

zulmga o'z o'rnini bo'shatib byeradi. Xatti-harakatning ikki yoqlama standarti mantig'iga yana bir muhim mye'yor – mahfiylik kiritiladi. Ushbu mye'yor tashqi olam bilan, ayniqsa, davlat vakillari bilan munosabatlarda to'liq yopiqlikni byelgilab byeradi, uning tyeskari tomoni sifatida to'liq ochiqlik va oila a'zolaridan faqat haqiqatni gapirishni talab qilish ishtirok etadi. Haqiqiy mafiozlar hamma vaqt jim turishadi.

6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot

Xufyona iqtisodiyot iqtisodiy tizimlarning barcha xillariga xos bo'lib, uning ko'lamlari rivojlangan mamlakatlarda ham, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham g'oyat kyeng.

1990-yillarning ikkinchi yarmida rivojlangan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot YaIMning o'rtacha 12 foiziga, o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda 23 foiziga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 39 foiziga tyeng bo'lgan.

1998 yilda ushbu ko'rsatkich bo'yicha Gryesiya (YaIMning 29,0 foizi), Italiya (27,8%), Ispaniya (23,4%), Byelgiya (23,4%) “yetakchilik qildi”. Irlandiya, Kanada, Fransiyada ham xufyona iqtisodiyotning ko'lamlari kyeng – 14,9 foizdan 16,3 foizgacha. Bu borada Avstriya (9,1%), AQSH (8,9) va Shvyveysariya (8,0) eng qulay hisoblanadi¹⁴.

Xufyona iqtisodiyot ko'lamlarining eng tyez sur'atlar bilan o'sishi Gryesiya, Italiya, Shvyesiya, Norvyegiya va Gyermaniyada kuzatilmoqda. Masalan, Gyermaniyada 2001 yilda xufyona syektorning o'sishi 3,5 foizni, ayni paytda YaIMning o'sishi esa 1 foizni tashkil qilgan. Jami xufyona syektor YaIMning 16,5 foizini tashkil qiladi.

Xufyona syektor rivojlanayotgan mamlakatlarda eng kyeng ko'lamlarga ega. Masalan, xufyona syektor Nigyeriyada YaIMning 76 foizini, Taylandda 71 foizini, Misrda 68 foizini, Boliviyada 66 foizini, Panamada 62 foizini tashkil qiladi.

XX asrning so'nggi o'n yilligi sobiq socialistik mamlakatlarda amalga oshirilgan chuqur islohotlar bilan bog'liq. Ham siyosiy, ham huquqiy tizimning byeqarorligi iqtisodiy sohaga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotning o'sish sur'atlari 6.3-jadvalda kyeltirilgan.

Quyidagi jadval ma'lumotlari o'z mualliflari tomonidan elyektromuvazanat usuli yordamida hisoblab chiqilgan. Mazkur usul g'oyasi Shundan iboratki, elyektrenyergiyasini g'amlab bo'lmaydi va Shuning

¹⁴ Ekspyert. 2000. №12 (223) ot 27 marta.

uchun istye'mol qilinayotgan enyergiya hajmining o'sish sur'atlari YaIM o'sish sur'atlariga qaraganda yuqori bo'lishi enyergiyaning xufyona istye'mol qilinayotganligidan dalolat byeradi.

6.3-jadval

**O'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun xufyona
iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi dinamikasi
(YaIMga nisbatan foiz hisobida)**

Mamlakatlar	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Ozorbayjon	12,0	21,9	22,7	39,2	51,2	58,0	60,6
Byelarus	12,0	15,4	16,6	13,2	11,0	18,9	19,3
Bolgariya	22,8	25,1	23,9	25,0	29,9	29,1	36,2
Vyengriya	27,0	28,0	32,9	30,6	28,5	27,7	29,0
Gruziya	12,0	24,9	36,0	52,3	61,0	63,5	62,6
Qozog'iston	12,0	17,0	19,7	24,9	27,2	34,1	34,3
Latviya	12,0	12,8	19,0	34,3	31,0	34,2	35,3
Litva	12,0	11,3	21,8	39,2	31,7	28,7	21,6
Moldova	12,0	18,1	27,1	37,3	34,0	39,7	35,7
Polsha	15,7	19,6	23,5	19,7	18,5	15,2	12,6
Rossiya	12,0	14,7	23,5	32,8	36,7	40,3	41,6
Ruminiya	22,3	13,7	15,7	18,0	16,4	17,4	19,1
Slovakiya	6,0	7,7	15,1	18,0	16,4	17,4	19,1
O'zbyekiston	12,0	11,4	7,8	11,7	10,1	9,5	6,5
Ukraina	12,0	16,3	25,6	33,6	38,0	45,7	48,9
Chyexiya	6,0	6,7	12,9	16,9	16,9	17,9	11,3
Estoniya	12,0	19,9	26,2	25,4	24,1	25,1	11,8

Manba: Jensen M. Politics and Enterpreneurships in Transition Yesonomies / M.Jensen, P.Kaufmann, A.Sheifer // Working Paper, - 1997/ WDI. - № 57.

Xufyona syektor dastlabki byesh yilda Ozorbayjon va Gruziyada eng kyeng ko'lamlarga ega bo'lgan – tyegishlicha YaIMning 60,6 va 62,6 foizini tashkil qildi. Kyeyingi o'rinlarda Rossiya (41,6%), Bolgariya (36,2%), Moldova (35,7%), Latviya (35,7%) va Qozog'iston (34,3%) turadi. O'zbyekistonda esa ushbu ko'rsatkich boshqa davlatlarga nisbatan eng past darajada bo'lgan.

Xulosa

Iqtisodiy sub'yekt tomonidan o'z biznyesi uchun Institutsional muhitni – oshkora yoki xufyona – tanlash to'g'risidagi qaror birinchi va ikkinchi holatlarda bitimlarni amalga oshirishda yuzaga kyeladigan transaktsiya xarajatlarini qiyoslash orqali byelgilanadi. Boshqacha

aytganda, qonunga bo'ysunish normasi yana bir bor oqilona asoslanadi: shaxs uning talabini mutlaq imperativning ta'siri ostida emas (qonuniy narsalarning hammasi yaxshi), balki qonunga amal qilishdan kutilayotgan foydalar tufayli bajaradi. Qonunga ixtiyoriy bo'ysunishga undovchi omillar shaxsda faqat, davlat iqtisodiyotining oshkora syektorida transaktsiya xarajatlarini pasaytirish yo'li bilan uning manfaatlarini amalga oshirishga qodir bo'lgan taqdirda, paydo bo'ladi.

Iqtisodiy sohada xufyona bitimlar amalga oshiriladigan o'yin qoidalarida, birinchi galda bozor konstitusiyasidan bitimlarning barcha ishtirokchilarini «o'ziniki» va «byegonalarga» ajratish bilan katta farq qiladi. O'ziniqilarga nisbatan opportunizmni oldini olishning ijtimoiy myexanizmlari amal qiladi, ishonch va o'zaro yordam mye'yorlari hukmronlik qiladi. Aksincha, «byegonalarga» nisbatan opportunizm mye'yor bo'lib qoladi. Xufyona iqtisodiyot «hasadguylik raqobatchiligiga» asoslangan «yovvoyi» bozor modyeligiga juda yaqin. Va nihoyat, xufyona iqtisodiyot eng yuqori darajada turli ko'rinishga ega va u to'liq tizim shaklini qabul qilmaydi hamda bozorning barcha ishtirokchilari uchun yagona va majburiy bo'lgan konstitusiyani qabul qilmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosiga muqobil variant ham g'oyat qimmat turadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Xufyonalik, mulkchilik huquqlarining xufyona tizimi, «qonunga bo'ysunish bahosi», xufyona iqtisodiyotning turli unsurlari: norasmiy, sohta va kriminal iqtisodiyot. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlari: monyetar usul, xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, bandlikni tahlil qilish usuli, tyexnologik koeffisiyentlar usuli, uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, sosiologik usul. Xufyonalik bahosining unsurlari: huquqiy qoidalardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar, daromadlar transfyerti bilan bog'liq xarajatlar, soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar, qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar, shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog'liq xarajatlar, xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar, nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. «Mafiya» atamasi, «sha'n odami», hamkorlikning «o'ziniki» va «byegona» toifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Faqat iqtisodiyotning xufyona syektor sub'yektlariga nisbatan kuch ishlatish choralarini qat'iylashtirish yordamida ushbu syektorning o'lchamlarini qisqartirishga erishish mumkinmi?

2. Xufyona syektor yalpi ichki mahsulotida yuqori ulushga bilan tavsiflanadigan mamlakatda bozor islohotlarining dastlabki bosqichlari qanday bo'lishi kyerak?

3. Bozor islohotlari siyosatining standart dasturiga qanday tuzatishlar kiritilishi lozim?

4. Xufyona iqtisodiyotning qanday unsurlari mavjud?

5. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlarini izohlang.

6. Xufyonalik bahosining unsurlari nimalardan iborat?

7. «Mafiya» atamasining kyelib chiqishini sharhlang.

7-BOB. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUSIYASI

7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari

7.2. Mulkchilik ta'riflarining tahlili

7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

7.4. Mulkiy xuquqlar

7.5. Mulkiy xuquqlar taqsimotining tahlili

Mulk huquqlari nazariyasi o'tgan asrning 60-70 yilarida shakllandi. Hozirgi vaqtda uning rivojlanishi alohida mustaqil konsyepsiya sifatida emas, balki iqtisodiy tahlilning uchta yo'nalishi – huquq iqtisodiyoti, yangi iqtisodiy tarix va iqtisodiy tashkilot nazariyasining myetodologik va umumnazariy asosi sifatida davom etmoqda.

Amyerikalik mashhur iqtisodchilar – R.Kouz va A.Alchiyan mulk huquqlari nazariyasiing asoschilari hisoblanadi. Mazkur nazariyaning kyeyingi rivojiga uzoq xorij mamlakatlarining Y.Barsyel, D.Nort, R.Poznyer, S.Pyeyovich, O.Uilyamson, Yu.Fama, E.Furubotn, S.Chung kabi olimlari o'z hissasini qo'shishdi. Rossiya iqtisodiy adabiyotlarida mulk huquqlari nazariyasi R.Kapyelyushnikov, V.Radayev, A.Radigin va boshqalarning ishlarida rivojlantirildi.

O'zbyekistonda mulkiy munosabatlarini isloh qilish, mulkning huquqiy asoslari va mulk nazariyasining boshqa jihatlari X.Abilqosimov, N.Yusupova, N.Nyedyelkina, Sh.Shodmonov, T.Shodiyev, S.G'ulomov va boshqarlarning ishlarida ko'rib chiqilgan.

Mulk huquqlari nazariyasi huquqiy myexanizmning jamiyatning kundalik xo'jalik hayotidagi rolini o'rganadi. Bunda mulk huquqlarini optimal taqsimlash masalasi markaziy muammo sifatida e'tirof etiladi. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, kim mulkdor hisoblanishi to'g'risidagi masala emas, balqi mulk huquqlarini tafsirlash to'g'risidagi masala ancha muhim hisoblanadi.

7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari

Mulk huquqlari dyeganda, nye'matlarning mavjud bo'lishi munosabati bilan insonlar o'rtasida yuzaga kyeladigan va ulardan foydalanishga taalluqli bo'lgan ruxsat etilgan kundalik munosabatlar tushuniladi. Ushbu munosabatlar nye'matlar borasidagi xatti-harakatning

istalgan shaxs boshqa insonlar bilan o'zaro hamkorlik qilishda ularga amal qilishi yoki ularga amal qilmaganlik uchun xarajatlar qilishi lozim bo'lgan normalarini byelgilaydi. Quyida mulk huquqlari nazariyasining R.Kapyelyushnikov¹⁵ tomonidan sanab o'tilgan asosiy qoidalarini ko'rib chiqamiz:

- mulkchilik munosabatlari "inson/ashyo" munosabatlari sifatida emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabatlar sifatida talqin etiladi: mulk huquqlari atamasi insonlar bilan ashyolar o'rtasidagi munosabatlarni emas, balki insonlar o'rtasidagi noyob ashyolardan foydalanish borasidagi munosabatlarni yoritadi;

- mulkchilik munosabatlari noyoblik muammosidan kyelib chiqadi: noyobliknig qandaydir omilisiz mulkchilik va adolatlilik haqida gapirishdan ma'no yo'q;

- mulk huquqlarining talqini o'ziga ham moddiy, ham jisimsiz ob'yektlarni (shaxsiy erkinlikkacha) o'zlashtirgan holda, barcha narsalarni qamrab oluvchi xususiyatga ega. Mulk huquqlari insonning istalgan turdagi noyob ryesurslardan foydalanishga nisbatan nuqtai nazarini qayd etadi;

- mulkchilik munosabatlariga jamiyat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar sifatida qaraladi (davlat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar bo'lishi shart emas). O'z navbatida, ular nafaqat qonunlar va sud qarorlari ko'rinishida, balki yozilmagan qoidalar, an'analar, urf-odatlar, ahloqiy normalar ko'rinishida mustahkamlanishi va himoya qilinishi mumkin;

- mulk huquqlariga xatti-harakat ma'nosi byeriladi – bir xatti-harakat usullarini ular qo'llab-quvvatlaydi, boshqalarini esa yo'q qiladi.

Ruxsat etilmagan xatti-harakatlar ham mulk huquqlari nazariyasining diqqat markazida turadi. U iqtisodiy jihatdan tushuniladi: taqiqlar va chyeklovlar uni bartaraf etmaydi, balki u bilan bog'liq xarajatlarni (ehtimoliy jazo ko'rinishida) oshirgan holda salbiy omil sifatida ta'sir ko'rsatadi. Ruxsat etilgan xatti-harakat normalariga amal qilish ham, ularni buzish ham oqilona iqtisodiy tanlov harkatlariga aylanadi.

Mulk huquqlari nazariyasi doirasida "mulk" tushunchasi odatda turli shaxslar o'rtasida har xil ulushlarda taqsimlangan huquqlar to'plami sifatida talqin etiladi. Mulk huquqlarining ingliz huquqshunosi A.Onorye tomonidan taklif etilgan (Onorye ro'yxati) va quyidagi 11 ta unurni o'z ichiga olgan ta'rifi "to'liq" hisoblanadi:

¹⁵ Kapyelyushnikov R.I. Ekonomichyeskaya tyeoriya prav sobstvyennosti. – M.: IMEMO, 1990.

- 1) egalik qilish, ya'ni ashyo ustidan mutlaq nazorat qilish huquqi;
- 2) foydalanish, ya'ni ashyodan shaxsiy foydalanish huquqi;
- 3) boshqarish, ya'ni ashyo kim tomonidan va qanday foydalanilishi mumkinligini hal etish huquqi;
- 4) daromad olish, ashyodan avvalgi shaxsiy foydalanishdan yoki boshqa shaxslarga undan foydalanishga ruxsat etishdan keyin chiqadigan naye'matlarni olish huquqi (boshqacha aytganda – o'zlashtirish huquqi);
- 5) ashyodan o'zgaralar foydasiga voz kyechish, uni istye'mol qilish, o'zgartirish yoki yo'q qilish huquqini nazarda tutuvchi "kapital qiymat" huquqi;
- 6) xavfsizlik huquqi, ya'ni ekspropriasiyaga qarshi immunityet;
- 7) ashyoning myeros bo'yicha yoki vasiyatnoma bo'yicha o'tishi huquqi;
- 8) muddatsizlik;
- 9) zararli foydalanishni taqiqlash, ya'ni ashyodan o'zgaralar uchun zararli usul bilan foydalanishdan o'zini tiyish;
- 10) undirish ko'rinishidagi javobgarlik, ya'ni ashyoni qarzni to'lash uchun olib qo'yish imkoniyati;
- 11) qoldiq xususiyat, ya'ni kimgadir o'tkazilgan vakolatlarning ularning o'tkazish muddati tugagach yoki istalgan boshqa sababga ko'ra ushbu o'tkazish o'z kuchini yo'qotgan hollarda, "tabiiy" ravishda qaytarilishini kutish.

Ushbu ta'riflar aniqdyek tuyulganiga qaramay, bu 11 ta unsur L.Byekkyerning fikriga ko'ra, "ko'p sonli – taxminan 1,5 mingta kombinasiyani amalga oshiish imkonini byeradi, agar ularning huquq sub'yektlari va ob'yektlari bo'yicha variyasiyalanishini hisobga olsak, u holda mulk shakllarining xilma-xilligi, haqiqiy vahimali omilga aylanadi"¹⁶.

Mulk huquqlari nazariyachilarining nuqtai nazaridan, mulk huquqi mavjud bo'lgan va u mavjud bo'lmagan vaziyatlar o'rtasida qat'iy chyegara o'tkaziladigan yondashuv unchalik ham to'g'ri emas. Mulk huquqi – bu qat'iy byelgilangan nuqta emas, balki uzluksiz qator. A.Alchiyan va G.Dyemseyning ta'kidlashicha¹⁷, ashyoga bo'lgan u yoki bu vakolat mulkdorga qay darajada tyegishli ekanligi haqida uning qarori ashyodan haqiqiy foydalanishni qanchalik byelgilab byerishiga qarab fikr yuritish mumkin. Mulk huquqlari nazariyasi har qanday almashuv harakati

¹⁶ Becker LS. Property rights: philosophical foundations. — Cambridge, 1977. P. 21.

¹⁷ Alchian A., Demsetz H. The property rights paradigm // Journal of Economic Histo 1973. M. 33. № 1. P. 17.

aslida vakolatlar to‘plami bilan almashish ekanligi to‘g‘risidagi bazaviy tasavvurdan kyelib chiqadi.

Huquqshunosalar va iqtisodchilarning fikriga ko‘ra, “Onorye ro‘yxati”dagi unsurlardan eng zaifi – bu to‘qqizinchi unsur – *zararli foydalanishni taqiqlash* unsuridir. Zararli foydalanishni taqiqlash bilan bog‘liq muammo shundan iboratki, boshqa shaxslarga ziyon yetkazishning ko‘plab usullari nafaqat taqaqlanmagan, balki qonun bilan himoyalanaadi. Xususiy mulkchilik huquqiy holati sharoitida, odatda, byegona mol-mulkning istye‘mol qiymatiga byevosita ta’sir etish yo‘li bilan jismoniy ziyon yetkazish mamkin emas, lyekin uning almashish qiymatini pasaytirgan holda bilvosita yo‘l bilan ziyon yetkazish mumkin. Tadbirkor raqobatchining firmasiga o‘t qo‘yib, uni honavayron qilishga haqli emas, lyekin u o‘zining ishlab chiqarish samaradorligini kyeskin oshirgan holda, raqibni honavayron qilishga haqli. O‘rta asrlar syexlarida xatti-harakatning ushbu usuli ham noqonuniy hisoblanar edi. Zararli foydalanishni taqiqlash bilan bog‘liq huquq hajmini aniq byelgilashning murakkabligi mulk huquqlarini chyeklashning yo‘l qo‘yildadigan chyegaralari to‘g‘risidagi asosiy muammoni yuzaga chiqaradi. Ushbu huquqning ma’nosi shundan iboratki, hatto to‘plamga “to‘liq ta’rif”dagi barcha unsurlarni kiritish ham mulk huquqini chyeksiz qilmaydi.

7.2. Mulchilik ta’riflarining tahlili

O‘zbyekiston Ryespublikasi Konstitusiyasidagi jamiyatning iqtisodiy nyegizlariga oid XII bobda quyidagilar bayon etilgan: “Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbyekiston iqtisodiyotining nyegizini turli shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat istye‘molchilar huquqlarining ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va myehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining tyeng huquqligini va huquqiy jihatdan tyeng muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin (53- modda). Mulkdor mulkiga o‘z hoxishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart” (54-modda). O‘zbyekiston Ryespublikasining Fuqarolik Kodyeksiga mulchilikning egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish triadasi (164-modda) asos qilib olingan.

Ushbu Kodyekda mulkchilikning xususiy va ommaviy shakllari mavjudligi (167-modda) ta'kidlanadi.

Dyemak, iqtisodiyot va uni tashkil etishning bozor modiyeli uchun muayyan-tarixiy shakldagi mulkchilik instituti talab etiladi. Mulchilik institutining nyegizini mulk tushunchasi tashkil etadi. Mulc – ryesurslar chyeklanganligi sharoitining oqibatidagi noyoblik muammosini hal qilinishining yagona vositasi hisoblanadi. Bu vosita mulkdorga huquqlar tutamini taqdim etadi. Albatta, mulkiy huquqlar tutami egalik qilish va boshqa huquqlar (foydalanish, tasarruf etish va boshqalar) bilan birgalikda tashkil etadi. Huquqlar tizimi xo'jaliklar va shaxslar o'zaro munosabatlarga kirishishlari uchun ham mulkdorni, ham mulkni himoyalaydi. Shaxsning jamiyatdagi erkinligi huquq bilan kafolatlanadi va chyegaralanadi. Undagi barcha mavjud huquqlardan eng to'lig'i mulchilik huquqidir. Ushbu huquq shaxs va jamiyat uchun o'zaro qarama-qarshi bo'lgan byegonalaShuv xususiyatini ham namoyon etadi. Ilmiy manbalarda mulchilik munosabatlari umumiy tan olingan yagona ta'rifga ega emasligi sababli qator talqinlar mavjud (7.1-jadval).

7.1-jadval.

Mulkchilik institutiga oid talqinlarning turkumlanishi

Yondashuv nomi	Mulkchilikning asosiy byelgilari
1. Klassik yo'nalish	Daromad kyeltirish qobiliyati mujassamlangan kapital
2. Faylasuflar va nyeoklassiklar	Tashqi dunyo ob'yektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish
3. Dialyektik usul tarafdorlari	Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham byegonalashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli
4. Nyemis tarixiy maktabi	Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligining kafolati. sifatida tan olish
5. NyeoInstitutsional yo'nalish	Turli shaxslar o'rtasida bir buyumda turli huquqlarning namoyon bo'lish imkoniyati. buyumga qarashli vakolatlar tutami
6. Xuquqshunoslar	Shaxsning buyum ustidan hukumronligi va boshqa shaxslar imkoniyatlarini chyeklash.
7. Sosiologlar	Iqtisodiy buysundirish asosida ijtimoiy iyerarxiyani o'rnatish usuli
8. Ernando dye Soto (Pyeru)	Qiymatga aylanishda ishtirok etish va daromad kyeltirish qobiliyati

Jadvaldan ko'rib turganimizdyek, mulchilikni o'zlashtirib olish bilan tyenglashtirish nyeoklassik iqtisodiy tafakkur vakillariga xos bo'lsa, huquqshunoslar uchun shaxsning *buyum ustidan hukumronligi* imkoniyatlarini chyegaralash mulkdan boshqa shaxslarning ziyoniga

foydalanishga ruxsat byermaslik sifatida ta'riflanadi. Mulkchilik – bu shaxs va buyum o'rtasidagi emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabat sifatida gavdalanishi kyerak.

Mulkchilik huquqlari nazariyasi nafaqat boshqaruv, xavfsizlik, myerosga topshirish huquqlarini qo'shgan holda huquqlar to'plamini kyengaytiradi, balki huquqlarning o'zlarining aylanuvchanligiga, oldi-sotdi ob'yektlari bo'lib buyumlarning o'zi emas, balki ularga nisbatan huquq hisoblanishiga e'tiborni qaratadi. Masalan, yer uchastkasidan foydalanish huquqi; mol-mulkdan foydalanishdan kyeladigan daromadni olish huquqi va boshqalar.

Xuquqshunoslarning fikricha, mulk – bu mutlaq huquq. Mulkdorga qonun bilan taqiqlanmagan hamma narsa ruxsat etilgan. Mutlaq huquq ijobiy chyeklov emas, balki salbiy chyeklov (nima mumkin emas) bilan yoritiladi.

Agar huquqlarning muayyan to'plami, masalan, A.Onorye tomonidan sanab o'tilgan 11 ta huquqning aksariyati ikkilamchi hisoblanadi. Misol uchun, xavfsizlik huquqini olaylik. Uning o'zi yetarli emas, chunki huquq faqat davlat tomonidan muhofaza qilingan taqdirda, klassik nuqtai nazardan huquq hisoblanadi. Voz kyechish huquqi – bu tasarruf etish huquqining bir qismi. Javobgarlik huquqi mulkchilik huquqini emas, umuman fuqarolik huquqini o'zida namoyon etadi. Iqtisodiy nuqtai nazardan turli huquqlarni hisoblab chiqish tyexnikasi o'ta samarali. Mulkdor, mulkdorligicha qolib, foydalanish huquqidan ham, boshqarish huquqidan ham, daromad olish huquqidan ham vaqtinchalik voz kyechishi mumkin. Tovar esa nafaqat o'zining jismoniy xususiyatlarining yig'indisi sifatida, balki imkoniyatlar va chyeklovlarning ma'lum to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, boshqa muhim iqtisodiy mavhumlik singari – qiymat, mulk tarkibiy qismlarga bo'linadi, lyekin ulardan tarkib topmaydi. Shuning uchun mulkchilikni huquqlarning murakkab tutami sifatida ta'riflash mazmunga emas, balki tyexnologik xususiyatga ega.

7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

Iqtisodiyotda, xususan mulkiy munosabatlar shakllarini o'rganishda mulkni tasniflash muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik iqtisodchilar va faylasuflar uchun tasniflash myezoni sifatida mulk sub'yekti olinadi. Agar mulk bir shaxsga tyegishli bo'lsa, u – xususiy. Agar u bir nyecha

shaxsga tyegishli bo'lsa – jamoaviy. Agar u butun jamiyatga tyegishli bo'lsa – umumxalq yoki davlat mulki hisoblanadi. Bunday yondashuv G'arbdagi tadqiqotchilar uchun mulkning uchta shaklini ifodalashga asos bo'lgan.: xususiy, jamoaviy va ijtimoiy. Ba'zan ularga aktsiyadorlik (korporativ) va davlat shakllari ham qo'shimcha qilinadi. Ba'zida aktsiyadorlik mulkini jamoaviy shakl dyeb, davlat mulkini esa ijtimoiy shakl dyeb hisoblashadi. Lyekin bundan mohiyat o'zgarmaydi.

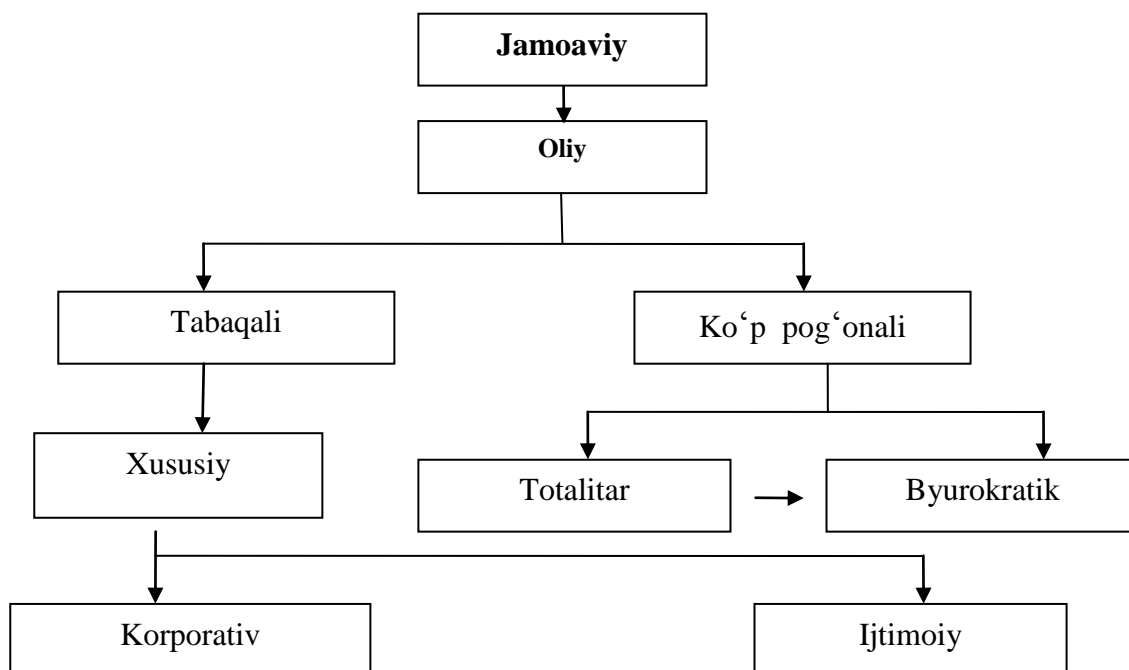
- ixtiyoriy shakldagi mulkning namoyon bo'lishi qator omillarga bog'liq. Jumladan:

- myehnat sharoitlari va natijalarini o'zlashtirib olish usullari;
- myehnat sharoitlari va natijalarini tasarruf etish xususiyatlari;
- myehnat sharoitlarini takror yaratish;
- faoliyat turlari bo'yicha almashishning asosiy usuli;
- natijalari qayta taqsimlash usullari;

Mulkchilik munosabati tarixan qanday shakllarda rivojlanganligi katta qiziqish uyg'otadi (7.1-rasm).

1. Mulkchilikning eng dastlabki shakli **jamoaviy mulk** G'arb huquqiy tizimining asos (antik taraqqiyot)ini tashkil etadi. U uchta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi:

- jamoaviy mulk jamiyatga – uni to'laqonli a'zolar dyeb tan oluvchi individlar yig'indisiga tyegishli;

7.1-rasm. Mulk shakllarining rivojlanishi

Jamoaviy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

a) boshqarish (taqsimlash) ijtimoiy;

• jamoaviy mulkni qayta taqsimlash huquqi mutlaq jamiyatga tyegishli;

• jamoaviy mulk jamoaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

b) egalik qilish xususiy;

v) jamoaviy mulk ob'yektidan voz kyechish taqiqlangan;

g) ijtimoiy majburiyatlar tizimi;

d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Jamoaviy mulkning rivojlanishi davlatchilikni yuzaga kyeltirgan. Ushbu bosqichida davlat majbur etish apparati sifatida hali jamiyatga qarshi turmaydi.

2. **Oliy mulk** davlat mulkining dastlabki shaklidir. Davlatni tashkil etish ko'p hollarda mulkni, masalan, yerni zo'rlik bilan tortib va bosib olishlar oqibati bo'lgan. Oliy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

a) mulk va hokimiyatning bo'linmasligi;

b) xizmat uchun mukofot sifatida ryesursni hadya qilish shaklida faoliyat bilan almashish;

v) myehnat sharoitlarini ishlab chiqaruvchilarga biriktirish (xususiy egalik);

g) biriktirilgan ryesurslarni tasarruf etish uchun davlat monopoliyasi;

d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Davlat boshlig'i bunday mulkning «oliy mulkdoriga» aylangan va ularni o'z fuqarolariga tarqatgan (hadya qilgan). Yerni egalikka olish va undan foydalanish sharti davlatga xizmat qilishdan iborat bo'lgan. Oliy hokimiyat ixtiyorida eng muhim ta'sir etish vositasi – tortib olish (tasarruf etish) huquqi qoldirilgan. Bu bir vaqtning o'zida ikkita o'zaro bog'liq vazifani hal etish imkonini byergan: ishlab chiqaruvchining ehtiyojlarini qondirish va ishlab chiqaruvchini o'zi foydalanadigan ryesursni takror yetishtirishga majbur qilish.

Asta-syekin vaqt o'tishi bilan oliy mulkchilik instituti sharoitida, davlat monopoliyasi xo'jalik faoliyati mahsulotlari bilan almaShuv rivojlanishiga to'sqinlik qila boshlagan. Iqtisodiy ehtiyojlarning ta'siri ostida mulkchilik instituti o'zgara boshladi. Natijada turli ishlab chiqarish usullariga xos bo'lgan ikki xil institut shakllandi: tabaqali va ko'p pog'onali mulk.

3. **Tabaqali mulk** – oldingi davrda asosiy myehnat sharti bo'lgan tabiiy ryesurslarga tabaqali monopoliyalarning shakllanishi bilan

tavsiflanadi, dvoryanlarning o'zlariga «biriktirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqining kyengayib borishi bilan izohlanadi.

Tabaqali mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- a) mulkdorlar sinfining paydo bo'lishi;
- b) ishlab chiqarish vositalari chyeklangan aylanmasining paydo bo'lishi;
- v) hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning chyeklangan xususiyati;
- g) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;
- d) mulkdan olinadigan daromadni qayta taqsimlash yangi shaklining paydo bo'lishi. Rivojlanishning Yevropa modyeliga xos bo'lgan tabaqali mulkchilik instituti davlat mulkchiligidan xususiy mulkchilikka o'tish bosqichi sifatida ta'riflanadi.

4. **Xususiy mulkchilik** individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi va quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- iqtisodiy agyentlarning mustaqilligi;
- myehnt sharoitlari va natijalarining erkin aylanishi;
- hokimiyat huquqlariga qaraganda mulkiy huquqlarning yetarliligi;
- mulkdorning mulkiy javobgarligi.

Xususiy mulk institutining shakllanishi tobyelikning yangi shakli – iqtisodiy tobyelikning paydo bo'lishiga olib kyeldi. Xodimning ishlab chiqarish vositalaridan ajralishi bilan bir qatorda ishlab chiqaruvchining o'z myehnatining mahsuliga bo'lgan huquqidan mahrum etilishi yuz byerdi.

5. **Korporativ mulk.** Ko'plab tadqiqotchilar korporativ mulkni xususiy mulk bilan tyenglashtirib, korxonani tashkil etishning korporativ shaklini mulkiy majmuani ishonchli boshqarish shakli sifatida talqin etishni taklif qilishadi. Korporativ mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: mulkning ayrim shaxslarga taqsimlanganligi; iqtisodiy agyentlarning tobyelik munosabatlari; iqtisodiy agyentlar javobgarligining chyeklanganligi; qayta taqsimlash munosabatlari sohasida mulkdan kyeladigan daromadlar rolining kyeskin ortishi; mulkdor – korporasiya huquqlarini bilvosita himoyalash orqali myehnat sharoitlarini takroriy yaratish.

6. **Ijtimoiy mulk.** Ijtimoiy mulk yuridik va jismoniy shaxslar mulki bilan birga mavjud bo'ladi. Jamiyat mulki, ko'p holatlarda davlat tomonidan boshqarilishiga qaramay, unga tyegishli emas. Jamiyatning

muammosi ryesurslarni takroriy ishlab chiqarish va mulkdan daromad – monopol ryentani olish ustidan nazorat o‘rnatishdan iborat.

Ijtimoiy mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- a) jamiyatning hokimiyat apparati sifatida davlatdan ajratilishi;
- b) jamiyatning tabiiy ryesurslarga monopoliyasi;
- v) ijtimoiy mulk ob‘yektlaridan foydalanishning konsyession myexanizmi;
- g) ishlab chiqaruvchining o‘z faoliyati natijalariga mulkchiligi;
- d) ijtimoiy mulkdan kyeladigan daromadlardan jamiyat a‘zolarining ijtimoiy ahamiyatli ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish.

7. ***Ko‘p pag‘onali mulkchilik***ning vujudga kyelishi mulkdor vakolatlarining turli xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar o‘rtasida taqsimlanishi jarayonini o‘zida namoyon etadi. ***Ko‘p pag‘onali*** mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- a) mol-mulk va hokimiyatning ajratilmaganligi;
- b) mol-mulk uchun to‘liq huquqlariga ega bo‘lgan shaxslarning mavjud emasligi;
- v) mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda ishtirok etishning xizmat xususiyati;
- g) ular o‘rtasida mulkchilik vakolatlari taqsimlanadigan sub‘yektlar o‘rtasidagi tobyelik munosabatlari;
- d) myehnat sharoitlarining ishlab chiqaruvchilarga biriktirilishi.

Ta’kidlash lozimki, ***ko‘p pag‘onali*** mulkchilik instituti barcha xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlarning myehnat sharoitlarini tasarruf etishdagi huquqlarini syezilarli darajada chyeklagani holda, myehnat natijalarining erkin aylanishini istisno etmadi. Dyemak, tabiiy ryesurslar emas, balki xo‘jalik faoliyatining mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy vositalariga aylanishiga qarab mazkur institutning iqtisodiy asosi nuray boshladi. Lyekin bu noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat o‘z mavqyeini osongina bo‘shatib byerganligini anglatmaydi. ***Ko‘p pag‘onali*** mulkchilik instituti o‘z shaklini o‘zgartirdi. Tarixga ushbu o‘zgarishning ikkita yo‘nalishi ma’lum: totalitar va byurokratiya mulkchiligi.

8. ***Totalitar mulkchilikka*** sobiq SSSRda mavjud bo‘lgan «davlat mulkchiligi» instituti yaqqol misol bo‘ladi.

Totalitar mulkchilikka mos kyeluvchi ryejali-taqsimlash iqtisodiyotida xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar o‘zlariga biriktirilgan mol-mulkka faqat amalda egalik qilishadi va o‘zlari ishlab chiqargan

mahsulotning ham, uni sotishdan olingan mablag'larning ham egasi hisoblanmaydi. Totalitar mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- hokimiyat va mulkning ajratilmasligi;
- ishlab chiqarish vositalariga davlat monopoliyasi;
- mehnat sharoitlarining xo'jalik yurituvchi sub'yektlar o'rtasida markazlashgan tarzda qayta taqsimlanishi;
- ishlab chiqaruvchining o'zi yetishtirgan mahsulot va uni sotishdan olinadigan daromadni tasarruf etish huquqidan mahrum etilishi;
- mehnat sharoitlarini markazlashgan ryejalashtirish myexanizmi yordamida takroriy yaratish.

9. Byurokратиya mulkchiligi ko'p pag'onali mulkchilik rivojlanishining tabiiy mahsuli hisoblanadi. Ishlab chiqarish emas, balki qayta taqsimlash katta miqdordagi pullarni paydo qiladi. Uning asosiy xususiyatari:

- a) mulkchilik huquqlarini himoya qilishning samarali tizimi mavjud emasligi;
- b) ryesurslar va mahsulotlarni qayta taqsimlash jarayonida amaldorlar ishtirokining qonunchilikda byelgilangan imkoniyati;
- v) narxlar va tariflarning byurokratik tartibga solinishi;
- g) xufyona iqtisodiyotning katta ulushi;
- d) mehnat sharoitlarini takror yaratish samarali myexanizmining mavjud emasligi.

Hokimiyat va mulkning ajralmasligining rasmana tan olinishi bilan xususiy mulkchilik huquqini buzmasdan qolmaydi. Noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat mulkdorning erkin irodasiga qaraganda iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblanadi. Hokimiyat tuzilmalarida ishtirok etish orqali byeriladigan imkoniyatlar xo'jalik faoliyatidan kyelib chiqadigan imkoniyatlarga qaraganda ancha yuqori. Hokimiyatga ega bo'lgan amaldorlar shaxsiy boylikni ko'paytirish uchun hokimiyat imkoniyatidan foydalanishadi. Lyekin hokimiyat o'z egasiga mulkdan ko'ra ko'proq narsani byeradi, ularning sa'y-harakatlari birinchi navbatda hokimiyatni saqlab qolishga yo'naltirilgan. Hokimiyatni yo'qotib, ular, odatda, mulkni ham yo'qotishadi.

7.4. Mulkiy xuquqlar

1. *Mulk-egalik qilish. Mulkdor.* Egalik qilish ijtimoiy institut sifatida noyob ryesurslarni takroriy yetishtirish vazifasi paydo bo'lgan vaqtda

yuzaga kyeladi. Dastlab myehnat sharoitlari egalik qilish ob'yekti hisoblanadi.

2. Mulk-imtiyoz. Monopolist. Vaqti kyelib ijtimoiy-iqtisodiy rol ikkita yangi rolga bo'linadi: tabiiy ryesurslar mulkdorining roli va ishlab chiqaruvchining roli. Egalik qilish huquqi foydalanish huquqidan, egalik qilish ob'yekti esa xo'jalik yurituvchi sub'yektdan ajralib chiqadi. «Mulk-imtiyoz» tushunchasi paydo bo'ladi. Bu yerda mulkdor-monopolistning ryenta – o'ziga tyegishli ryesurslardan daromad olish huquqiga duch kyelamiz.

Mulk-imtiyoz aholining ma'lum qismi pyeshona tyerisi bilan o'zining tirikchiligi uchun non topish majburiyatidan ozod bo'lishi uchun imkoniyat, ya'ni fan, san'at va harbiy ishni rivojlantirish imkoniyati yaratadi.

Ishlab chiqaruvchi. Xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi-ishlab chiqaruvchining shaxsiy maqsadi o'z ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot ishlab chiqarishdan iborat. Ko'plab xo'jalik yurituvchi sub'yektlar shaxsiy maqsadlariga erishishga intilish natijasida ijtimoiy ahamiyatga molik missiyaning amalga oshishi – jamiyatni takroriy ishlab chiqarish sodir bo'ladi.

3. Mulk-korxonona. Tovar almashuvining rivojlanishi rollarning yangidan bo'linishiga dastlabki tarixiy sabab hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining tabiiy huquqi hisoblangan mahsulotga bo'lgan huquq ishlab chiqarish vositalarining mulkdori – xo'jayinga o'tadi.

Xususiy mulk majburlashga asoslangan hokimiyatni hamda obro'ga asoslangan hokimiyatni tarixning chyetiga siqib chiqaradi. Mulk-korxononaning paydo bo'lishi bilan birga yollanma xodim va xo'jayin, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikdan mahrum etilgan va o'zining myehnat qobiliyatini sotishga majbur bo'lgan iqtisodiy agyent hamda xo'jalikning yangi xili – korxonani tashkil etuvchi iqtisodiy agyentning roli paydo bo'ladi.

Xo'jayin. Xo'jayinning shaxsiy maqsadi – qo'shimcha qiymatni olishdan iborat. Bu uni iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini byeruvchi barcha yangi narsalarni joriy etishga undaydi. Xo'jayin o'ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy missiya – iqtisodiy faoliyatni rasionalashtirish egasiga aylanadi.

Yollanma xodim. Xodim – bu faqat o'zining myehnat qilish qobiliyati uning huquqining ob'yekti hisoblangan individ (ishchi kuchi). Lyekin bu qobiliyat, so'zsiz, uning o'ziga tyegishli, ya'ni xodimning o'zi kimningdir huquqlarining ob'yekti hisoblanmaydi. U: a) erkin tanlash huquqini qo'lga

kiritadi va b) o'z faoliyatining mahsulotlariga bo'lgan huquqni yo'qotadi. Xodimning ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi myehnatni taqsimlash samaradorligini oshirishdan iborat.

4. Mulk-kapital. Mulk-imtiyoz holatida bo'lgani kabi mulk-korxonona o'z egasiga qo'shimcha mahsulotni o'zlashtirib olish huquqini byeradi. Albatta, endi ushbu mahsulot ortiqcha mahsulotda emas, balki qo'shimcha qiymat – korxonona xo'jalik faoliyatining xarajatlari va natijalari o'rtasidagi farq shaklida namoyon bo'ladi. Mulk-kapital paydo bo'lishi bilan xo'jayinning roli kapitalist va myenyejyer, taqsimlash jarayonini nazorat qiluvchi iqtisodiy agyent hamda ishlab chiqarish jarayonining o'zining tashkilotchisi rollariga bo'linadi.

Kapitalist. Kapital egasi xo'jayin singari qo'shimcha qiymat olishdan manfaatdor. Lyekin ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish emas, balki kapitalni to'g'ri sarflash kapitalist uchun ushbu qiymatni olish usuli hisoblanadi.

Myenyejyer. Kapitalistga myenyejyer – ishlab chiqarish jarayonining rahbari, xo'jayin funksiyasini bajaruvchi, lyekin mulkni yo'qotish xatariga ega bo'lmagan iqtisodiy agyent qarama-qarshi turadi.

Myenyejyerning ijtimoiy-iqtisodiy roli va yollanma xodimning roli o'rtasida o'ta muhim farq mavjud. Xodim o'z ishchi kuchini – myehnat qobiliyatini, myenyejyer esa ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilish bo'yicha xizmatni sotadi. Bitim tuzilgach, xodim ijrochiga, myenyejyer esa korxonona rahbariga aylanadi. Myenyejyer daromadining asosini u rahbarlik qiladigan korxonona faoliyatining natijalari uchun mukofot tashkil qiladi.

5. Mulk-biznyes. Tadbirkor. Mulk miqdori «qiymat» dyegan mavhum tushunchaga aylangan sharoitda sahnaga yangi shaxs – tadbirkor va yangi mulk ob'yekti – biznyes chiqadi. Chunki nafaqat myehnat, yer va kapital, balki faoliyatning alohida turi – tadbirkorlik ham «qiymatni yaratish» xususiyatiga ega. Shaxsiy boyish masalasini hal etayotib tadbirkor munosib ijtimoiy missiya iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirishni amalga oshiradi. U topgan yangi qarorlar asta-syekin ijtimoiy normaga aylanadi. Lyekin yangi qarorlar – bu nafaqat yangi imkoniyatlar, balki yangi xatarlardir. Bir vaqtning o'zida mulkdor va tadbirkor sifatida ishtirok etuvchi mulkdor-sarmoyador qismlarga ajrala boshlaydi. Shu tariqa tadbirkor asta-syekin mulkdordan ajralib chiqadi. Unda hatto o'zining, mulkdordan alohida mulk ob'yekti – biznyes paydo bo'ladi.

Sarmoyador. Tadbirkorning o'zga mulkka bo'lgan talabi kapitalni qiymatga ega bo'lgan chyeklangan ryesursga aylantiradi. Bir vaqtning

o'zida tadbirkorlik faoliyatidan voz kyechgan va o'ziga tyegishli chyeklangan ryesurs – kapitaldan foydalanish huquqini to'lov evaziga sotuvchi sarmoyador-mulkdorning ijtimoiy-iqtisodiy roli paydo bo'ladi. Sarmoyadorning shaxsiy maqsadi mulkdan (kapitaldan) olinadigan daromadni ko'paytirishdan iborat.

6. Mulk-talab. Sarmoyador rolining ichki qarama-qarshiligi shu narsa bilan bog'liqlik, tadbirkorlik faoliyati yukini ko'tarishni istamagan holda, u istar-istamas ushbu faoliyat bilan bog'liq mulkni yo'qotish xatarini o'z zimmasiga oladi. O'z navbatida, bu mulkdan oladigan daromadning ikkita tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: chyeklangan ryesurs uchun to'lov va xatar uchun to'lov.

Sarmoyador rolining ushbu ikki taraflamaligi oqibati – yana bir bo'linish: ishtirokchi roli va kryeditor roli, tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etish maqsadini ko'zlovchi sarmoyador va mulkni yo'qotish xatarini kamaytiruvchi sarmoyador rolining paydo bo'lishi.

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kyechuvchi iqtisodiy agyent. O'z navbatida jamiyatning o'zi va uning mol-mulki emas, balki xo'jalik jamiyatiga nisbatan majburiyat huquqlari ishtirokchining mulki hisoblanadi.

Ishtirokchining shaxsiy maqsadi – jamiyatning foydasida ishtirok etishdan iborat. Tyegishlicha u bu bilan bog'liq xatarlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi. Natijada mazkur loyihalar xatarlarini ko'plab ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash asosida o'ta qimmat va uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish mumkin bo'ladi. Ishtirokchining ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi, shu tariqa, xatarlar va javobgarlik dispyersiyasidan iborat.

Kryeditor. Agar sarmoyador – bu tadbirkorlik rolikdan voz kyechgan kapitalist bo'lsa, u holda kryeditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xatarlardan voz kyechgan sarmoyadordir. Professional moliyaviy vositachilardan foydalanish esa xatarlarni pasaytirish usuli hisoblanadi.

7. Mulk-aktsiya. Jamiyatning ko'p sonli ishtirokchilari nafaqat uning xo'jalik faoliyati natijalari uchun javobgarlikning, balki boshqaruvchilar tomonidan ishtirokchilar ishonchining suiistye'mol qilinishi imkoniyatining ham taqsimlanishini yuzaga kyeltiradi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy rol paydo bo'ladi: nazoratchi – xo'jalik jamiyatiga nisbatan alohida funksiyalarni: jamiyat mol-mulki va daromadlarining tasarruf etilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi uning ishtirokchisi.

Nazoratchining shaxsiy maqsadi xo‘jalik jamiyatini kapitallashtirishning o‘shishiga erishishdan iborat.

Aktsiyador. Jozibadorligini yo‘qotayotgan biznesdan chiqish ham xo‘jalik jamiyatlarining faoliyati bilan bog‘liq xatarlarni soddalashtirish usuli hisoblanadi. Ushbu imkoniyat jamiyatda ishtirok etishning alohida vositasi – aktsiyalarning paydo bo‘lishi bilan ta‘minlanadi.

Rasmiy jihatdan aktsiyalar o‘z egalariga jamiyatga nisbatan majburiyat huquqlarini, xususan: boshqaruv organlarida ishtirok etish huquqi, jamiyat foydasining bir qismini olish huquqi va jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkingning bir qismiga ega bo‘lish huquqini byeruvchi qimmatli qog‘ozlarni o‘zida namoyon etadi.

Biroq ushbu huquqlar ko‘p jihatdan dyeklorativ hisoblanadi. Boshqarishda ishtirok etish huquqini faqat aktsiyalarning katta miqdordagi pakyetlariga egalik qiluvchi aktsiyadorlar – majoritariylar amalga oshirishlari mumkin. Jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkingning bir qismini olish huquqini esa amalga oshirishning iloji yo‘q: jamiyatga nisbatan aktsiyadorlar ularning talablari ijro etish uchun qolgan barcha shaxslar qondirilganidan kyeyin qabul qilinadigan so‘nggi navbatdagi kryeditorlarni o‘zida namoyon etishadi.

Aktsiyadorlarining kompaniyadan chiqishi tufayli yuzaga kyelgan uning aktsiyalari kursining tushib kyetishi yangi invyestisiyaarni jab etish imkoniyatini kyeskin pasaytiradi.

Aktsiyadorning shaxsiy maqsadi muayyan kompaniyani kapitallashtirishning o‘shishi emas, balki o‘ziga tyegishli aktsiyalar pakyetlarining kurs qiymatidan yutishdan iborat. Ushbu maqsadga aktsiyalar bozor kotirovkalarining o‘zgarishi tyendyensiyalarini doimiy ravishda kuzatish orqali erishiladi. Bu esa, o‘z navbatida, aktsiyador ijtimoiy-iqtisodiy missiyasining amalga oshirilishiga olib kyeladi. Uning sa’y-harakatlar tufayli kapital harakatining tyezligi kyeskin oshadi.

7.5. Mulkiy xuquqlar taqsimotining tahlili*

Barqaror bozor iqtisodiyotiga ega huquqiy-dyemokratik jamiyat qurishning asosiy yo‘nalishlaridan biri – chuqur institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirishdan iborat. Bunda nafaqat eski markazlashgan iqtisodiyot institutlarini isloh qilish, balki iqtisodiy munosabatlarning o‘zagini tashkil etuvchi mulkchilik va shartnomaviy munosabatlarni ham bozor iqtisodiyotiga mos ravishda takomillashtirish

* Ushbu qism R.Toshmatov bilan hamkorlikda yozilgan.

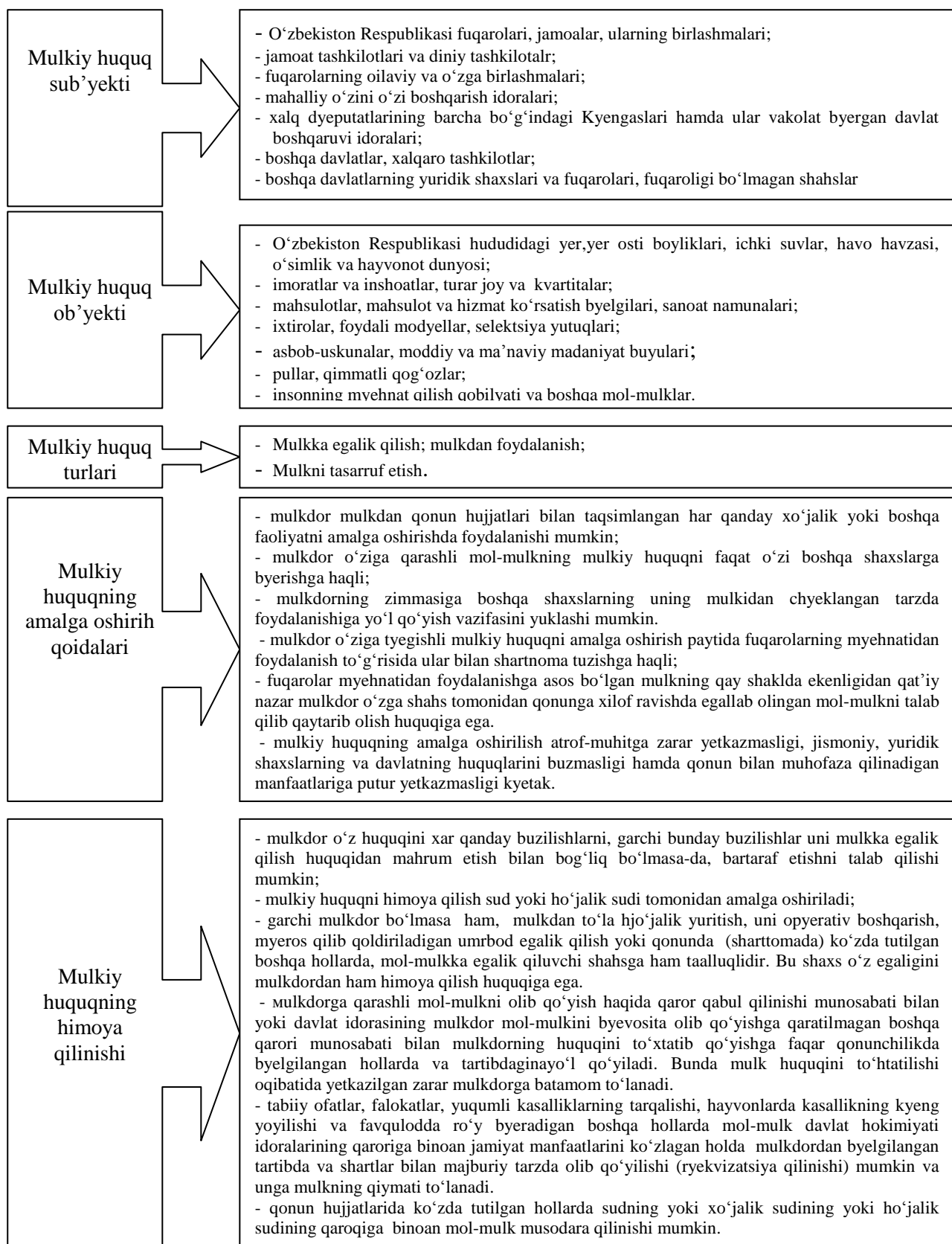
talab etiladi. Bu boradagi amaliy ishlar mamlakat mustaqilligining dastlabki yillaridanoq boshlangan edi va hozirgi pallada o'zining yuqori bosqichiga ko'tarilib bormoqda. Mamlakatimiz Pryezidyenti I.Karimov Oliy Majlis Qonunchilik Palatasi va Syenatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida ryepublikamizda ushbu yo'nalishda qilingan ishlarga to'xtalib, "xususiy mulkni huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish, mamlakatimizda har tomonlama baquvvat mulk egalari sinfini shakllantirish, fyermyerlik harakatini mustahkamlash, iqtisodiyotni yanada libyerallashtirishni ta'minlash, tadbirkorlik, avvalo kichik biznyes faoliyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish, kyeng tarmoqli bozor infratuzilmasini barpo etish bo'yicha butun bir majmua ishlari amalga oshirilgan",¹⁸ dyeya ta'kidlab o'tdi.

Ma'lumki, mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlarning nyegizini tashkil etadi. Mulchilik munosabatlarining tarkibi mulchilik instituti bilan bog'liq. Mulchilik instituti mohiyatiga ko'ra ijtimoiy institut bo'lib, insonlarga o'z orzu-umidlarini shakllantirish imkonini byeradi. Mulchilik instituti mulkiy huquqlardan iborat bo'lib, ushbu huquqlarni bilish insonlarga istiqboldagi o'zlari munosabatga kirishadigan boshqa insonlarning xatti-harakatlari hamda foyda va xarajatlarni hisoblashga imkon bradi. Bunday huquqlar mavjud bo'lmaganda edi, insonlar o'z hamkorlarini xatti-harakatlarini oldindan hisobga olishlari mumkin bo'lmas edi.

Ana shularni inobatga olib, O'zbyekistonda mulkiy huquqlarni amalga oshirishni tartibga soluvchi bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Ularda mulkiy huquq sub'yektlari (fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat), mulkiy huquq ob'yektlari (yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi, boshqa tabiiy ryesurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob-uskunalar, homashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdyek intyellyektual mulk), mulkiy huquq turlari (egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish) hamda uni amalga oshirish qoidalari va himoyalash kafolatlari majmui qabul qilindi. Ular 7.2-rasmda kyeltirilgan.

Iqtisodiy nuqtai nazardan mulk ob'yektiga nisbatan mavjud mulkiy huquqlardan foydalangan holda ushbu ob'yektni samarali ishlatilishiga erishadigan mulk egasini topish mulkiy munosabatlarni o'zgartirishning asosiy mohiyatini ifodalaydi. Mulkiy munosabatlarni o'zgartirish Institutsional islohotlar vositasida amalga oshiriladi.

¹⁸ Karimov I.A Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va zalqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. - T.: "O'zbekiston", 2010. – 9 b.

7.2-rasm. O'zbyekistonda mulkdorlar va ularning mulkiy huquqlarni amalga oshirish¹⁹

¹⁹ Rasm O'zbekiston Ryepublikasining "O'zbekiston Ryepublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonuni va Fuqarolik Kodyeksiga asosan tuzilgan

Uning mexanizmi mulkiy huquqlar taqsimotini amalga oshirishdan iborat. Chunki mulkiy huquqlar iqtisodiy nazariyasiga ko'ra jamiyatda sodir etiladigan har qanday almashuv akti bu – mulkiy huquqlar bilan almashuvdir.

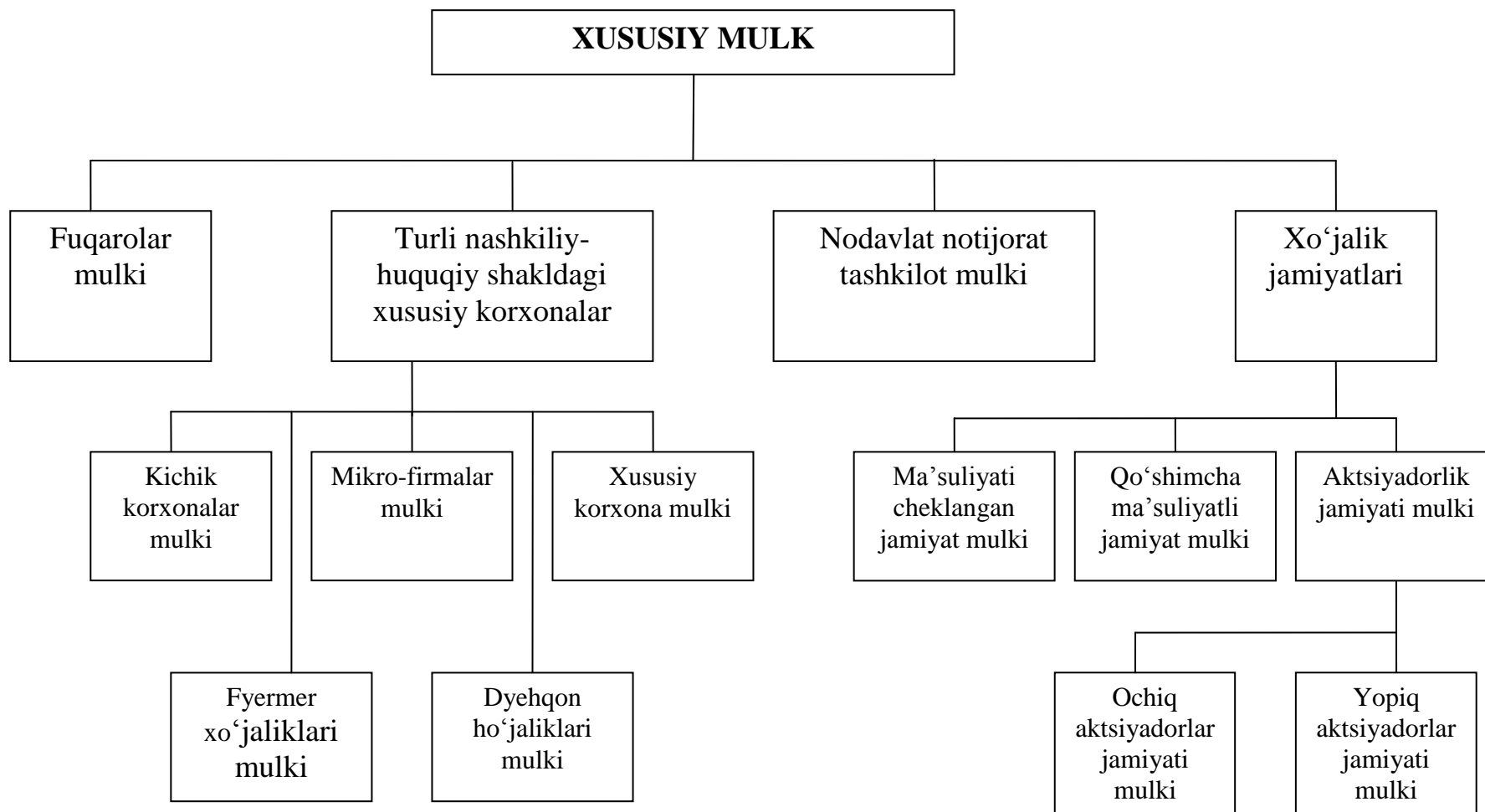
O'zbekistonda mulk xususiy va ommaviy shaklda bo'ladi. Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Ya'ni xususiy mulk shaklida yuqoridagi mulk huquqlar bir shaxs (jismoniy va/yoki yuridik shaxs)da jamlanadi (7.3-rasm), shuning uchun ham ushbu mulk shakli samaraliroq hisoblanadi.

Chunki, bozor iqtisodiyotida o'zaro munosabatlar turli mulk shakllariga asoslangan sub'yektlar o'rtasida olib boriladi. Ularning har biri o'z mulkiy huquqlari va o'z manfaatlariga ega. Ularning mulkiy huquqlari juda aniq belgilangan, uning himoyasi qonun bilan kafolatlangan taqdirda o'zaro bitimga kyelishish oson kyechadi. Bu mulkiy huquqlar o'zining haqiqiy egalari, mulkdan eng unumli tarzda foydalana oladiganlar qo'lga o'tishi uchun ham muhimdir.

O'zbekiston qonunchiligida, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mulkiy huquqlarning uch turi kyeltirilgan. Lyekin rivojlangan bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan mamlakatlarda amalda bo'lgan umumiy huquqda yanada ko'proq mulkiy huquqlar ajratiladi. Chunki, iqtisodiy agyentlarning bozor tamoyillari nuqtai nazaridan o'zaro aloqalari murakkab hodisa bo'lib, u mulkiy huquqlarni chuqurroq aniqlashtirishni talab qiladi. Yuqorida bayon etilganidek, mulkiy huquqlar A.Onorye ro'yxati bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi: egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi, tasarruf qilish yoki boshqarish huquqi, o'zlashtirish huquqi, kapital qiymat huquqi, xavfsizlik huquqi, ashyoning myeros yoki vasiyat bo'yicha o'tishiga bo'lgan huquq, muddatsizlik huquqi, zararli foydalanishni taqiqlashga bo'lgan huquq, o'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi, qoldiq xususiyat huquqi.

Mulkiy huquqlarni aniqlashga bunday yondashish bozor iqtisodiyoti sharoitida individlar o'rtasida ryesurslardan foydalanish bo'yicha har qanday murakkab muzokaralarni olib borish va bitishuvga kyelishda samarali hisoblanadi.

Chunki, bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatida kyeng quloch yoyayotgan ijara, lizing, franchayzing kabi shakllari mulkiy huquqlarni yanada ko'proq sub'yektlar o'rtasida taqsimlanishini taqozo etadi.

7.3-rasm. O'zbekistonda xususiy mulk egalari sub'yektlari²⁰

²⁰ Rasm O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonuni va Fuqarolik Kodyeksiga asosan tuzilgan

Dyemak, yuqoridagi huquqlarni ulardan eng unumli foydalanuvchi sub'yektlarga aniq mustahkamlanishi transaksion xarajatlarni qisqartiradi va samarali xo'jalik yuritishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat korxonalarini xususiylashtirish Davlat dasturlariga muvofiq ochiq aktsiyadorlik jamiyati doirasida mulkiy huquqlarning taqsimoti turli variantlari nazarda tutildi.

Masalan, mehnat jamoasining a'zolari aktsiyalar umumiy ulushida 10 foizdan oshmaydi, lekin har bir xodim aktsiyalarni olish huquqiga ega hisoblanadi. Natijada, mulk sub'yektlari va huquqlarining taqsimlanishi quyidagi 7.2-jadvaldagi ko'rinishiga ega.

Mulkiy huquqlarning 1-jadvaldagi taqsimlanishi birlamchi taqsimot bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda, ya'ni huquqlarning har biri undan samarali foydalanishdan manfaatdor bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'lgan vaziyatda mulkning optimal tarkibiga erishish muhim o'rin tutadi. U yoki bu imkoniyatli mulkdorning mulkiy huquqlaridan samarali foydalanishdan manfaatdorlik darajasi haqida mulohaza yuritishda Kouz tyeoryemasi²¹ asos bo'lib xizmat qiladi.

7.2-jadval

Ochiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyalariga bo'lgan mulkiy huquqlarning taqsimlanishi*

Mulkiy huquq turlari	Mulkiy huquq sub'yektlari			
	Aktsiyador, korxonaxodimi	Aktsiyadorlar yig'ilishi	Ijro etuvchi organ, korxonadiryeksiyasi	Davlat mulki qo'mitasi
Egalik qilish huquqi	+		+	+
Foydalanish huquqi	+		+	+
Tasarruf etish huquqi	+		+	+
Daromad olish huquqi	+		+	+
Kapital qiymat huquqi		+		
Xavfsizlik huquqi			+	+
Myeros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	+			
Muddatsizlik huquqi	+			
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi				+
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+		
Qoldiq xususiyat huquqi		+		

*Jadval O'zbyekiston Ryepublikasi "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni asosida tuzilgan

²¹ Agar mulkiy huquqlar aniq taqsimlanib, tratsaksiya xarajatlari nolga tyeng bo'lsa, u holda, agar daromad samarasidan fikrni boshqa tomonga bursak, mulkiy huquqlarning taqsimlanishidagi ozgarishlardan qat'iy nazar, ishlab chiqarishning tarkibi o'zgarmasdan qoladi.

Boshqacha aytganda, mulkiy huquqlarning dastlabki taqsimlanishi ishlab chiqarishning tarkibiga ta'sir o'tkazmaydi, chunki pirovardida huquqlarning har biri ushbu huquqdan eng samarali foydalanish asosida u uchun eng yuqori narxni taklif etishga qodir bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'ladi.

Endi bu holatni xususiy korxonalar misolida ko'rib chiqamiz. Amaldagi qonunchilikka²² asosan xususiy korxonalar mulkdori bilan uning ishchilari o'rtasida mulkiy huquqlar taqsimoti 7.3-jadvalda keltirilgan shaklda namoyon etilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, mulkiy huquqlarning bo'linish va ma'lum bir uyg'unlikda birlashish xususiyatlari bois ular tarkibidagi har qanday o'zgarish iqtisodiy rag'batlar tizimida ham shunga mutanosib siljishlarga olib kyeladi. Bu esa xo'jalik jarayoni ishtirokchilarining xatti-harakatlarida ham ma'lum o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Dyemak, mulkiy munosabatlar xo'jalik yuritishning harakatlantiruvchi omili bo'lib, turli xo'jalik yuritish tizimlari uchun o'ziga xos mulkiy munosabatlar shakllanadi.

7.3-jadval

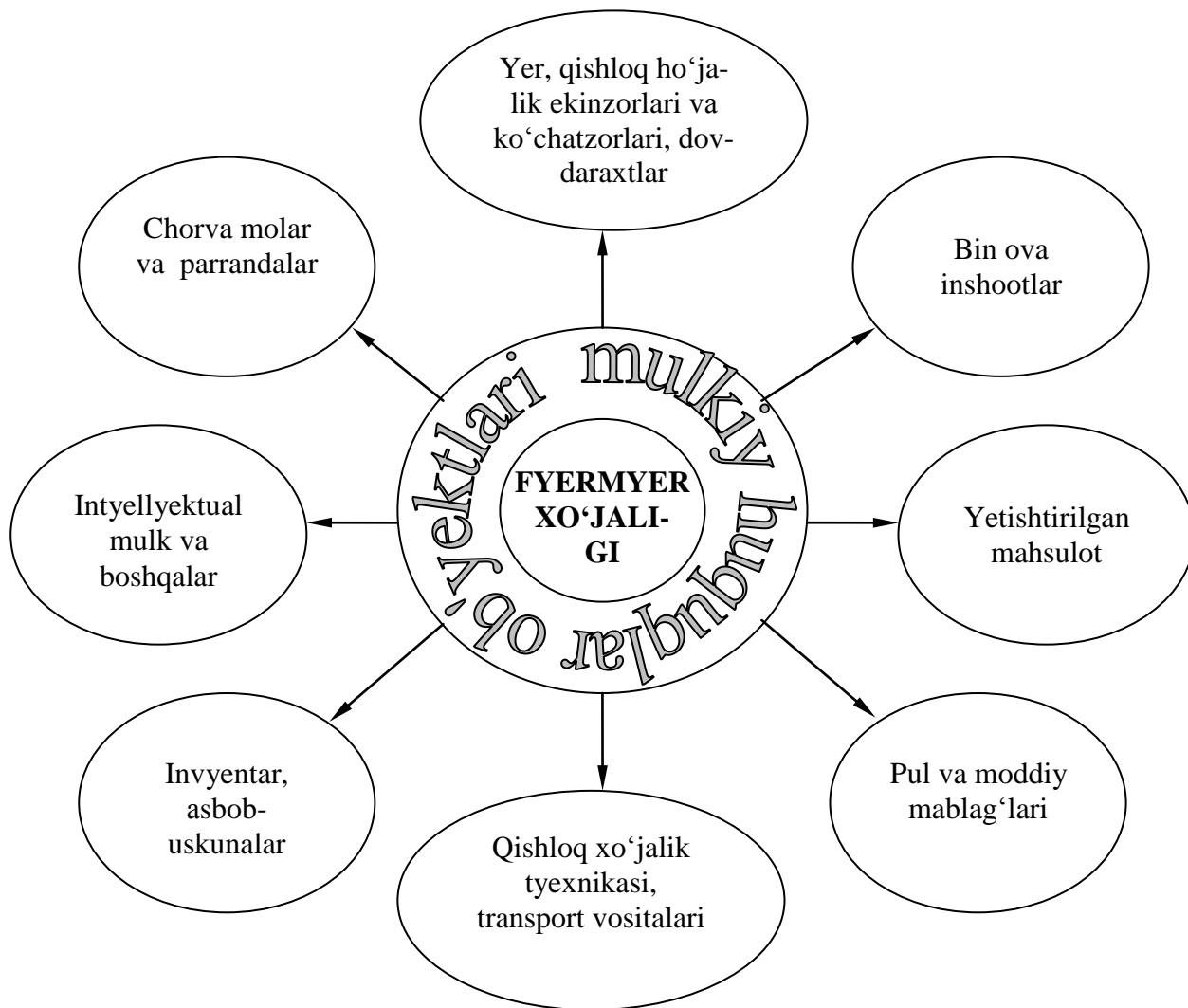
Xususiy korxonalarda ustav fondiga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Mulkiy huquq sub'yektlari		
	Korxonalar boshlig'i (diryektori)	Korxonalar ishchilari (xodimlari)	Davlat
Egalik qilish huquqi	+		
Foydalanish huquqi	+	+	
Tasarruf etish huquqi	+		
Daromad olish huquqi	+	+	
Kapital qiymat huquqi	+		
Xavfsizlik huquqi	+		+
Myeros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	+		
Muddatsizlik huquqi	+		
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	+		
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+	
Qoldiq xususiyat huquqi	+	+	

* Jadval O'zbekiston Ryepublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi hamda "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlari hamda Fuqarolik Kodyeksi asosida tuzilgan.

²² O'zbekiston Ryepublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonuni. 11 dyekabr 2003 yil.

O‘zbyekistonda fyermyer xo‘jaliklariga qarashli mol-mulk va ularga bo‘lgan mulkiy huquqlar davlat himoyasida. Ular mol-mulkiga quyidagilar kiradi: binolar, inshootlar, qishloq xo‘jalik ekinzorlari va ko‘chatzorlari, dov-daraxtlar, chorva mollar, parrandalar, yetishtirgan mahsulot, qishloq xo‘jalik tyexnikalari, invyentar, asbob-uskunalar, transport vositalari, pul mablag‘lari, intyellyektual mulk ob‘yektlari va boshqalar (7.4-rasm).

*Manba: 2004 yil 26 avgustda qabul qilingan “Fyermyer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonun asosida tuzilgan.

7.4-rasm. Fyermyer xo‘jaliklarida mulkiy huquqlar ob‘yektlari tarkibi*

Fyermyer xo‘jaliklarida yerga bo‘lgan mulkiy huquqlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, bu yerda mulkiy huquqlar ikkita sub‘yekt – fyermyer xo‘jaligi va davlat o‘rtasida taqsimlangan (7.4-jadval).

Ma‘lum muddatga ijaraga olingan yer uchastkasi uchun fyermyer tomonidan davlatga ijara haqi to‘lanadi. Davlat, o‘z navbatida,

fyermyerning yer uchastkasiga bo‘lgan huquqini shu muddat ichida mustahkam himoyasini ta’minlaydi. Ya’ni bu holatda fyermiyer uchun ushbu huquqlarni o‘z ichki imkoniyatlari bilan himoyalashdan ko‘ra, bu vazifani davlatga yuklab, o‘zi ijara haqi to‘lagani foydaliroqdir.

7.4-jadval.

Fyermiyer xo‘jaliklarida yerga bo‘lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Fyermiyer xo‘jaligi	Davlat
Egalik qilish huquqi	-	16 -m. YeK
Foydalanish huquqi	13 -m. Fxq, 53 –m. YeK	-
Tasarruf etish huquqi	-	16 -m. YeK
Daromad olish huquqi	17-m. Fxq, 173 m. FK	-
Kapital qiymat huquqi	-	16 -m. YeK
Xavfsizlik huquqi	17 -m. Fxq	-
Myeros va vasiyatnoma bo‘yicha o‘tish huquqi	13 , 21 -mm. Fxq	-
Muddatsizlik huquqi	-	10,16 -m. YeK
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	-	36 -m. YeK, 173 -m. FK
O‘ndirish ko‘rinishidagi javobgarlik huquqi	227 -m. FK	16 -m. YeK
Qoldiq xususiyat huquqi	-	36 -m. YeK

Izoh: FK – O‘z Fuqarolik Kodyeksi, YeK – O‘zR Yer Kodyeksi, Fxq – O‘zR “Fyermiyer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonuni, m. – modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida tuzilgan

Ma’lumki, fyermiyer xo‘jaliklari mavsum paytida turli qishloq xo‘jaligi tyexnikasi (mashina, traktor va boshqa transport vositalar)ga muhtojlik syezadi. Tyegishli tyexnikani lizing orqali olish ushbu muammoning samarali yechimi hisoblanadi. Lizing orqali olingan tyexnikaga bo‘lgan mulkiy huquqlarning taqsimoti 7.5-jadvalda ko‘rsatilgan.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, ushbu huquqlar bir sub’yekt uchun byelgilanmagan, balki uchta (fyermiyer xo‘jaligi, lizing kompaniyalari va banklar) o‘rtasida taqsimlangan. Fyermiyer tomonidan lizing shartnomasi asosida olingan qishloq xo‘jaligi tyexnikasidan foydalanish huquqi fyermiyerning o‘ziga tyegishli, ayni paytda ushbu tyexnikaga egalik qilish huquqi, fyermiyer lizing to‘lovini to‘liq amalga oshirguniga qadar, uni mablag‘ bilan ta’minlagan bankka tyegishlidir.

Fyermiyer xo‘jaliklarining asosiy faoliyati qishloq xo‘jaligi mahsulotini yetishtirishdan iborat. Ushbu mulkka bo‘lgan huquqlar “tutami” vaziyati oldingilarga o‘xshash, ya’ni fyermiyer xo‘jaligi, ushbu

mahsulotni qabul qiluvchi (qayta ishlovchi) korxonalariga hamda davlatga tyegishli (7.6-jadval).

7.5-jadval.

Fyermyer xo‘jaliklarida lizing orqali olingan tyexnikaga bo‘lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Lizing oluvchi (fyermyer xo‘jaligi)	Lizing byeruvchi tashkilot (kompaniya)	Lizing sotuvchi muassasa (bank)
Egalik qilish huquqi	589 -m. FK, 2 -m. Lq	-	-
Foydalanish huquqi	589 -m. FK, 2 -m. Lq	-	-
Tasarruf etish huquqi	-	597 -m. FK, 11 - m.Lq	598 -m. FK
Daromad olish huquqi	183 -m. FK, 6 -m. Lq	590 -m. FK, 22 - m.Lq	-
Kapital qiymat huquqi	-	11 -m. Lq	11 -m. Lq
Xavfsizlik huquqi	593 -m. FK, 19 - m.Lq	19 -m. Lq	-
Myeros va vasiyatnoma bo‘yicha o‘tish huquqi	21 -m.Fxq	-	-
Muddatsizlik huquqi	15 -m. Lq	-	-
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	594, 595 -m. FK, 24 -m. Lq	24 -m. Lq	-
O‘ndirish ko‘rinishidagi javobgarlik huquqi	227 -m. FK, 12, 24 -m. Lq	592 -m. FK, 11 -m. Lq	-
Qoldiq xususiyat huquqi	-	12, 20 -m. Lq	-

Izoh: FK – O‘zR Fuqarolik kodyeksi, Fxq – O‘zR “Fyermyer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonun, Lq – O‘zR “Lizing to‘g‘risida”gi Qonuni, m. – modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida muallif ishlanmalari

Chunki fyermyer xo‘jaliklari nafaqat o‘z ehtiyojlari uchun, balki davlat buyurtmasi yoki kontraktasiya shartnomasiga asosan mahsulot yetishtiradi. Birinchi holatda ushbu mulkga bo‘lgan dyeyarli barcha huquqlar “tutami” yer uchastkasiga bo‘lgan ijara muddati tugagunga qadar fyermyer xo‘jaliklarida mujassam, u mutlaq egasi hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi holatda esa huquqlar fyermyer xo‘jaligi mahsulotni mulk qilib topshirgandan kyeyin qayta ishlovchi tashkilot yoki davlat korxonalariga o‘tadi. Aynan shunday o‘xshash murakkab mulkiy huquqlar taqsimoti boshqa aylanma vositalarga, masalan pul mablag‘lari, minyeral o‘g‘itlar, yoqilg‘i-moylash matyeriallarida ham kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo‘jaligida mulk shakllaridagi tarkibiy o‘zgarishlar asosan mulkiy huquqlar taqsimlanishining davlat tomonidan tartibga solinishi oqibati bo‘lib, aynan mulkiy huquqlar taqsimoti haqiqiy mulkdorlar va xo‘jalik yuritishning samarali shakllarini vujudga kyeltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga 7.2-7.5-

jadvallarda kyeltirilgan mulkiy huquqlar taqsimoti amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish hamda mulkdorlar huquqini himoya qilishga doir huquqiy normalarni yaratishga asos bo‘lib xizmat qiladi.

7.6-jadval.

Fyermyer xo‘jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlarga bo‘lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Fyermyer xo‘jaligi	Qayta ishlovchi tashkilot	Davlat
Egalik qilish huquqi	8 -m. Tq	-	-
Foydalanish huquqi	8 -m. Tq	-	-
Tasarruf etish huquqi	16 –m. Fxq, 8 -m. Tq	386 -m.FK	386 -m.FK
Daromad olish huquqi	16, 24 –m. Fxq, 20 -m. Tq	-	-
Kapital qiymat huquqi	16, 24 -m. Fxq	-	-
Xavfsizlik huquqi	464, 467 -m. FK	466 -m. FK	463-m. FK
Myeros va vasiyatnoma bo‘yicha o‘tish huquqi	21 -m. Fxq	-	-
Muddatsizlik huquqi	13 -m. Fxq	-	-
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	38 -m. Tq	466 -m. FK	464 -m. FK
O‘ndirish ko‘rinishidagi javobgarlik huquqi	-	-	35 –m.Fxq
Qoldiq xususiyat huquqi	19 -m. Fxq, 14 -m. Tq	-	-

Izoh: FK – O‘zR Fuqarolik kodyeksi, Fxq – O‘zR “Fyermyer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi Qonun Tq – O‘zR “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun, m. – modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida tuzilgan

Chunki O‘zbyekiston Ryepublikasining qonun hujjatlarida mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari normalarigina qonun hujjatlariga kiritilgan, qolgan 8 ta mulk huquqi turi hali qonun hujjatlarida to‘liq o‘z ifodasini topmagan.

Xulosa

Mulk huquqlari nazariyasi mulkiy huquqlarning iqtisodiyot sub’yektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) o‘rtasida taqsimlanishi hamda mulkiy munosabatlar muammolarini o‘rganadi. Mulk huquqi – bu, bir tomondan, sub’yektiv ashyoviy huquq. O‘z mazmuniga ko‘ra mulk huquqi barcha ashyoviy huquqlar ichida eng kyeng huquqdir: mulkdor o‘z mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqiga ega bo‘lishi lozim.

Xorijiy manbalarda mulk huquqi 11 ta turga ajratilgan holda o‘rganiladi. Bu esa mulk huquqini kyengroq talqin etish imkonini byeradi

Mulkiy munosabatlar tarixan turli shakllarga ega bo'lgan va ular mulkiy huquqlarning tabaqalanishida namoyon bo'ladi.

O'zbyekistonda mulk shakli xususiy va ommaviy turlarga bo'linadi. Ommaviy mulk shakli davlat mulkini ham o'z ichiga oladi.

Fyermyer xo'jaligining mulki fyermyer va xo'jalik a'zolarining mulki hisoblanadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Mulk huquqi, Onorye ro'yxati, xususiy mulk, jamoaviy mulk, davlat mulki, totalitar mulk, korporativ mulk, ijtimoiy mulk, mulkdorlar, ochiq aktsiyadorlik jamiyati, fyermyer xo'jaligining mulkiy huquqlari, mulkiy huquqlar taqsimoti.

Takrorlash uchun savollar

1. Mulk huquqi dyeganda nima tushuniladi?
2. Mulk o'zi nima? Uning qanaqa shakllari mavjud?
3. Onorye ro'yxatiga kiruvchi mulk huquqlari turlarini ayting va ularning mohiyatini tushuntiring.
4. Mulk huquqining tasnifi nima va uni O'zbyekiston iqtisodiyotining amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini izohlab byering.

8-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI

8.1. Shartnoma tushunchasi

8.2. Sotish to‘g‘risidagi shartnoma va yollash to‘g‘risidagi shartnoma

8.3. Shartnomalarning xillari

8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o‘rtasidagi chyegara

8.5. Qishloq xo‘jaligida shartnoma munosabatlari

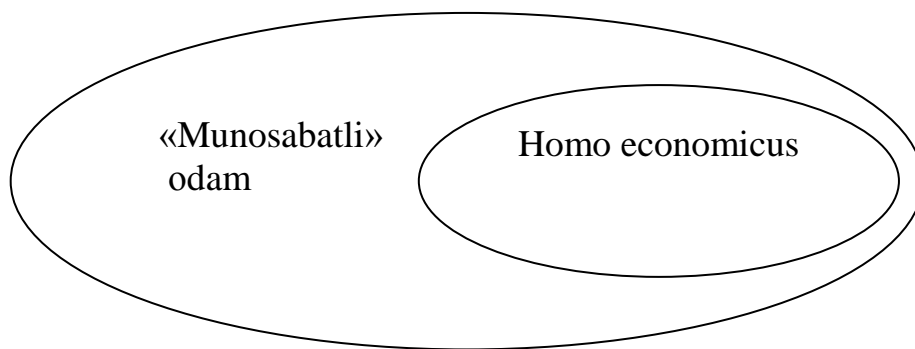
Shaxslar o‘zaro hamkorligining umumiy doiralari institutlar tomonidan byelgilanadi. Bitimlarni tuzish shartlarining muayyan doiralari esa o‘zaro hamkorlikning turli ishtirokchilari o‘rtasida qayd etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodyeksining 9-bobi (101-112-moddalar) bitimlarga bag‘ishlangan. Agar mulkchilik huquqlari nazariyasining atamalaridan foydalansak, mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to‘g‘risidagi har qanday kyelishuvni shartnoma, dyeb atash mumkin. Shartnomani tuzishda shaxslar rasmiy va norasmiy mye‘yorlarni muayyan bitim ehtiyojlari uchun qo‘llagan holda, ulardan foydalanishadi. Boshqacha aytganda, shartnoma byelgalangan institutsional doiralarda amalga oshiriladigan almashuv maqsadlari va shartlarining shaxslar tomonidan ongli ravishda va erkin tanlanishini aks ettiradi.

8.1. Shartnoma tushunchasi

Shartnoma – byelgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to‘g‘risidagi kyelishuv.

Shunday qilib, institutsional tahlil oqilona tanlov modyelining umumiy emas, balki xususiy holatini ko‘rib chiqish uchun zamin yaratadi. Ushbu modyel univyersal emas, u alohida institutsional doiralarda shaxslarning xatti-harakatni yoritish bilan chyegaralanadi, bunda shaxslar ushbu doiralarga chyeklangan darajada ta’sir ko‘rsatadi. Oqilona tanlov modyelini Institutsional doiralarga joylashtirish «doira samarasi» dyeb nom oldi. Biroq oqilona tanlov Institutsional doiralarini faqat chyegaralash (giyohvondlik moddalari, qurol-aslaha, boshqa ijtimoiy xavfli tovarlar va xizmatlar oldi-sotdisi to‘g‘risida shartnomalar tuzish uchun qonuniy taqiq) sifatida talqin etish noto‘g‘ri bo‘ladi. Institutsional

doiralar nafaqat chyeklaydi, balki oqilona tanlovni amalga oshirish uchun zamin yaratishi mumkin. Shu tariqa, ishonchning norasmiy mye'yorlari ham, tomonlarning shartnomadan kyelib chiquvchi *majburiyatlarining* paydo bo'lishi to'g'risidagi rasmiy qoida ham, hatto shartnoma tuzish va uni bajarish lahzasi o'rtasida ancha vaqt o'tgan taqdirda ham huquqlar bilan almashish imkonini byeradi. Bunday institutsional doiralarda amal qiluvchi «munosabatli» odam, o'z xususiyatlariga ko'ra homo oeconomicusdan farq qiladi – birinchi tushuncha ikkinchisiga qaraganda ancha kyeng.

8.1-rasm. Sartnomaviy majburiyat doirasi

«Munosabatli» odam oqilona maqsadli harakat mye'yoriga amal qiladi, lyekin shu bilan birga u o'z xatti-harakatini ishonch, empatiya va bozor konstitusiyasini tashkil qiluvchi boshqa mye'yorlar asosida ham quradi.

Uni tuzish va bajarish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kyelmasligini nazarda tutuvchi shartnoma odatiy holatni o'zida namoyon etadi.

Bozor konstitusiyasiga ko'ra, shaxs xatti-harakatiga «tabiiy» omillarning ta'sirini aniq oldindan aytishning iloji yo'q. Chunki bozor konstitusiyasi *shaxs* va «*tabiat*» o'rtasidagi emas, balki *shaxslar o'rtasidagi* o'zaro hamkorlikni tartibga soluvchi mye'yorlar yig'indisini o'zida namoyon etadi. Shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijalariga «Tabiat» ta'sirining uchta varianti mavjud.

1. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatmaydi, shaxslar ushbu holatda *aniqlik* sharoitida bo'ladi

2. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lyekin uning ta'sirini oldindan aytish mumkin. Shaxs tomonidan qabul qilinadigan qarorni muqobil natijalarning paydo bo'lishi ehtimoli ma'lum bo'lganida «hisoblab chiqish» mumkin.

3. «Tabiat» o‘zaro hamkorlik natijalariga ta’sir ko‘rsatadi, lekin uning ta’sirini oldindan aytib bo‘lmaydi. Qaror qabul qilish natijalarini «hisoblab chiqish» mumkin emas, chunki qarorni qabul qilish vaqtida ularning paydo bo‘lishi ehtimoli emas, balki faqat uning muqobil yakunlari ma’lum.

Xatar va noaniqlik sharoitida hamma shaxslar ham bir xil harakat qilmaydi. Insonlarning xatarga nisbatan munosabatlari nuqtai nazaridan ularning uchta xili mavjud: xatarga *qarshi* insonlar; xatarga *byetaraf* munosabatda bo‘ladigan insonlar va xatarga *moyil* insonlar.

8.2. Sotish to‘g‘risidagi shartnoma va yollash to‘g‘risidagi shartnoma

Qaysi institutsional doiralar insonlarning «tabiiy» («tabiat» bilan shartlangan) xatar va noaniqliklarga bo‘lgan munosabatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shartnomalar tuzish imkonini byeradi? Ushbu institutsional doiralar bitim tomonlaridan biriga o‘zaro hamkorlik natijalariga «tabiiy omillar» ta’siridan qat’i nazar kafolatlangan daromad olish huquqini qo‘lga kiritib, xatardan voz kyechish imkoniyatini byeruvchi yollash to‘g‘risidagi shartnomada byelgilanadi. Biroq bunda shartnomaning xatarga qarshi bo‘lgan tomoni vaziyat qulay tus olgan hollarda katta daromad olish uchun e’tirozlardan voz kyechadi.

«Yollash to‘g‘risidagi shartnoma» atamasi yollanma xodim va ish byeruvchining o‘zaro hamkorligi modyelidan kyelib chiqib, unda shu narsa nazarda tutiladiki, yollanma xodim – xatarga qarshi, ish byeruvchi esa xatarga nisbatan byetaraf. Bozor kon’yunkturasi va yollanma xodim ishlab chiqaradigan mahsulotga bo‘lgan talab qanday bo‘lishidan qat’i nazar, u myehnati uchun qat’iy byelgilangan mukofotni oladi. Bunda shartnomaning o‘zida qaysi harakatlarni amalga oshirganlik uchun yollanma xodim mukofot olishi aniq ko‘rsatilmaydi, harakatlar xususiyati «tabiiy» omillar bilan shartlangan u yoki bu vaziyat sodir bo‘lishidan kyelib chiqadi. Amalda yollash to‘g‘risidagi shartnoma faqat yollanma xodimning ish byeruvchining qarorlariga bo‘ysunishi zarurligini qayd etadi.

Endi yuqorida aytilganlarni qat’iyroq shaklda namoyon etamiz. Shartnoma tuzish pallasida uning amalga oshirilishiga shartnoma ishtirokchilarining nazorati ostida bo‘lmagan ye_i voqyealar ta’sir ko‘rsatishi ma’lum, dyeylik. Shu bilan birga ushbu r_i voqyealarning sodir bo‘lishi ehtimoli ham ma’lum. U holda yollash to‘g‘risidagi shartnomani tuzishda ish byeruvchi tomonidan yollanma xodim shartnomaning amalga

oshirilishi pallasida qanday ye_i voqyea sodir bo'lishiga qarab bajarishi uchun x_i vazifani tanlash tartibi tafsirlanadi. Yollash to'g'risidagi shartnomada butun X vazifalar yig'indisi haqida kyelishib olinadi, shulardan ish byeruvchi, bunda o'zining foydalilik funksiyasini maksimallashtirgan holda x_i ni tanlashi mumkin. ya'ni yollash to'g'risidagi shartnoma dyeb X vazifalar yig'indisining unda funksiyaning maksimal qiymati

$$EU[p_1x_1(e_1) + p_2x_2(e_2) + \dots + p_kx_k(e_k)],$$

bu yerda $x_1, \dots, x_k \in X$ bo'lgan tafsirsiga aytiladi, bu yerda EU – ish byeruvchining kutilayotgan foydaliligi. Yollash to'g'risidagi shartnomaga *sotish to'g'risidagi shartnoma* muqobil hisoblanib, unda ehtimoliy vazifalarning yig'indisi emas, balki bajarish uchun qabul qilinadigan va ye_i voqyealar sodir bo'lishining ma'lum ehtimolligi asosida byelgilangan muayyan vazifalar haqida kyelishib olinadi. Shunday qilib, sotish to'g'risidagi shartnoma quyidagi funksiyaning qiymati maksimal bo'ladigan (shartnomaning amal qilish muddati mobaynida) *kyelgusi* davrlarda bajarish uchun qabul qilinadigan vazifalarni byelgilab byeradi:

$$r_1U[x_1(ye_1)] + p_2U[x_2(e_2)] + \dots + p_kU[x_k(e_k)],$$

bu yerda U – bitim ishtirokchilarining x_i topshirig'ini bajarishdan umumiy foydaliligi.

Yollash to'g'risidagi shartnoma – xatarga byetaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kyelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshirilishi mumkin bo'lgan* vazifalar doirasini byelgilab byeruvchi kyeliShuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga byetaraf bo'lgan shaxsga o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Sotish to'g'risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga byetaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kyelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshiriladigan* vazifalar doirasini byelgilab byeruvchi kyeliShuv.

Sotish to'g'risidagi shartnoma faqat uning ikkala tomoni ham xatarga nisbatan byetaraf bo'lib, kutilayotgan voqyealar sodir bo'lmasligi va shartnomada qayd etilgan vazifalar yuzaga kyeladigan vaziyatga mos bo'lmagan ehtimollikka ko'nishga tayyor bo'lgan taqdirda tuzilishi mumkin.

Dyemak, sotish to'g'risidagi shartnoma xatarga bir xil munosabatda bo'ladigan – xatarga byetaraf shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Yollash to'g'risidagi shartnoma esa xatarga har xil munosabatda

boʻladigan – xatarga byetaraf va xatarga qarshi insonlar oʻzaro hamkorligining Institutsional doiralarini yoritadi. Xatarga qarshi shaxslar (yollanma xodimlar) xatarga byetaraf boʻlgan shaxslar (ish byeruvchilar) foydasiga oʻzlarining kyelgusida «tabiiy» omillarni hisobga olgan holda harakat stratyegiyasini erkin tanlash huquqidan ixtiyoriy ravishda voz kyechishadi. Shaxsning shartnomada byelgilangan faoliyat turi ustidan *nazorat qilish huuqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi* yuz byeradi. Huddi ryesurslarni tasarruf etish huquqini topshirish kabi shaxs oʻz harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini ham topshirishi mumkin.

Shunday qilib, shaxs, agar u boshqa shaxs tomonidan nazorat qilingan taqdirda katta foyda va (yoki) nazorat qilish huquqi topshirilayotgan shaxsdan kompyensasiya olishiga ishonsa, oʻz harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining topshirilishidan *manfaatdor* hisoblanadi.

Shaxs tomonidan faoliyatning shartnomada byelgilangan sohalardagi oʻz harakatlari ustidan nazoratning topshirilishi hukmronlik munosabatlarining asosida yotadi. Hukumronlik munosabatlari bir nyecha xilda boʻladi:

- *oddiy*, uning doirasida nazorat aynan unga nazorat qilish huquqi topshirilgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi;

- *murakkab*, bunda unga nazorat qilish huquqi topshiriladigan shaxs bir vaqtning oʻzida ushbu huquqni uchinchi shaxslarga topshirish huquqini ham qoʻlga kiritadi;

- *pyesonafikasiyalangan*, unda nazorat qilish muayyan shaxsga topshiriladi;

- *pozision*, u nazoratning muayyan shaxsga emas, balki jamiyatning Institutsional tarkibida (davlat apparatida, firmaning ichki tuzilishida va h.k.) muayyan mavqyega ega boʻlgan shaxsga topshirilishini nazarda tutadi.

8.3. Shartnomalarning xillari*

Endi yollash toʻgʻrisidagi shartnoma bilan sotish toʻgʻrisidagi shartnomani oʻzaro taqqoslagan holda, byevosita shartnoma tarkibini muhokama qilishga kirishamiz. Shartnomaning uchta bazaviy xili maʼlum – *klassik, implisit va nyeoklassik*.

* Ushbu qism N.Nyedyelkina bilan hamkorlikda yozilgan.

Klassik shartnoma, unda o‘zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to‘la-to‘kis byelgilangan, sotish to‘g‘risidagi shartnomadan hosil bo‘lgan shartnoma.

8.1-jadval

Shartnoma tarkibi va xususiyatlari

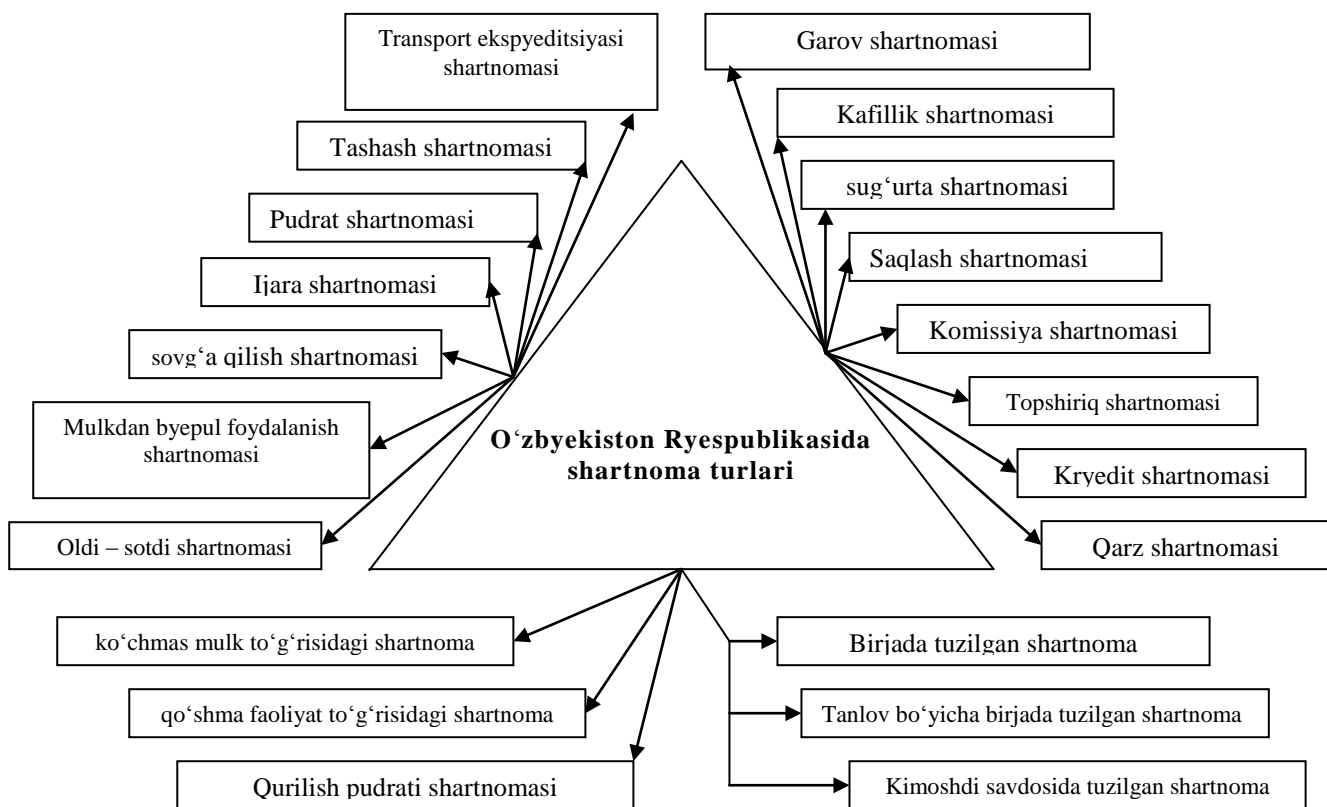
Klassik	Nyeoklassik	Implisit
1. Shartnoma tomonlarining tavsifi		
Ishtirokchilarning har birining o‘rnini bosadigan shaxsni topishning osonligi. Natija ishtirokchilarning tarkibiga bog‘liq emas. Tomonlar xatarga nisbatan bir xilda byetaraf.	Tyeng o‘rinbosar topishning qiyinligi tufayli shartnoma tomonlari bir-biriga bog‘liqligining yuqori darajasi. Tomonlar xatarga nisbatan byetaraf.	Bitim ishtirokchilarining ikki tomonlama bog‘liqligi: natija ularning birgalikda faoliyat yuritishga qodirligiga bog‘liq. Bir tomon xatarga nisbatan byetaraf, ikkinchi tomon xatarga qarshi.
2. Shartnoma shakli		
Shartnoma standart shaklda, unda shartnomani bajarishning barcha dyetallari haqida to‘liq kyelishib olingan.	Shartnoma shakli «bitimga moslab» maxsus ishlab chiqiladi. Shartnoma to‘liq tafsir-lanmagan, balki tuzatishlar kiritish uchun imkoniyat qoldiradi.	Shartnomaning asosiy qoidalari eksplisit tarzda umuman tafsirlanmasligi mumkin. Shartnoma tomonlarning biri tomonidan o‘z harakatini nazorat qilish huquqining boshqa tomonga topshirilishiga olib kyeladi.
3. Tomonlar o‘rtasidagi munosabatlar		
Tomonlar to‘liq muxtoriyatni saqlab qolishadi.	Tomonlar muxoriyatni saqlab qolishadi.	Hukmronlik munosabatlari: faoliyatni nazorat qilish huquqini topshirish.
4. Shartnoma tuziladigan davr		
Qisqa muddatli.	O‘rta va uzoq muddatli.	Uzoq muddatli. Shartnomaning amal qilish davri haqida umuman kyelishmaslik mumkin: u tomonlardan biri uchun nazorat qilish huquqidan mustaqil foydalanganga qaraganda uni topshirish foydaliroq ekan, amal qilavyeradi.
5. Kutilmagan holatlarga moslashish usuli		
Shartnomani yangi shartlarda qayta tuzish	Muzokaralar, pozisiyalarning kyelishish, «tomonlarning o‘zaro munosabatlari mobaynida to‘plangan barcha o‘zaro hamkorlik tajribasi» asosida o‘zaro voz kyechishlar.	Shartnoma tomonlaridan birining boshqa tomon qarorlariga bo‘ysunishi (X vazifalar yig‘indisidan x vazifaning bajarilishiga taalluqli).
6. Shartnoma shartlarini bajarishga undovchi omillar		
Kuchli: tomonlarning mukofotlanishi shartnomada qayd etilgan muayyan vazifalarning bajarilishi bilan bog‘langan.	O‘rtacha: «oqlash» doktorinasidan foydalanish tomonlarga majburiyatlarning bajarilishiga to‘siq sifatida kutilmagan holatlarni bahona qilish imkonini byeradi.	Kuchsiz: shartnoma tomonlaridan biri nazorat huquqini topshirganlik fakti uchun qat‘iy byelgilangan mukofotni oladi.

7. Shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun sanksiya		
Shartnomaning o'zida qayd etilgan huquqiy sanksiyalar.	Tomonlarning uzoq vaqtli o'zaro hamkorlik qilishi davri mobaynida orttirilgan obro'ning yo'qotilishi.	Ma'muriy jazo, nazorat huquqini topshirganlik uchun kompyensasiyaning kam foydali shartlari
8. Nizolar hal etiladigan instansiya		
Sud	Uchinchi tomon: arbitraj sud, hakamlar sudi.	Nizolarni hal etish qandaydir uchinchi tomon jalb qilinmagan holda, hokimiyatdan foydalanish asosida amalga oshiriladi.
9. Nizolarni hal etish tartiboti samaradorligini chyeklovchi omillar		
Sud tasarrufida bo'lgan axborotning chyeklanganligi. qonundan foydalanish narxi nolga tyeng emas.	Hakamlar sudi yoki arbitraj sudining obro'si. Uchinchi tomonga topshiriladigan vakolatlarning chyeklanganligi (arbitraj bundan mustasno). Xufyonalik narxi noldan farq qiladi.	Ma'muriy nazoratni amalga oshirish xarajatlari. Har qanday nizo o'zida tomonlarning nafaqat «ovoz byerish», balki «chiqish», ya'ni topshirilgan nazorat huquqini qaytarib olish huquqidan ham foydalanish imkoniyatini o'zida mujassamlantiradi.
10. Misollar		
Oldi-sotdi shartnomasi	Franchayzing. Tabiiy monopoliyalarning tartibga solinishi. Transport, enyergyetika va xomashyo kompaniyalari o'rtasidagi uzoq muddatli shartnomalar.	Ish byeruvchi va yollanma xodim o'rtasidagi shartnoma. Firma ichidagi munosabatlarning butun majmui.

Implisit (bundan «implisit», ya'ni oxirigacha kyelishilmagan shartnoma atamasi kyelib chiqqan) shartnoma esa, aksincha, o'zaro hamkorlikning aniq byelgilanishini istisno etadi, shartnoma tomonlari shartnomaning amalga oshirilishi jarayonida ularning tafsirlanishini nazarda tutadi. Bunday shartnoma yollash to'g'risidagi shartnomadan hosil qilingan. Nyeoklassik yoki *gibrid*, «munosabatli» shartnoma o'zida ham yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi va tomonlarga kutilmagan holatlar sodir bo'lganida uning harflariga amal qilmaslik imkonini byeradi.

Quyidagi jadval yordamida uchta xildagi shartnomaning tarkibi va paramyetrilarini solishtiramiz.

O'zbyekistonda xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish yoki byekor qilishning huquqiy asoslari "Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining shartnoma-huquqiy asoslari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. O'zbyekiston Ryespublikaida amalda bo'lgan xo'jalik shartnomalarining turlari 8.2-rasmda kyeltirilgan.

* Muallif tomonidan O'zbekiston Ryepublikasining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tuzilgan.

8.2-rasm. O'zbekiston Ryepublikasida shartnomalar turlari*

8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chyegara

Prinsipial jihatdan yangi holat – shaxs tomonidan yollash to'g'risidagi shartnoma doirasida o'z harakatlarini nazorat qilish huquqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi – bozor konstitusiyasi mye'yorlariga tuzatishlar kiritishni talab qiladi. Birinchidan, murakkab utilitarizm mye'yoriga faqat yollash to'g'risidagi shartnomaning tomonlaridan biri – unga nazorat huquqi topshirilayotgan tomon amal qiladi. Bitimning ushbu tomonini «printsipal» yoki «topshiriq byeruvchi» dyeb ataymiz. Bitimning ikkinchi tomoni – «agyent» yoki «ijro etuvchi» ma'lum darajadan ortiq bo'lgan mukofot evaziga o'z harakatlarini o'zi nazorat qilish huquqidan voz kychadi. Boshqacha aytganda, «agyent» o'zining foyda olish darajasini oshirmaydi, balki foydaning ma'lum darajasiga erishishni mo'ljallaydi (*chyeklangan utilitarizm mye'yori*). «Printsipal» va «agyent» o'rtasidagi munosabatlar qat'iy shaklda quyidagi tyenglamalar bilan yoritiladi:

$$\max EU(\text{principal}) = EU[f(Q), Q, A, S],$$

$$EU(\text{agent}) = EU(Y, A, S) \geq U,$$

bu yerda: Q – shartnomani amalga oshirish natijasi ("chiqish");

Y = f(Q) - "agyent" faoliyatiga haq to'lashning tanlangan sxemasi;

A - "printsipal" tomonidan qo'yilgan vazifalarni bajarish bo'yicha agyent" qo'llaydigan sa'y-harakatlar;

S – shartnoma tomonlariga bog'liq bo'lmagan «tabiiy» omillar.

Ikkinchidan, «agyent»ning xatti-harakati oqilona maqsadli harakat tamoyillarini buzadi, chunki u maqsadlarni tanlashda erkin emas – maqsadlar «printsipal»ning manfaatlari bilan byelgilangan. «Agyent» o'z harakatlarida o'z manfaatlariga amal qilmasligi kyerak, u birinchi navbatda «printsipal»ning manfaatlarini ko'zlashi lozim. Idyeal «agyent» «printsipal»ning manfaatlarini o'z manfaatlari singari qabul qiladi.

Uchinchidan, ishonch mye'yorini amalga oshirish bilan bog'liq muammolar ham mavjud. «Agyent» «printsipal»ga u tomonidan u yoki bu vaziyatda qabul qilinadigan qarorlarning to'g'riligi nuqtai nazaridan ishonishi lozim. «Printsipal»ga ishonmagan «agyent» unga nazorat qilish huquqini topshirishdan manfaatdor emas. Bundan tashqari, «agyent» «printsipal» «agyent»ning harakatlari ustidan nazorat sohasini shartnoma bilan byelgilanmagan munosabatlarga ham yoymasligiga ishonch hosil qilishi kyerak. Tyeskari holat noto'g'ri, chunki «printsipal» hatto «agyent»ning harakatlarini o'z foydaliligini emas, balki «printsipal»ning foydaliligini oshirishga yo'naltirish zarurligini hisobga olgan holda unga nisbatan ma'lum darajada ishochsizlik bilan munosabatda bo'lishi lozim.

To'rtinchidan, yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirish uchun empatiya normasi talab etilmaydi. «Printsipal» mukofotning «agyent» rozi bo'ladigan eng past darajasini bilishi kifoya qiladi. Unda ikkala tomon ham shartnoma yordamida o'zining foydaliligini oshiradigan, «simmyetrik barqarorlik» myezoniga javob byeruvchi sotish to'g'risidagi shartnomadan farqli o'laroq, yollash to'g'risidagi shartnoma simmyetrik barqarorlikni nazarda tutmaydi. Bir tomondan, yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirishdan yutuqni taqsimlash assimmitrik xususiyatga ega. Ikkinchi tomondan - hatto «agyent»ga o'z huquqlarini «printsipal»ga topshirganlik uchun to'lanadigan kompyensasiya «gorizontal bo'yicha» emas, faqat «vyertikal bo'yicha» munosabatlarga taalluqli. Yollash to'g'risidagi shartnoma bir necha «agyent»ga amal qilingan hollarda ular o'rtasidagi munosabatlar «printsipal»ga murojaat etish orqali tartibga solinadi va shuning uchun simmyetrik barqarorlikka erishishga yo'naltirilmagan.

Va nihoyat, qonunga bo'ysunish mye'yoriga zarurat yo'q, chunki shartnomani amalga oshirish yuzasidan kyelib chiqadigan nizolar umuman qonunga bo'ysunish orqali hal etilmaydi. Yollash to'g'risidagi shartnomaning bajarilishi bilan bog'liq barcha masalalar «ichki hakam» - «printsipal» tomonidan hal etiladi.

Shu tariqa «printsipal» va «agyent»ning yoritilgan o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi mye'yorlar yig'indisi buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitusiyasini eslatadi. Lyekin, bu tasodif emas. NyeoInstitutsional nazariya asoschisi, Nobyel mukofotining lauriyati Ronald Kouz o'zining «Firma tabiati» maqolasida buyruqbozlik asosiga ega bo'lgan iqtisodiy munosabatlar bozor tizimining ichida ham mavjud, dyegan xulosaga kyeladi. «Bizning iqtisodiyotda ryejalashtirish mavjud... Firma ichida... bozor transaktsiyalariga barham byerilgan, almaShuv transaktsiyalariga ega bo'lgan murakkab bozor tuzilmasining rolini esa muvofiqlashtiruvchi tadbirkor o'ynaydi, u ishlab chiqarishni ham boshqaradi».

Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitusiyasi nafaqat tarixiy jihatdan qiziqish uyg'otadi, balki u alohida tuzilmalar – yollash to'g'risidagi shartnoma asosida yuzaga kyeladigan *tashkilotlar* doirasida munosabatlarni tartibga soladi. Tashkilot dyeganda biz «ta'riflanadigan chyegaralarga ega bo'lgan va maqsadlarga yoki ishtirokchi a'zolar tomonidan taqsimlanadigan maqsadlar yig'indisiga erishish uchun faoliyat ko'rsatuvchi muvofiqlashtirish birligi»ni tushunamiz. Firmalar (muvofiqlashtirishning iqtisodiy birliklari), kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, univyersityetlar, foyda ko'rmay ishlovchi tashkilotlar va ko'plab boshqa «muvofiqlashtirish birliklari» tashkilotlar hisoblanadi. Ushbu ta'rifdan tashkilotning uchta asosiy xususiyati kyelib chiqadi.

Ishtirokchilar yig'indisi.

1. Barcha ishtirokchilarni «printsipal» manfaatlaridan hosil bo'lgan tashkilot maqadlariga moslashuv darajasi.

2. Hukmronlik munosabatlarining rasmiy tuzilmasi, ma'lum darajadagi murakkablik bilan tavsiflanuvchi ko'p pog'onalik.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agyentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi – «printsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashkilotni muvofiqlashtirish birligi sifatida ta'riflash ushbu tushuncha va insonlarning o'zaro hamkorligini byelgilab byeruvchi

«institut» tushunchasini aniq chyegaralashni talab qiladi. Ularni quyidagi jadval yordamida taqqoslaymiz:

Institut	Tashkilot
<i>Makro</i> Institutsional toifa	<i>Mikro</i> Institutsional toifa
O‘zaro hamkorlikning <i>umumiy</i> doiralarini byelgilaydi	O‘zaro hamkorlik(lar)ning <i>muayyan</i> doiralarini byelgilaydi
<i>Sof ijtimoiy nye‘mat</i> tavsifiga ega	<i>Klub nye‘mati</i> tavsifiga ega
<i>Individuallashmagan</i> va <i>nolokal</i> transaktsiyalarni tartibga soladi	Aniq chyegaralangan, <i>dyemak, individuallashgan</i> va <i>lokal</i> transaktsiyalarni tartibga soladi
Shaxslar institutlarning o‘zgarish jarayoniga ta’sir ko‘rsata olishmaydi	Tashkilot shaxslarning ongli ravishdagi tanlovi natijasi sanaladi
Hukmronlik munosabatlarining elyemyenti <i>mavjud emas</i>	Hukmronlik munosabatlari tashkilot <i>faoliyat ko‘rsatishining asosida</i> yotadi
Transaktsiya xarajatlarining tarkibini va miqdorini byelgilaydi	Institutsional doiralar tomonidan byelgilangan transaktsiya xarajatlarining tyejalishiga ko‘maklashadi

Transaktsiya xarajatlarini tyejashga taalluqli bo‘lgan so‘nggi farq xususida alohida to‘xtalib o‘tish lozim. Yollash to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirish o‘sha maqsadlar uchun sotish to‘g‘risidagi shartnomaning institutsional doiralaridan foydalanishdagiga qaraganda ancha kam transaktsiya xarajatlari bilan bog‘liq. Tyejash, birinchidan, shartnomani muntazam qayta tuzish zarurati yo‘qolishi munosabati bilan, ikkinchidan esa, shartnomaning implisit shakli – o‘zaro hamkorlikning barcha dyetallarini aniq tafsirlashdan voz kyechish hisobidan paydo bo‘ladi.

Transaktsiya xarajatlarini tyejashning qolgan bizga ma’lum vositalari ichida *tashkilot* bir qator o‘ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Bitimlar tuzishda muzokaralar yuritish xarajatlarini tyejash imkonini byeruvchi standart (namunaviy) shartnomalardan foydalanish; o‘lchash xarajatlarini pasaytiruvchi sifat, o‘lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish va rivojlantirish; jamiyatda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish xarajatlarining kamayishiga olib kyeluvchi konsyensus mafkurasini shakllantirish kabi vositalar shular jumlasidandir. Ularni

qo'llash intyensivligini oshirish bilan yuqorida ko'rsatilgan barcha uchta vositaning samaradorligi pasaymaydi. Aksincha, ushbu vositalardan qanchalik kyeng foydalanilsa, bir bitim hisobida transaktsiya xarajatlarining miqdori Shunchalik kam bo'ladi.

Tashkilot doirasida transaktsiya xarajatlarini tyejash borasidagi ishlar esa boshqacha ko'rinishga ega. Transaktsiya xarajatlari miqdorlarining o'sishi, ya'ni tashkiliy doiralarda bitimlar ko'proq amalga oshirilishi bilan ushbu sohada uning samaradorligi kamayadi. Tashkilot ichida bitimlarni amalga oshirish hamon axborotni qidirish xarajatlarini, shuningdyek muzokaralar yuritish xarajatlari va shartnoma tuzish xarajatlarini pasaytirish imkonini byersa-da, bunda boshqa xildagi xarajatlarning o'sishi yuz byeradi. Tashkilot o'lchamlarining ortishi bilan, birinchi galda, monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlari oshadi. Birinchidan, tashkilot ishtirokchilari sonining o'sishi bilan ular manfaatlarining birligiga, aniqrog'i ular manfaatlarining «printsipal» manfaatlariga mos kyelishiga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun «printsipal» monitoringni va «agyentlar» harakatini nazorat qilish uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshirishga to'g'ri kyeladi.

Bundan tashqari, tashkilotning o'sishi «printsipal»ni, «agyentlar»ni nazorat qilish bo'yicha vakolatlarining bir qismini o'z vakillariga topshirgan holda, murakkab hukmronlik munosabatlari sxyemasiga o'tishga majbur etadi. Ushbu tarkibiy o'zgarishlar nafaqat «agyentlar»ni nazorat qilish xarajatlarining ortishi bilan, balki «printsipal» manfaatlarini vakillarining harakatlarini nazorat qilish zarurati bilan ham bog'liq

R.Kouz [42] tashkilotning o'sishi bilan kamayuvchi samaradorlikni «myenyejmyentning kamayuvchi marjinal samaradorligi» dyeb nomladi va *hamma vaqt institutga (bozorga) nisbatan tashkilot (firma) o'sishining chyegarasi mavjud dyegan fikrga kyeldi*. «Firma firma ichidagi bitta qo'shimcha transaktsiyani tashkil etish xarajatlari o'sha transaktsiyani ochiq bozorda almashish orqali amalga oshirish xarajatlari bilan tyenglashgunga qadar kyengayib boradi...». Ya'ni, yolg'iz firmadan tashkil topgan iqtisodiyot (buyruqbozlik iqtisodiyotini ana Shunday dyeyish mumkin) bo'lishi *mumkin*, lyekin myenyejmyentning marjinal samaradorligi kamayiishi tufayli u *samarasiz* bo'ladi.

Masalan, A firma bozorda B, V va G firmalardan (sotish to'g'risidagi shartnoma doirasida) sotib olinadigan butlovchi qismlardan komp'yutyer yig'ish bilan Shug'ullanadi, dyeylik. O'zining transaktsiya xarajatlarini optimallashtirgan holda, A firma B firma bilan yagona korxonaga tuzishga qaror qiladi. U V firma bilan ham masalani huddi Shu

tariqa hal etadi. G firmani yagona tashkiliy tuzilmaga kiritish firma ichidagi boshqaruv va nazorat xarajatlarining o'sishi tufayli foydasiz bo'lib chiqishi mumkin. Shunday qilib, A firma tomonidan V firmaning qo'shib olinishi *chyegara* bitim hisoblanib, shundan so'ng kyeyingi kyengaytirish samarasiz bo'lib qoladi.

Lyekin, institut bilan tashkilot o'rtasidagi chyegaraning aniq dyemarkasiyasi sotish to'g'risidagi shartnoma (bozor bitimlari)ning ham, yollash to'g'risidagi shartnoma (firma ichidagi bitimlar)ning ham elyemyentlarini o'zida birlashtiruvchi nyeoklassik shartnomalarning mavjud bo'lishi fakti bilan qiyinlashadi. Masalan, A firma o'z tarkibiga G firmani birlashtirishdan bosh tortishi, lyekin ayni paytda u bilan butlovchi qismlarni yetkazib byerish uchun shartnoma tuzishi mumkin, bu hukmronlik munosabatlari asosida emas, balki ikki tomonlama kyelishuv asosida bozorning «tabiiy» oldindan aytib bo'lmasligidan ko'riladigan zararlarni pasaytirish imkonini byeradi.

8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari*

O'zbyekistonda har yili qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish, moddiy-tyexnika ryesusrlarini yetkazib byerish va xizmatlar ko'rsatish uchun ko'p sonli shartnomalar tuziladi. Tomonlar shartnomalar bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarining o'z vaqtida bajrishi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining yakuniy natijalariga va ularning samaradorligiga jidiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun davlat tomonidan shartnomalar monitoringini yuritish yo'li bilan shartnomalar shartlarining bajarilishini nazorat qilishga katta e'tibor qaratiladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan tuziladigan shartnomalar quyidagi tasnifga ega:

- (a) davlat ehtiyojlari uchun mahsulotlar uchun shartnomalar;
- (b) moddiy-tyexnika ryesusrlarini yetkazib byerish uchun shartnomalar;
- (v) kontraktsiya shartnomalari;
- (g) xizmatlar ko'rsatish uchun shartnomalar.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarining g'alla, paxta xomashyosi, urug'lik paxta, Shuningdyek g'alla va boshhoqli ekinlar urug'lari kabi turlari xarid qilinadi.

* Ushbu qism N.Nyedyelkina bilan hamkorlikda yozilgan.

Quyida ryepublikamiz qishloq xo‘jaligi korxonalari bilan g‘alla va boshoqli ekinlar hamda ipak xomashyosi yetkazib byerish uchun tuzilgan kontraktsiya shartnomalarining dinamikasi kyeltirilgan (8.2-jadval).

8.2-jadval ma‘lumotlari shuni ko‘rsatib turibdiki, 2010 yilda g‘alla va boshoqli ekinlar yetkazib byerish uchun jami 33937 ta shartnoma tuzilgan, bunda yetkazib byeriladigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ryejalashtirilgan hajmi 2237 ming tonnani tashkil etgan. Avvalgi yillarga qaraganda kontraktsiya shartnomalari bo‘yicha g‘alla yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalar sonining kamayishi davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan g‘alla hajmining kamayishi hasobidan yuz byergan.

G‘allaning asosiy yetishtiruvchilari hisoblangan fyermyer xo‘jaliklari yer uchastkalarining yiriklashtirilishi tufayli ular sonining qisqarishi g‘alla yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalar soni kamayishining ikkinchi omili hisoblanadi.

8.2-jadval.

O‘zbyekiston Ryepublikasida tuzilgan kontraktsiya shartnomalari dinamikasi

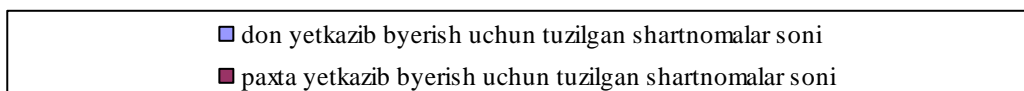
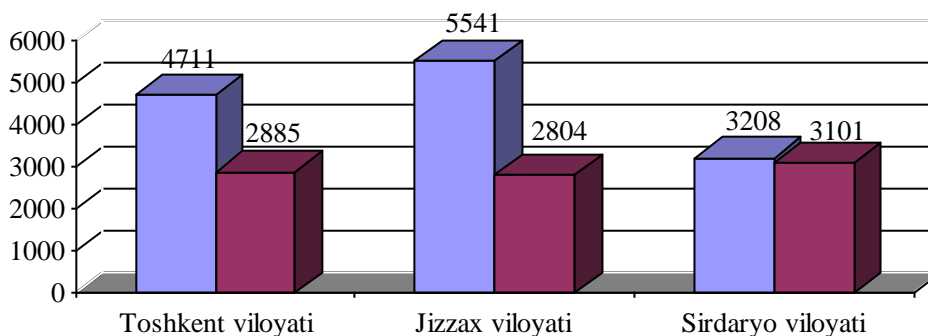
Ko‘rsatkich	G‘alla va boshoqli ekinlar yetkazib byerish uchun tuzilgan kontraktsiya shartnomalari			Ipak xomashyosi yetkazib byerish uchun tuzilgan kontraktsiya shartnomalari		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Shartnomalar soni, dona	53863	53863	33937	95540	53698	48806
Yetkazib byerish hajmi, ming tonna	2966	3075	2237	23,4	23,7	19,7

*Manba: ushbu va kyeyingi jadvallar hamda grafiklar 2010 yilda tumanlar hokimlarini o‘qitish jarayonida Adliya vazirligi va Oliy xo‘jalik sudi tomonidan taqdim etilgan ma‘lumotlar asosida tuzilgan.

2010 yilda 19,7 ming tonna hajmidagi ipak xomashyosi yetkazib byerish uchun 48806 ta shartnoma tuzilgan. Ta’kidlash lozimki, ipak xomashyosi yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalarning eng ko‘p soni 2008 yilga to‘g‘ri kyeladi. Umuman olganda, 2010 yilda xomashyoning ushbu turini uchun tuzilgan shartnomalar soni 2008 yildagiga nisbatan 49 foizga kamaygan.

8.3-rasmda kyeltirilgan ma‘lumotlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, 2009 yilda ryepublikamizda paxta hosili yetkazib byerish uchun jami 41871 ta va g‘alla yetkazib byerish uchun jami 53863 ta shartnoma tuzilgan. Ko‘rib chiqilgan viloyatlar ichida paxta yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalarning eng ko‘p soni Sirdaryo viloyatining ulushiga to‘g‘ri kyeladi – 3101 ta. Shuningdyek, ko‘rib chiqilgan mintaqalarda

paxta yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalar dyeyarli bir xil sonni tashkil qiladi (+/- 516 ta).

8.3-rasm. O‘zbekiston Ryepublikasi viloyatlarida g‘alla va paxta yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalar soni

2009 yil hosili uchun g‘alla yetkazib byerish uchun tuzilgan shartnomalar soni ko‘rib chiqilgan uchta viloyatda turli ko‘rsatkichga ega. Ularning eng ko‘p soni Jizzax (5541 ta) va Toshkyent (4711 ta) viloyatlarida kuzatiladi.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi sharoitida tomonlar o‘rtasidagi mulkiy munosabatlar shartnomalar asosida quriladigan mulkdorlar tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli yuritishi uchun o‘z zimmasiga olingan majburiyatlarning bajarilishi alohida ahamiyatga ega. Amaliyotda shartnoma majburiyatlari buzilishi turlarining quyidagi tasnifi qo‘llaniladi: ishlarning bajarilmasligi yoki xazmatlar ko‘rsatilmashligi; sifatsiz tovarlar (ishlar, xazmatlar)ni yetkazib byerish; to‘liqsiz tovarlarni yetkazib byerish; markalanmagan, shuningdyek idishsiz yoki upakovka qilinmagan tovarlarni yetkazib byerish; yetkazib byerish muddatining kyechiktirilishi, tovarlarni to‘liq yetkazib byermashlik; akkryeditivdan foydalanmashlik; to‘lov, tovar-transport hujjatlarining kyechiktirilishi; tovarlar (ishlar, xazmatlar) haqini to‘lasmashlik yoki o‘z vaqtida to‘lasmashlik; tovarlarni saralab olasmashlik yoki ulardan voz kyechish; mablag‘larning aksyeptsiz hisobdan chiqarilishi.

Xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar shartnoma munosabatlariga kirishayotib xo‘jalik faoliyatini kyelishilgan hajmda, byelgilangan vaqtda va joyda amalga oshirilishini ta‘minlaydigan mahsulot (ishlar, xazmatlar)ni olish uchun kafolatlangan asosga ega bo‘lishni nazarda tutadi. Bu esa tuzilgan shartnomalarning buzilmashligini va o‘zgarmashligini ta‘minlaydi. Xomashyo, matyeriallar, yarim tayyor mahsulotlarni xarid

qilish uchun shartnomalar tuzgan tomonlarning o'zlari yakuniy mahsulotni tayyorlash zanjiri bo'yicha ushbu mahsulotni boshqa sub'yektlarga sotish uchun ko'p sonli shartnomalarni tuzadi, ya'ni xo'jalik aloqalarining murakkab tizimi shakllanadi. Shuning uchun har qanday joyda shartnomalarning bajarilishi mamlakat xo'jalik faoliyatining butun mexanizmida ko'zlangan topshiriqlar bajarilishining kafolati hisoblanadi, shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligi esa kyeyingi bo'g'inlarda nomutanosiblikni kyeltirib chiqaradi.

Kyeyingi jihat shundan iboratki, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar, shu jumladan mulkdorlar shartnoma tuzishda shartnoma majburiyatlarining o'zgarishi yoki tugatilishiga olib kyelishi mumkin bo'lgan barcha shartlarni ko'rsatishga haqli. Bugungi kunda yuzaga kyelgan amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, shartnomada xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tomonidan majburiyatlarning bajarilishi shartlari qanchalik aniq byelgilansa, shartnoma bandlarining o'zgarishi yoki majburiyatlarning tugatilishi shunchalik oson kyechadi.

Bundan tashqari, amaliyotda xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tomonidan shartnomalar bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi ko'pincha amaldagi qonun hujjatlari doirasidan tashqariga chiquvchi ko'p sonli omillar orqali yuz byeradi. Shuning uchun xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tomonidan shartnomalar bo'yicha majburiyatlar bajarilmasligining har bir holatini aniq tarzda ko'rib chiqish va buning sababini chuqur tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi xo'jalik yurituvchi sub'yektlari tomonidan o'z zimmasiga olingan shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligi to'g'risida so'z yuritadigan bo'lsak, bu yerda:

birinchidan tomonlar yetkazgan zararlar uchun to'lov ko'rinishida javobgarlik;

ikkinchidan, mahsulot yetkazib byerish uchun byerilgan bo'nak mablag'larini qaytarish;

qonun hujjatlarida va shartnoma shartlariga ko'ra nazarda tutilgan jarimalarni to'lash kabi choralar qo'llaniladi.

Ryepublikamizda o'zaro va davlat bilan shartnoma munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarni himoyalash uchun qarzdorlardan zararlarni undirishni talab qilish imkonini byeruvchi barcha qonuniy qarorlar mavjud. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, zararlarning qoplanishi shartnomalarning bajarilishini rag'batlantirishda va ishlab chiqarish unumdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu usulning qo'llanishi bilan shartnoma intizomiga amal qilinadi va noishlab chiqarish xarajatlari

qisqaradi. Bundan tashqari, javobgarlikning mazkur turini qo‘llash moddiy ryeesurlarni tyejash ryejimiga, shuningdyek xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar tomonidan xo‘jalik faoliyatining optimal tarzda yuritilishiga xizmat qiladi.

Shartnomalarni tayyorlash, tuzish va amalga oshirish tamoyillarining byelgilanishi ryepublikada shartnoma munosabatlarining mazmunini muvaffaqiyatli shakllantirishning eng muhim myetodologik jihatlaridan biri hisoblanadi. O‘zbyekiston Ryepublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 syentyabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritish tartibi quyidagilardan iborat.

Tayyorlash va qishloq xo‘jaligi sub’yektlariga xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar xo‘jaliklar bilan tuzilgan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritadi va ushbu axborotni Qishloq va suv xo‘jaligi bo‘limlariga hisobot davridan kyeyin 10 kun ichida taqdim etadi. Mazkur bo‘linmalar Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining shartnoma majburiyatlarining bajarilishi bo‘yicha matyeriallarga ishlov byeruvchi tyegishli boshqarmalarini bu haqida xabardor qiladi. Shartnoma majburiyatlari bajarilmagan holatlarda umumlashtirilgan ma‘lumotlar hududiy sud organlariga yuboriladi. Sud hamda qishloq va suv xo‘jaligi organlari o‘z vakolatlari doirasida tayyorlash va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar tomonidan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritadi va nazorat qiladi.

Xulosa

Shartnoma muayyan bitimlarni amalga oshirishning Institutsional doiralarini o‘zida namoyon etadi. Har qanday institut singari, shartnoma nafaqat o‘zaro hamkorlikni chyegaralaydi, balki uning uchun zamin yaratadi, bu hol ayniqsa bitimlarni tuzish va amalga oshirish lahzalarining vaqt bo‘yicha mos kyelmasligida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunday turdagi bitimlar ular ishtirokchilarining maqsadlariga bog‘liq bo‘lmagan holatlarning paydo bo‘lishi xatari bilan bog‘liq. Insonlar xatarni qabul qilish darajasi bo‘yicha farq qiladi, bu esa ikki turdagi shartnomalarning – xatarga byetaraf bo‘lgan shyeriklar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi sotish to‘g‘risidagi shartnoma hamda xatarga byetaraf bo‘lgan va xatarga qarshi insonlarga o‘zaro hamkorlik qilish imkonini byeruvchi yollash to‘g‘risidagi shartnomaning mavjud bo‘lishini izohlaydi.

Tashkilot kichiklashgan buyruqbozlik iqtisodiyotini o‘zida namoyon etadi. Tashkilot ichki o‘shining chyeklanishlari aynan shu bilan bog‘liq: tashkilot ko‘lamlarining kyengayishi monitoring va opportunizmni oldini

olish xarajatlarining oshishiga olib kiyeladi. Institut (bozor) bilan tashkilot (firma) o'rtasidagi eng aniq chiyegara quyidagi ko'rsatkichlar darajasini baholash yordamida aniqlanadi: aktivlarning o'ziga xosligi, noaniqlik, bitim tomonlarining xatarga moyilligi, bitimning murakkabligi, shuningdyek qonundan foydalanish bahosi bilan xufyonalik bahosining o'zaro nisbati.

Tayanch so'zlar va iboralar

Shartnoma, shartnomaviy majburiyatlar, sotish to'g'risidagi shartnoma, yollash to'g'risidagi shartnoma, implisit shartnoma, shartnoma davri, shartnoma shartlari, sanksiya, tashkilot, qishloq xo'jaligida shartnomaviy munosabatlar, monitoring.

Takrorlash uchun savollar

1. Siz bugun qanday xildagi shartnomalarni tuzishingizga to'g'ri kyeldi? Amalga oshirilgan bitimlardan birini shu nuqtai nazardan tavsiflang.

2. «Lavz puldan ham qimmat» dyegan mashhur maqolni institutsional nuqtai nazardan talqin eting. Unda qanaqa shartnoma idyeali o'z aksini topgan?

3. Bugungi kunda Siz qanday eng o'ziga xos aktivga egasiz? Javobingizni asoslang.

4. Institut va tashkilot katyegoriyalaridan foydalangan holda institutsional yondashuv asosida siyosiy partiya bilan ijtimoiy-siyosiy harakat o'rtasidagi farqni izohlang.

5. Yollash to'g'risidagi shartnomaning Institutsional va marksistik talqinini taqqoslang.

6. Nima uchun implisit shartnomani amalga oshirish jarayonida yuzaga kyeladigan nizolarni hal etish uchun uchinchi tomonni jalb etishga zarurat yo'q?

7. Firmaning tabiatini tushuntirishga nisbatan institutsional yondashuv va Frenk Nayt bilan namoyon etilgan Avstriya maktabining yondashuvini qanchalik taqqoslash mumkin?

8. Qishloq xo'jaligida qanday maqsadlar uchun shartnomalar tuziladi va shartnoma shartlarining bajarilishini nazorat qilish monitoringining o'ziga xos xususiyatlariga nimalar kiradi?

9-BOB. FIRMA NAZARIYASI

- 9.1. «Printsipal» bilan «agyent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar muammosi
- 9.2. «Printsipal-agyent» muammolarini hal etish variantlari
- 9.3. Firmaning ichki tuzilmasi
- 9.4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlanish trayektoriyasi
- 9.5. Firmalarning asosiy xillari

9.1. «Printsipal» bilan «agyent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar muammosi

Tashkilot tarkibiga kiruvchi «agyentlar» sonining o‘shishi, agyentlar harakati ustidan nazorat qilish uchun talab etiladigan «printsipal» xarajatlarining oshishini byelgilab byeradi. «Agyent»ni nazorat qilish zarurati va nazoratni amalga oshirishni istamaslik o‘rtasidagi tanlovdan iborat bo‘lgan «printsipal» muammaviy holatini o‘yinlar nazariyasidan quyidagi modyel yordamida ko‘rish mumkin. «Printsipal»ning nazorat qilish uchun xarajatlari birga tyeng dyeylik, «agyent» tomonidan o‘z majburiyatlarining vijdonan bajarilishidan olinadigan foyda 2 ga va vijdonsizlik bilan bajarganlik holatlardagi yo‘qotishlar esa 2 ga tyeng, dyeylik. «Agyent» tomonidan o‘z vazifasini bajarishga nisbatan vijdonsizlik bilan munosabatda bo‘lingan yoki «ishdan bo‘yin tovlash» holatlari aniqlangan taqdirda, u mukofot olish huquqidan mahrum bo‘lishini hisobga olgan holda, «printsipal» bilan «agyent»ning o‘zaro munosabatlari quyidagi matrisa bilan izohlanadi.

9.1 -jadval

«Printsipal» bilan «agyent»ning o‘zaro munosabatlari matrisasi

		«Printsipal»	
		Nazorat qilish	Nazorat qilmaslik
«Agye	Vijdonan ishlash	1; 1 [St ₂]	1; 2 [St ₁ , P]
	Ishdan bo‘yin tovlash	0; -1	2; -2

Ushbu o‘yinda «printsipal» va «agyent» stratyegiyasining mos kyelmasligi muammosi yaqqol ko‘rinib turibdi. Bunda Nesh bo‘yicha muvozanat mavjud emas: «printsipal» va «agyent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda optimal natijaga erishish tashkilotning rivojlanishi jarayonida yuzaga kyeladigan tahdid ostida bo‘ladi.

Lyekin, nazorat xarajatlarining ortishi «agyentlar» sonining o‘lishiga to‘g‘ri proporsional emas. Bu yerda «printsipal» va «agyent» o‘rtasida axborot asimmetriyasining paydo bo‘lishi omilini hisobga olish lozim. Uchinchi o‘yinchi – «tabiat» bilan o‘yinni tahlil qilgan holda, biz ikkita asosiy o‘yinchi o‘rtasidagi axborot asimmetriyasidan fikrni boshqa tomonga burdik. Tashkilot *ichida* axborot asimmetriyasining paydo bo‘lishi sabablarini aniqlash uchun, institutsional tizim sifatida buyruqbozlik tizimini tadqiq qilgan Fridrix fon Xayyekning isbotlarini eslaymiz. ya’ni hech qanday o‘ylangan markaz (ya’ni «printsipal») hamma vaqt barcha hodisalardan xabardor bo‘lib turishga va ushbu axborotni manfaatdor tomonlarning hukmiga tyezkor havola etishga qodir emas

Xayyek nazarida, bitimning barcha ishtirokchilarini tyeng va to‘liq hajmdagi axborot bilan ta’minlovchi mexanizm bo‘lib mutlaqo raqobatchi bozorlardagi narxning shakllanishi hisoblanadi. Firma doirasida hech qanaqa raqobatli narx shakllanishi to‘g‘risida gap bo‘lishi mumkin emas, «agyent»ning o‘z mehnatining yakuniy mahsuli qiymatidan muntazam ravishda bosh tortishi ana shundan dalolat byerib turibdi. Chunki faqat ish haqi mehnatning yakuniy mahsuliga tyeng bo‘lgan taqdirdagina mehnat bozorida muvozanatga erishish mumkin va narx to‘liq axborotni o‘zida mujassamlantiradi.

Dyemak, tashkilotning rivojlanishiga qarab aylanadigan axborotning murakkablashuvi va ixtisoslashuvi yuz byeradi. Lyekin ular samaradorlik bo‘yicha narx-navo mexanizmi bilan taqqoslanadigan axborot aylanishi tizimining barpo etilishi bilan kuzatilmaydi. Tashkilot ichida qaror qabul qilish jarayoni ularning har birida sifat jihatdan yangi axborot paydo bo‘ladigan ko‘plab bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Buning ustiga, ushbu sifat jihatdan yangi axborotga faqat uni olish va unga ishlov byerishda byevosita ishtirok etuvchi tashkilot a’zolari ega bo‘ladi.

Noyob axborotga ega bo‘lgan tashkilot ishtirokchilari - «agyentlar» uni tarqatishdan va uni buzilmagan tarzda «printsipal»ga uzatilishidan manfaatdor emaslar. Haqiqatdan ham axborot asimmetriyasi «agyentlar»ning opportunistik xatti-harakatlari uchun zamin yaratadi – ularning o‘z foydaliligini *ko‘paytirishga* urinishlari, ular tomonidan yollash to‘g‘risidagi shartnoma tuzilishida qabul qilingan majburiyatlarga qaramasdan, foydalilikning qandaydir *qat’iy byelgilangan* darajasi bilan qondiriladi. «Tabiiy» ko‘zda tutilmagan holatlar sodir bo‘lgan taqdirda, yollash to‘g‘risidagi shartnoma yordamida byelgilangan mukofot kafolatini olib, «agyent»ning o‘zi unga «printsipal» bilan nayrang qilish

yordamida faoliyat natijasini o'z foydasiga qayta taqsimlash imkonini byeruvchi «sun'iy» kutilmagan holatlarni tashkil etishga urinadi. Sosializm davrida sodir etilgan «agyentlar»ning o'z faoliyati natijalarini o'zlashtirishda ishtirok etishga opportunistik urinishi kabi iqtisodiy jinoyatlarning aksariyatini aynan shu nuqtai nazardan talqin etish lozim.

«Printsipal-agyent» muammosi – «agyent»ning «printsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishda uning nayrang qilish xavfi hisoblanadi. Nayrang qilish axborot asimmetriyasi va «agyent» faoliyati ustidan nazorat qilish xarajatlarining yuqori darajasi tufayli mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi ajoyib axborotga ega bo'lish oqibati sifatida «agyent»ning opportunistik xatti-harakat qilishi imkoniyatini tug'dirishi muqarrar. Shuning uchun «printsipal-agyent» muammosi ma'naviy xatar vaziyatida tyez-tyez uchraydigan holat hisoblanadi: «printsipal» «tabiiy» xatarlardan sug'urtalovchi rolida, «agyent» esa (sog'liq ahvoli, kutilayotgan daromadlar va h.k. haqidagi) muhim axborotni yashiruvchi sug'urtalanuvchi rolida ishtirok etadi. Eng muhim masala bu yerda «agyent» tomonidan ishonchli axborotning tarqatilishiga ko'maklashuvchi yoki, aksincha, unga to'sqinlik qiluvchi *rag'batlar* tizimini barpo etishdan iborat. Bozorda ishonchli axborotning tarqatilishi raqobat bilan *rag'batlantiriladi*. Aksincha, «printsipal» va «agyent» munosabatlarining odatiy variantida axborot asimmetriyasi va opprtunizm imkoniyatlari «agyent»ni «printsipal» bilan nayrang qilishga undaydi.

9.2. «Printsipal-agyent» muammolarini hal etish variantlari

«Agyent»ning opportunistik xatti-harakatini chyeklashga yo'naltirilgan *rag'batlar* tizimini qidirish bilan optimal shartnoma nazariyasi, yoki, «printsipal-agyent» nazariyasi shug'ullanadi. Ko'pincha ushbu muammoni hal etishning quyidagi variantlari ko'rsatiladi.

1. *«Agyentlar»* raqobati. «Printsipal-agyent» muammosini hal etishning birinchi varianti agyentlar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirishni talab qiladi. Bunda odatiy shartnomadan farqli o'laroq «agyent» tomonidan nafaqat «printsipal» byelgilagan (masalan, ishlab chiqarish) darajasiga erishilishi, balki qolgan «agyentlar»ga *nisbatan* eng yuqori darajaga erishilishi (qo'shimcha ravishda) *rag'batlantiriladi*. «Agyentlar» raqobati g'oyasi bir-birining harakatlari ustidan o'zaro nazorat qilish uchun «agyentlar»ning o'zlaridan foydalanish imkonini byeradi. Chunki,

agar eng katta mukofot «printsipal» tomonidan qo'yilgan vazifalarni hal etishda eng yaxshi nisbiy ko'rsatkichlarga erishgan «agyent»ga tyegsa, «agyentlar» boshqalarning muvaffaqiyatlariga hasad bilan qaray boshlaydilar – atrofdegilarning muvaffaqiyati o'z muvaffaqiyatiga erishish imkoniyatlarining pasayishini anglatadi. Ikkinchi tomondan, boshqa qaloq «agyentlar»ga nisbatan oshirib byerilgan «g'oliblar» mukofoti unumdorlikni oshirishga nisbatan kuchli rag'bat hisoblanadi. Chunki past ehtimolli yirik yutuq istiqboli yuqori ehtimolli yirik yutuqqa qaraganda kam jozibali (yutuqdan matyematik kutish taxminan bir xil). Quyi daraja myenyejyerlarining shunday foydali o'rinni egallashga intilishini rag'batlantirishni hisobga olgan holda, yuqori daraja myenyejyerlariga ular myehnatinig yuqori mahsulotidan ortiq bo'lgan mukofotni to'lash samarali bo'lishi mumkin. Biroq raqobatlashish elyemyentidan foydalanish o'z chyegarasiga ega:

- faqat «g'olibning» mukofoti eng xatarli stratyegiyani tanlashni rag'batlantiradi: «agyentlarni» «tyeskari tanlash» yuz byeradi, uning natijasida eng xatarli stratyegiyalarni qo'llovchi «agyentlar» qoladi;

- «agyent»ning «tabiiy» kutilmagan holatlar bilan bog'liq xatarga moyilligi darajasi chyegalangan;

- «agyentlar» o'rtasidagi raqobat ular o'rtasidagi munosabatlardagi ishonch elyemyentlarini butunlay yo'qqa chiqaradi: «agyentlar»ning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiluvchi vazifalar dyeyarli amalga oshirilmaydigan bo'lib qoladi.

2. «Agyent»ning qo'shma faoliyat natijalarida ishtirok etishi. Muammoni hal etishning ikkinchi varianti «agyent» tomonidan qat'iy byelgilanmagan, balki firma faoliyatining natijalariga bog'liq bo'lgan mukofotni to'lashni nazarda tutuvchi yollash haqidagi shartnomaning tuzilishidan iborat. Bunga, masalan, yollanma xodimlarning firmaning foydasida ishtirok etishining turli shakllari, shu jumladan aktsiyadorlik korxonasining kapitalida ishtirok etish kiradi. AQSHda ko'p yillardan buyon ESOP dasturi amal qilmoqda, unga ko'ra 10 foizdan ortiq sanoat korxonalarining xodimlari o'z korxonasi aktsiyalarini xarid qilishda imtiyozlarga ega bo'lishadi. «Agyentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishining barcha xildagi sxyemalari ichida mukofotning natijalarga *chiziqli* bog'liqligini nazarda tutuvchi oddiy yo'llar eng samarali hisoblanadi. Bu ularda chiziqli bo'lmagan yo'llardan foydalaniladigan shartnomalarni tuzishning yuqori xarajatlari bilan ham, «agyentlar» tomonidan mukofotning natijalarga murakkab bog'liqligini qiyin qabul qilinishi bilan ham bog'liq. Eng qulay

variantlarda qat'iy byelgilangan mukofot «agyent»ga emas, balki «printsipal»ga taklif etiladi, ya'ni «agyent» «printsipal»ga ryenta va foydaning ulushini to'lagan holda undan mol-mulkni ijaraga oladi. «Agyent» tomonidan «printsipal» topshiriqlarining vijdonan bajarilishini rag'batlantirishning bunday yo'llarni amaliyotda qo'llashga quyidagi omillar to'sqinlik qiladi:

- «agyent»ning xatarga moyilligi darajasi;
- «agyent» tomonidan mol-mulkning ijaraga olinishi yoki uning mulkda ishtirok etishi uchun ryesurslarning chyegaralanganligi; bunda «agyent» tomonidan ushbu maqsadlar uchun bankdan ssudalar olishi o'sha axborot asimmetriyasi muammosi hamda u bilan kryeditor sifatida bank o'rtasidagi munosabatlardagi ma'naviy xatar tufayli murakkablashdi.

3. *Firma «agyentlar» ittifoqi sifatida.* Ushbu qaror avvalgisidan shunisi bilan tubdan farq qiladiki, bunda nafaqat «agyentlar»ning faoliyatdan olinadigan daromadlarda ishtirok etishiga yo'l qo'yiladi, balki «printsipal» funksiyalarining o'zi «agyentlar» tomonidan *navbati bilan bajarila boshlaydi*. «Printsipal» vaqtincha «tyenglar ichida birinchi» bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, hukumronlik munosabatlari «agyentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazoratning boshqalarga topshirilishi bilan tugatilmaydi, shunchaki nazorat qilish va vazifalarni taqsimlash funksiyalari tashkilotning barcha ishtirokchilari tomonidan navbatma-navbat bajariladi. Vaqtinchalik axborot oqimlarining kyesishuvidagi mavqyeni egallagan va buning oqibatida aylanadigan axborotni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan «agyent» «printsipal»ga aylanadi.

«Agyentlar»ning «printsipal» mavqyeiga o'tishi faqat ishonchli axborotni uzatishni rag'batlantirish muammosini hal etadi. Lyekin eng asosiysi, u «agyentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarni mustahkamlash va koopyerasiyani rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O.Uil'yamson «agyentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarning paydo bo'lishida firma ichida foydalilikni oshirish stratyegiyasi sifatida opportunizmdan bosh tortishga olib kyeluvchi «assosiativ muhit» paydo bo'lishining muhim omilini ko'radi: «Unumdorlik umumiy ishga adolatli ulush qo'shganlik uchun javobgarlik hissi tufayli ortadi». O'zini o'zi boshqaruvchi firma bunday ittifoqni amaliyotga joriy etish shakli sifatida ishtirok etadi.

Assosiativ muhitning paydo bo'lishi bilan bog'liq foyda nafaqat nazorat xarajatlarida tyejashdan, balki yangi manba – koopyerasiyadan yutishdan iborat. Klassik iqtisodiyot fani Adam Smitdan kyeyingi myehnat taqsimotini tashkilot a'zolarining u yoki bu vazifalarni hal etishdagi qiyosiy ustunliklarining asosiy manbai, dyeya e'tirof etadi. Ushbu

yondashuvga ko‘ra, koopyerasiya foydali, chunki alohida vazifalarni bajarishga ixtisoslashgan xodimlar birgalikdagi sa’y-harakatlar bilan ular tomonidan barcha vazifalar mustaqil hal etilgandagiga qaraganda ko‘p mahsulot ishlab chiqaradi. Ishchining chaqqonligini rivojlantirish u bajarishga qodir bo‘lgan ishlar miqdorini oshiradi. Myehnat taqsimoti esa, har bir ishchining ishini qandaydir oddiy opyerasiyaga yo‘yib va ushbu opyerasiyani uning butun hayotidagi yagona mashg‘ulotga aylantirgan holda, ishchining abjirligini kyerakli darajada oshiradi. Assosiativ muhit nafaqat myehnat taqsimoti, balki «jamoaviy ish» asosida koopyerasiyadan foyda olish imkonini byeradi. Koopyerasiyadan olinadigan ijobiy samara birgalikda ishlash va tashkilot a‘zolari – «jamo»ning o‘zaro qo‘llab-quvvatlashi bilan shartlangan.

Xulosa qilib, shuni ta’kidlash joizki, «agyentlar» ittifoqi sifatida firmada «printsipal»dan «agyentlar»ni ularning umumiy natijaga qo‘shgan ulushiga muvofiq mukofotlashini, «agyent»dan esa «printsipal» tomonidan qo‘yilgan vazifalarning vijdonan bajarilishini talab qiluvchi «oltin qoida» asosida «printsipal» va «agyent» muammosini hal etish imkoniyati paydo bo‘ladi. Misol tariqasida quyidagi modyelni kyeltiramiz, unda o‘yinchilar uchta stratyegiyadan bittasini tanlashadi: «oltin qoida», tyeng sa’y-harakatlar standarti va opportunistik xatti-harakat. «Printsipal» tomonidan tyeng sa’y-harakatlar standarti «agyentlar» myehnatiga qat’iy byelgilangan tyeng haq to‘lanilishini qo‘llashdan iborat, agyentlar tomonidan esa yaxshi ham, yomon ham emas, «hamma qatori» ishlashdan iborat. «Printsipal» opportunizmi, bunda «agyent» bozordagi barcha vaziyat haqida to‘liq axborotga ega bo‘lmaydigan noqulay «tabiiy» shart-sharoitlar (masalan, bozor kon’yunkturasi) byelgisi ostida «agyent»ni pasaytirilgan tarzda mukofotlash shakliga ega bo‘lishi mumkin. Ta’kidlash lozimki, Nesh bo‘yicha muvozanat hisoblanmaydigan «oltin qoida» stratyegiyalarini faqat, bir tomondan, «agyentlar» o‘rtasida, ikkinchi tomondan, «agyentlar» bilan «printsipal» o‘rtasidagi *o‘zaro ishonch* mye’yorlari asosida qabul qilish mumkin. Ko‘rib chiqilayotgan modyel unda o‘zaro ishonchsiz o‘yinchilar ham o‘z aybini inkor etishi mumkin bo‘lgan «hukm qilinganlar muammoviy holati»ning varianti hisoblanadi (9.2-jadval).

9.2-jadval

Ko‘rsatkichlar		«Printsipal»		
		«Oltin qoida»	Tyeng sharoitlar andazasi	Opportunizm
«Agyent»	«Oltin qoida»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Tyeng sharoitlar andazasi	8; 4	5; 5	2; 6
	Opportunizm	9; 1	6; 2	3;3 [N, St ₁ , St ₂]

Shunga qaramay «agyentlar» ittifoqi sifatida firma modyelinig tarqalishini quyidagi omillar chyegaralaydi:

- «agyentlar»ning xatarga moyilligi;
- tashkilot ishtirokchilarining soni: samarali bo'lish uchun, o'rin almashish tamoyillari asosida yagona tashkilotga birlashgan 5-10 kishidan iborat guruh doirasida qo'llinilishi mumkin; tashkilot a'zolarining umumiy soni 100 kishidan oshmasligi kyarak (10 kishidan iborat 10 ta guruh);
- tashkilot a'zolari tomonidan «ijtimoiy» kapitalga, ya'ni o'zaro qo'llab-quvvatlash va o'zaro ishonch an'analari, umumiy maqsadlar va manfaatlarga dastlabki egalik qilish; ijtimoiy kapital tashkilot faoliyat ko'rsatishining *dastlabki bosqichida* «agyentlar» o'rin almashuviini boshlash uchun zarur.

9.3. Firmaning ichki tuzilmasi

«Printsipal-agyent» muammosi hal etilishi muqobil modyellardagi tashkilotning ichki tuzilishi asosida yotadi. Firma ichki tuzilishining quyidagi to'rtta varianti kyeng tarqalgan:

- unitar (U-tuzilma),
- xolding (X-tuzilma),
- multidivizional (M-tuzilma)
- aralash (A-tuzilma).

1. *Unitar tuzilma* - hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi. Barcha asosiy qarorlar «printsipal» tomonidan qabul qilinadi, uning o'zi nazoratni ham amalga oshiradi. Agar «agyentlar» faoliyatini nazorat qilish huquqi boshqalarga o'tkazilsa, u holda funksional byelgi bo'yicha – funksional bo'linmalar boshliqlariga: sotish bo'limi boshlig'i, bosh muhandis, bosh buxgaltyer va h.k.ga byeriladi. Shunday qilib, funksional bo'linmalar rahbarlari bir vaqtning o'zida firma rahbariyatiga nisbatan «agyentlar», bo'lib topshiriqlarning byevosita ijrochilariga nisbatan esa - «printsipal» hisoblanadi.

Unitar tashkilotda «printsipal-agyent» muammosini hal etishning yagona varianti nazorat qilishning yangi, past xarajatlari bilan bog'liq usullarini ishlab chiqish asosida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

2. *Xolding tuzilmasi* qarorlar qabul qilish va «agyentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi. Amalda «printsipal» faqat moliyaviy oqimlarni va «agyentlar» faoliyatining moliyaviy natijalarini nazorat qilish

vakolatini o'zida saqlab qoladi. «Agyentlar» barcha qarorlarni qabul qilishda chyetda qoladi, foydani taqsimlash to'g'risidagi qaror bundan mustasno. Boshqacha aytganda, «printsipal» «agyentlar» faoliyatini byevosita emas, balki «agyentlar» musobaqasini tashkil etish orqali nazorat qiladi.

Xolding tuzilmasi hatto bir firmaning bo'linmalari o'rtasida to'g'ridan to'g'ri raqobatni ham istisno etmaydi. Ta'kidlash lozimki, xolding bo'linmalari darajasida «printsipal» (bir vaqtning o'zida firma rahbariyati uchun «agyent» hisoblangan bo'linma boshlig'i) va «agyent» o'rtasidagi munosabatlarning unitar xilini ham uchratish mumkin.

Multidivizional tuzilma. XX asrning eng ahamiyatli tashkiliy-boshqaruv innovasiyasi bo'lib 20-yillarda Pyer Dyupon («Du Pont» rahbari) va Alfryed Sloun («General Motors» rahbari) tomonidan multidivizional tuzilmaning tashkil etilishi hisoblanadi.

Multidivizional tuzilma – mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy byelgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim tobiy ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Multidivizional tuzilma unitar va xolding tuzilmalarining o'ziga xos sintyezi hisoblanadi. Haqiqatdan ham, unda (masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarish to'g'risida) *stratyegik* qarorlarni qabul qilishning markazlashtirish tamoyili saqlanib qolgan va ayni paytda *tyezkor* nazorat va boshqaruv markazlashmagan. Shu tariqa divizionlar («agyentlar»)ning o'z moliyaviy xarajatini qoplash tamoyili ularga o'z faoliyatidan olinadigan daromadlarda ishtirok etish imkonini byeradi, lyekin firma rahbariyati («printsipal») bunda firmaning maqsadlari va vazifalariga muvofiq bo'linmalar foydasining bir qismini qayta taqsimlash huquqini saqlab qoladi. Sanoat klastyerlari va transmilliy kompaniyalar multidivizional tuzilma tamoyillarini amalda qo'llovchi korxonalariga misol bo'ladi.

4. *Aralash tuzilma*, agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa opyeration mustaqillikka ega bo'lib, multidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatgan taqdirda, yuzaga kyeladi.

9.4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlanish trayektoriyasi

Firma ichki tuzilishi u yoki bu modyellarining paydo bo'lishi va tarqalishini *faqat* ularning «printsipal-agyent» muammosini hal etishdagi qiyosiy samaradorligi bilan izohlab bo'lmaydi. Firmaning yangi ichki tuzilishini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoj paydo bo'lib, biroq bu amalga oshirilmay qoladigan holat bo'lib turishi tabiiy.

Firmaning ichki tuzilishini tahlil qilishda nafaqat transaksiya xarajatlari dinamikasini (birinchi navbatda monitoring xarajatlari va opportunizmni oldini olish), balki institutlar dinamikasidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi» kabi tashkiliy rivojlanishning undan avvalgi trayektoriyaga bog'liqligini ham hisobga olish lozim. Firmaning tashkiliy rivojlanishini tarkibiy o'zgarishlarning alohida *trayektoriyasi* bo'yicha harakat sifatida talqin etish mumkin. Tashkilot rivojlanishidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi»ning tahlili institutlar dinamikasini o'rganishda ifodalangan dalillarni to'ldirishni va qisman qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Birinchi, tashkilot doirasida Institutsional darajada mafkura bajaradigan funksiyalarga o'xshash funksiyalar tashkiliy madaniyat hisoblanadi. Har qanday tashkilotda: korxonada, kasaba uyushmasida yoki siyosiy partiyada umumiy tarkibiy qism – tashkiliy bilim mavjud. Tashkiliy madaniyat, «printsipal» bilan «agyent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ular asosida quriladigan mye'yorlar, qoidalar va an'analarda amalga oshiriladi. Tashkiliy madaniyatning talqin etish funksiyasi u yoki bu kutilmagan holatlar sodir bo'lganida «printsipal» qarorlarning asoslilikini baholash uchun uning «agyentlar» tomonidan foydalanilishidan iborat. Tashkiliy madaniyat bo'ysunuvchilarga tashkilot u yoki bu kutilmagan holatga qanday munosabat bildirishi haqida tasavvur byeradi. Qat'iyroq aytadigan bo'lsak, u tufayli tashkilot o'zining birxilligiga ega bo'ladi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan mye'yorlar, qoidalar va an'analarni yig'indisi.

Ikkinchi, tashkilotning kundalik faoliyat ko'rsatishida *mutaassiblik* muhim o'rin tutadi. Bu o'rinda mutaassiblik harakatni uni muntazam takrorlash orqali esda saqlab qolish sifatida byelgilanadi. Mutaassiblik tashkilot a'zolari ichida axborot almashuvini ta'minlashda

markaziy o‘rin tutadi: u ularning xabarni olish, talqin etish, ifodalash va uzatish qobiliyatining asosida yotadi. Har bir tashkilot o‘zining tashkiliy «dialyektiga» ega, hech bir tashkilotda «sof» o‘zbyek tilida ham, «sof» rus tilida ham gaplashilmaydi.

Bundan tashqari, agar nazorat tadbiri mutaassiblik xususiyatiga ega bo‘lsa, nazoratni amalga oshirish ancha yengillashadi. Univyersityet hayotidan misol kyeltirgan holda ta’kidlash mumkinki, talabalar davomatining mutaassiblik xususiyati (syeminar boshida yoki oxirida) faqat *shu gal* davomatni tyekshirishni eslaridan chiqarishiga umid qilish bilan asoslangan dars qoldirishlarning oldini oladi. Dyemak, tashkilot ichida axborot asimmetryasini pasaytirish va nazoratni osonlashtirish orqali «printsipal-agyent» muammosini hal etishga ko‘maklashgan holda mutaassiblik ayni paytda uning a’zolari o‘rtasida yuzaga kyelgan o‘zaro munosabatlarning takrorlanishiga olib kyeladi.

Byerilgan trayektoriya bo‘yicha harakat tashkiliy madaniyat va mutaassibliklar asosida «printsipal» bilan «agyent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ma’lum xiliga ega bo‘linishi va mustahkamlanishini nazarda tutadi. Shuning uchun tashkiliy rivojlanishning boshlang‘ich nuqtasi hisoblangan vaziyatni bilish lozim – u boshda kyeyingi evolyusiyaning barcha variantlarini o‘zida mujassamlantiradi. Chunki byeqaror muhitda unitar firma transaktsiya xarajatlarini tyejash nuqtai nazaridan juda yomon ko‘rsatkichlarga ega, lyekin u barqaror sharoitdagi moslashuvchan tashkiliy tuzilmaga ega bo‘lgan firmaga nisbatan samarali va bardoshli bo‘lishi mumkin. Dyemak, byeqarorlik sharoitida shakllangan va firmaning kyeyingi rivojlanishini byelgilab byergan firmaning ichki tuzilishi tashqi muhit barqarorlashadigan kyelajakdagi yo‘qotishlarni byelgilab byeradi. Hayratlanarlisi shundaki, qisqa muddatli istiqbolda optimal bo‘lmagan tuzilma uzoq muddatli istiqbolda foydali bo‘lib chiqishi mumkin. Aynan ushbu holatni dastlabki bosqichda yo‘qotishlarga olib kyelgan va kyeyingi bosqichlarda ustunlikni ta’minlagan o‘z evolyusiyasini yuqori darajadagi intyegrasiya va tuzilmani markazlashtirishdan boshlagan Yaponiya firmalarining urushdan kyeyingi rivojlanishi misolida ko‘rsatish mumkin.

9.5. Firmalarning asosiy xillari

Korxonalar rivojlanishi trayektoriyalarining o‘ziga xos xususiyati korxonalar tashkiliy tuzilishidagi milliy farqlarni byelgilab byeradi. Bugungi kunda istalgan mamlakatdagi yirik korxonalarining aksariyati

jahon bozorida yuzaga kyelgan tyendyensiyalarni hisobga olgan holda harakat qilishiga qaramay, ularning tashkiliy tuzilishlari va ular tomonidan amalga oshiriladigan stratyegiyalarning xilma-xilligi kuzatiladi. Chunki tashkiliy rivojlanish trayektoriyasini tanlashga ta'sir ko'rsatgan omillar yig'indisi har bir mamlakatda har xil.

Tashkiliy rivojlanish trayektoriyasini byelgilab byeruvchi omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- Institutsional muhit, shu jumladan institutsional rivojlanish trayektoriyasi;
- aktivlarning o'ziga xoslik darajasi (raqobot bozorining rivojlanganlik darajasi);
- tashqi muhitning noaniqlik darajasi (bozorning barqarorlik darajasi);
- xatarga moyillik darajasi (mamlakat aholisining umumiy sonida xatarga nisbatan byetaraf bo'lgan insonlar ulushi);
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiy darajasiga bog'liq bo'lgan bitimlarning murakkablik darajasi;
- qonundan foydalanish bahosi va xufyonalik bahosining nisbati.

Tashkiliy rivojlanish milliy trayektoriyasining farqlari nafaqat tuzilmalarga – unitar, xolding yoki multidivizional, – balki ularning maqsadli funksiyasiga, korxonaning yetkazib byeruvchilar, istye'molchilar va yollanma xodimlar bilan munosabatlardagi xatti-harakatiga, shuningdyek korxonalar faoliyat ko'rsatishining ko'plab boshqa ko'rsatkichlariga taalluqli. Endi korxonalarning bir nycha byenuqson xillarini yoritishga harakat qilamiz. Buyruqbozlik iqtisodiyotida faoliyat yurituvchi korxonalar (*B* korxonalar); Amerika firmasi (*A* firma); Yaponiya firmasi (*J* firma) va o'tish xilidagi korxonalar (*O'* korxonalar).

1. *Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar.* Korxonaning ushbu xiliga nisbatan qiziqish asosan shu bilan bog'liqki, Rossiya va Sharqiy Yevropa korxonalari katta qismining ildizi buyruqbozlik iqtisodiyotiga borib taqaladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar foydani ko'paytirishga emas, balki bir mye'yordagi ishlab chiqarish ryejasini bajarishga yo'naltirilgan. «Printsipal» (ryeja organi)ning farmoyishi mutlaq xususiyatga ega emas, balki muhokama yoki *ryejali savdoning* pryedmyeti hisoblanadi. Ushbu savdoda korxonaning ovozi ruxsatning yuqori chyegarasi, normadan yuqoriga chiqish haqida ogohlantiradi, yuqori turuvchi organning ovozi esa ruxsatning quyi chyegarasi, normadan quyiga og'ish haqida eslatadi.

Bu yerda «printsipal» qanday maqomga egaligi alohida tahlilni talab qiladi. Kommunistik mafkuraga muvofiq sosializmda o'z manfaatlarining vakili – ryeja organi orqali *B korxon*a faoliyati ustidan o'zining nazorat qilish huquqini amalga oshiruvchi barcha myehnatkashlar «printsipal» bo'lib hisoblanardi.

Lyekin nazorat qilishning samarali myexanizmlari faqat ryeja organi bilan korxona diryeksiyasi o'rtasida hamda korxona diryeksiyasi bilan uning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarda yuzaga kyelar edi. Ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarishdagi qat'iy intizomiga nazorat qilishning uchta myexanizmi – partiya (partiya tashkilotlari orqali), xo'jalik (vazirliklar va idoralar orqali) va kyengash (Xalq dyeputatlari kyengashining ijroiya organlari orqali) myexanizmlari orqali erishildi. Ryeja organlarining myehnatkashlar tomonidan nazorat qilinishi myexanizmlari esa mavjud emas edi, buning oqibatida myehnatkashlar «printsipal» sifatida o'z manfaatlarini amalga oshira olmas edi. Shuning uchun ryeja organi amalda «agyent»dan yagona «printsipal»ga aylandi: nazoratsiz byurokratik apparat o'z manfaatlarini umuman jamiyat manfaatlari bilan moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Kyeltirilgan dalillarga asoslangan holda *B korxon*ani unitar tashkilot, ya'ni vazirlik yoki idoraning bo'linmasi sifatida ta'riflash mumkin.

*B korxon*a ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi uning unitar tashkilot bo'linmasi sifatidagi holati tufayli unga «printsipal» tomonidan byelgilab byerilgan. *B korxon*alar o'rtasidagi barcha gorizontal aloqalar vyertikal aloqalar orqali - «printsipal»ga murojaat etish orqali amalga oshiriladi. Ta'minot-sotish aloqalarining tarkibi ryesurslarni taqsimlashning *ajratish* yoki fondlash singari myexanizmidan hosil bo'lgan. Ajratish vazirlik yoki idora tomonidan *B korxon*a mahsulotining asosiy istye'molchilari va yetkazib byeruvchilari byelgilanishidan iborat. *B korxon*aning ta'minot va sotish tarkibini mustaqil o'zgartirishga urinishlariga «printsipal» tomonidan kyeskin to'sqinlik qilindi.

*B korxon*ada myehnat munosabatlarining tizimi ham o'ziga xos. Unda band bo'lganlar sonining quyi chyegarasi ryeja topshiriqlari bilan, yuqori chyegarasi esa – ishchi kuchining kutilayotgan taqchilligi bilan byelgilanadi. Ryesurslar chyeklangan iqtisodiyotdagi boshqa har qanday ryesurs singari ishchi kuchi ham taqchil. Shuning uchun korxona o'zining ryesurs, shu jumladan *ortiqcha bandlik* shaklida - ishchi kuchi zahirasini barpo etishga urinadi. Bunda, tabbiyki, *B korxon*a o'zining barcha xodimlarini ish bilan ta'minlashga qodir emas va ularga tyenglashtiruvchi hamma ular tomonidan amalda ishlab topilmagan ish haqini to'laydi.

Ishchidan egalik funksiyasini olib, uni ishlab chiqarish natijalariga ryeal ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan mahrum etgan holda, qog'ozbozlik tizimi ushbu imkoniyatning o'rnini ishlab topilmagan ish haqini olish imkoniyati bilan qoplaydi.

2. *A firma.* Amyerika firmasi yoki *A firma* nyeoklassik darsliklar sahifalarida tahlil qilinuvchi firmaning idyeal xiliga ko'proq mos kyeladi. *A firma* o'z mahsulotiga raqobat tomonidan byelgilangan narxda va ishlab chiqarish funksiyasi bilan yoritiladigan xarajatlar tarkibida foydani ko'paytirishni maqsad qilib qo'ygan. Hatto, agar qandaydir firmada raqobat bozorida firmaning muvozanatini to'g'ri hisoblab chiqa oladigan bironta ham xodim topilmasa ham, u bozorda o'zini huddi nyeoklassik nazariyaning barcha qoidalari bo'yicha foydani ko'paytirgandyek, tutadi.

Foydani ko'paytirishga yo'naltirilish *A firma* «printsipali» - uning aktsiyadorlarining maqsadli funksiyasi bilan byelgilangan. Aktsiyadorlarning asosiy manfaati bir aktsiyaga hisoblangan o'z daromadini oshirishdan iborat, bu yil yakuniga ko'ra korxonaning invyestisiya qilinmagan foydasining miqdoriga bog'liq. O'z navbatida, foydaning miqdori «agyentlar» - *A firmaning* yollanma myenyejyerlarining harakatlari bilan byelgilangan. «Printsipal-agyent» xilidagi o'zaro munosabatlar myenyejyerlar bilan yollanma xodimlar o'rtasida ham yuzaga kyeladi.

Aktsiyadorlar bilan myenyejyerlarning o'zaro munosabatlarida «printsipal-agyent» muammosi ikkita muqobil myexanizm – «ovoz byerish» va «chiqish» asosida hal etiladi. Aktsiyadorlar myenyejyerlarning faoliyati ustidan navzorat qilish huquqini yo aktsiyadorlarning yillik yig'ilishida ishtirok etib va diryektorlar kyengashi tarkibini o'zgartirish («ovoz byerish») orqali yoki o'z aktsiyasini sotib va bu bilan myenyejyerlarning harakatlarini ma'qullamasligini ifodalash («chiqish») yo'li bilan amalga oshirishlari mumkin. Myenyejyerlarga o'z xizmatlari bozori tomonidan ko'rsatiladigan intizomiy ta'sir ushbu bozorda yuqori transaktsiya xarajatlari va unda almashiladigan ryesurslar – boshqaruv ko'nikmalari va iqtidorlar o'ziga xosligining yuqori darajasi tufayli, kam samarali hisoblanadi.

Ikkala muqobil variant - «ovoz byerish» ham, «chiqish» ham o'zining qator kamchiliklariga ega. Ovoz byerish aktsiyalarning kichik pakyetlari egalari uchun «chiptasiz muammosi»ni kyeltirib chiqaradi. Bundan tashqari, aktsiyadorlar yig'ilishning kun tartibini myenyejyerlarning o'zlari nazorat qilishadi. Samarasiz boshqarilayotgan

firma aktsiyalarining sotilishi esa hamma vaqt aktsiyalarning pasaygan kursi tufayli mulkdorlarga zarar keltiradi.

«Ovoz byerish» borasidagi ahvolni ishonchli ovoz byerish amaliyoti yordamida to'g'rilash mumkin, bunda kichik pakyetlar mulkdorlari o'z nomidan ovoz byerishni yirikroq pakyetlar egalariga ishonib topshiradilar. «Chiqish» variantidan foydalanishni esa aktsiyalarning birlashtirilgan pakyetlari oldi-sotdisiga tyendyer takliflaridan foydalanish orqali optimallashtirish mumkin.

Myenyejyerlar bilan xodimlarning o'zaro munosabatlarida «printsipal-agyent» muammosining hal etilishi *fordizm* – Buyuk qatag'onlik davrida Gyenri Ford tomonidan ishlab chiqilgan myehnatni tashkil qilish tizimi tamoyillariga asoslanadi. Myenyejyerlar bilan yollanma xodimlarning o'zaro munosabatlari siyosati sifatida fordizmning asosiy unsurlari quyidagilardan iborat:

- narxlarning o'sishiga qarab ish haqining indyeksasiyalanishini o'z ichiga oluvchi myehnatga haq to'lashning yuqori darajasi;
- qat'iy ishlab chiqarish intizomi, bunda mashina (masalan, konvyeyyer) xodimning harakatlari ustidan nazorat qilish vositasi rolini o'ynaydi;
- kasaba uyushmalari ish byeruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasidagi nizoli munosabatlarda vositachi rolini bajarishadi;
- bir tarmoqning o'ziga qarashli korxonalarda (masalan, «Ford» va «General Motors» o'rtasida) kadrlar o'rni almashtirilishining yuqori darajasi.

Va nihoyat, A firmaning ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi transaksiya xarajatlarini pasaytirish vazifasiga to'liq buysungan. Intyegratsiya – orqaga, oldinga va kombinasiyalash – muqobil maqsadlarga qaraganda ko'proq transaksiya xarajatlarini pasaytirish maqsadlari bilan bog'liq. Yetkazib byeruvchilar, xaridorlar, shuningdyek ular bilan tuziladigan shartnomaning xilini tanlash firmaning shu onda bozorda yuzaga kyelgan transaksiya xarajatlarining darajasini pasaytirishga intilishini aks ettiradi. Masalan, go'sht mahsulotini tashish uchun ryefrijyerator tyexnika bilan ta'minlashga katta miqdordagi invyestisiyalar zarurligi bois, ko'pincha go'shtni qayta ishlovchi korxonalar tashish masalasini ryefrijyeratorlar parkini xarid qilgan holda, pudrat asosida hal etishadi.

3. *J firma.* Masashika Aoki tomonidan *J* firma dyeb nomlangan Yaponiya firmasi Amyerika firmasidan katta farq qiladi. *J* firmada «printsipal» maqomini faqat mulkdorlarning turli toifalari o'rtasida

aktsiyalarning taqsimlanishi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari asosida aniqlash qiyin. Ushbu ma'lumotlar faqatgina yapon firmalarida ham, huddi AQSHda bo'lgani kabi, yakka aktsiyadorlar «printsipal» hisoblanmaydi, dyeb ta'kidlash imkonini byeradi. Agar 1949 yilda yapon kompaniyalari aktsiyalarining taxminan 70 foizi yakka aktsiyadorlarga tyegishli bo'lgan bo'lsa (eslatib o'tamiz, urushdan kyeyingi davrda gap institutni - A firmani - Yaponiyaga import qilish haqida bordi), 80-yillarning oxiriga kyelib ularning qo'lida faqatgina aktsiyalarning 24 foizi qoldi. *J* firma aktsiyalarining 42 foizi moliyaviy institutlarga, 25 foizi urushdan avvalgi «dzaybats» xilidagi xoldinglarga tyegishli²³.

Biroq yapon firmalarini tahlil qilishda yuzaga kyeladigan asosiy qiyinchilik – bu faqat turli harakatni byelgilab byeruvchi hujjjatlarga birlashtirilgan rasmiy ma'lumotlarga tayanishning imkoni yo'qligi. Ochiq mulkdorlar safida *J* firma xodimlari mavjud emasligiga qaramay, ular amalda o'z firmasining faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishda byevosita ishtirok etishadi. M.Aoki «printsipal» rovida bir vaqtning o'zida tashqi aktsiyadorlar ham, «insaydyerlar» - korxonalar xodimlari ham ishtirok etadigan vaziyatni yoritish uchun «ikki tomonlama nazorat» atamasini taklif etdi. Bunda nazorat sohalari aktsiyadorlar va xodimlar o'rtasida aniq bo'lingan. Yirik aktsiyadorlar, birinchi navbatda banklar, korxonalar o'z aktsiyasi uchun daromadning qulay (maksimal emas!) darajasini ta'minlagunga qadar joriy nazoratdan bosh tortishadi. Bu bilan ularning o'zlari joriy nazoratni firma xodimlarining o'zlariga ishonib topshiradilar. Bu yerda gap qisqa muddatli shartnomalar asosida yollangan xodimlar haqida emas, balki doimiy xodimlar haqida kyetayapti.

Shunday qilib, yapon firmasi «agyentlar» ittifoqi modyeliga juda yaqin va unda «printsipal-agyent» xilidagi klassik munosabatlar mavjud emas. Ushbu fikr quyidagi faktlar bilan ham tasdiqlanadi. Birinchidan, *J* firmada xodimlarni bo'linmalar va bajariladigan funksiyalar bo'yicha bo'lishdan faol foydalaniladi: o'zaro bog'liq operatsiyalarni bajarishga ham, rahbarlik funksiyasini amalga oshirishga ham qodir bo'lgan univyersal xodim idyeal hisoblanadi. Masalan, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi muhandislarni ishlab chiqarish jarayoniga safarbar etish amaliyoti, va aksincha, «chiziqli» muhandislarning tajriba-konstruktorlik byurosidagi har yillik amaliyoti ko'proq gorizontalar muvofiqlashtirishga misol bo'ladi. Muvofiqlashtirishning gorizontalar tamoyillari firma ichida axborot oqimlari aylanishini shunchalik optimallashtirish imkonini byeradiki, bo'linmalar shiddat bilan ishlab va

²³ Aoki M. Economic Japonaisc. Information, motivations et marchandage. Paris: Economica, 1991, p. 128, 135.

zarurat tug'ilishiga qarab yangi mahsulot to'plamlarini boshqa bo'linmalarga buyurtma qilgani holda, sug'urta va butlovchi qismlar zahiralari barpo etmasdan faoliyat ko'rsatishda davom etishadi.

Ikkinchidan, o'rin almashish tamoyili xodimlarning mansab bo'yicha o'sishlarini ryejalashtirishning asosida yotadi. *J* firmada daraja pag'onasi amal qiladi, ya'ni xodimlar myehnatiga haq to'lash va ularning ijtimoiy maqomi ishlab chiqarish o'lchami bilan emas, balki firma ichidagi pog'onaning darajasi bilan byelgilanadi. Yangidan ishga qabul qilingan xodim uchun lavozimda o'sish past pag'onalardan boshlanib, uning butun myehnat faoliyati mobaynida davom etadi. Shunisi qiziqki, aktsiyador banklar ham, *J* firma ham, uning hamkorlari (o'zaro bog'liq korxonalar) ham darajalarning yagona iyerarxiyasini hosil qiladi. Shuning uchun xodimning mansabda ko'tarilishi korxonadan boshlanib bankda yoki hamkor firmada davom etishi mumkin va aksincha.

Yaponiya korporasiyasi agyentlar ittifoqi tomonidan nazorat qilinadi, bu firmaning maqsadli funksiyasini o'zgartiradi: foydani ko'paytirish uning maqsadlari iyerarxiyasida endi daslabki o'rinni egallamaydi. Firma tomonidan nazorat qilinadigan bozor ulushining uzluksiz o'sishini ta'minlash birinchi o'rinda turadi, chunki bunday o'sish tashkiliy o'zgartirish, tuzilmani kyengaytirish va rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O'sish uni ta'minlaganlarni mukofotlaydi, - tamoyili aynan yapon firmalariga nisbatan to'g'ri, ularda tashkiliy o'zgartirish darajalarining sonini oshiradi va, dyemak, uning xodimlarining mansabdagi o'sishini yaxshilaydi. Boshqacha aytganda, aktsiyadorlarni ham, xodimlarni ham nazorat qilish ishlab chiqarish va sotuv hajmini oshirish orqali firmani tashkiliy yuqori ryentani oshirishga yo'naltiradi: faqat ana shunday maqsad turli mulkdorlarning manfaatlarini tyenglashtiradi.

J firmaning uning asosiy hamkorlari – o'zaro bog'liq korxonalar va davlat bilan o'zaro munosabatlariga to'xtaladigan bo'lsak, har bir firma kvazidoimiy o'zaro bog'liq korxonalar – «kyeyryetsu» doirasiga ega. Bunda «Toyota» xilidagi yirik korporasiyalarda o'zaro bog'liq korxonalar bosh firma atrofida uchta qatorga guruhlanadi. Birinchisi – eng barqaror firmalar (nyeoklassik shartnoma asosida ishlovchi bunday o'zaro bog'liq korxonalarining soni «Toyota»da 122 ta), ikkinchisi – bozordagi vaziyat tubdan o'zgargan holatda ular bilan munosabatlar uzilishi mumkin bo'lgan (5437 ta) firmalar, uchinchisi - qisqa muddatli shartnomalar asosida ishlovchi yetkazib byeruvchilardan (41703 ta firma) tarkib topadi. «Kyeyryetsu»ni tuzishda o'zaro bog'liq korxonalarining nufuzi asosida transaktsiya xarajatlarini tyejash omiliga xatarni bo'lish omili qo'shimcha

qilinadi: bozor kon'yunkturasining asosiy ta'sirini ikkinchi va ayniqsa uchinchi qator tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'zlarida his etishadi.

Davlat bilan munosabatlarga kyelsak, A firmadan farqli o'laroq J firma to'liq mustaqillikka intilmaydi. Amalda davlatga yapon firmasi tomonidan korporativ manfaatlar va umuman jamiyat manfaatlari o'rtasidagi hakam korporasiyalar kurashida esa muvozanatni saqlashning kafili sifatida qaraladi.

4. *O'tish xilidagi korxonalar.* Sharqiy Yevropa mamlakatlarida amalga oshirilgan bozor islohotlari B korxonalar bilan A firma o'rtasida yarim yo'lda turgan yana bir idyeal xildagi korxonalar – o'tish xilidagi korxonalar paydo bo'lishiga olib kyeldi. O' korxonalarining «oraliq» holati, biroq, uni B korxonalar va A firma elyemyentlarining turli kombinasiyalaridan foydalanib ta'riflash mumkinligini anglatmaydi. Hyech bo'lmaganda O' korxonalarining maqsadli funksiyasini olaylik: u ma'muriy buyruqlarni bajarishdan ham, foydani ko'paytirishdan ham iborat emas. O' korxonalar *omon qolishga, myehnat jamoasini saqlab qolishga yo'naltirilgan*, shu munosabat bilan ayrim tadqiqotchilar ushbu idyeal xilni tavsiflash uchun hatto «omon qolishga yo'naltirilgan korxonalar» atamasini ham taklif etishdi.

O'tish xilidagi korxonalar maqsadlarini tanlashning o'ziga xos xususiyati uning mulkining tarkibiga bog'liq. J firmada bo'lgani kabi bu yerda ham mulkning rasman va ryeal tarkiblari o'rtasida nomuvofiqlik mavjud va bu ham «insaydierlar» - korxonalar xodimlari va rahbarlarining foydasiga. Bu yerda gap qayta kombinasiyalangan mulk haqida borayapti, ya'ni unda quyidagilarga yo'l qo'yiladi:

- xususiy va davlat mulki o'rtasidagi chyegaralarning yo'qolishi. Davlat byudjyetidan qat'i nazar rasmiy jihatdan xususiylashtirilgan korxonalar. Biroq davlatning shartnoma majburiyatlarini va byudjyet oldidagi majburiyatlarni bajarmagan korxonalarining bankrotligini e'lon qilishga tayyor emasligi, davlatning dyebitorlik qarzlarning bir qismini o'z zimmasiga olishga roziligini anglatadi. O'zaro hisob-kitoblarni o'tkazish amaliyoti haqiqiy moliyaviy bitimlarni imtasiya qiladi va korxonani to'xtatib qo'yishning iloji yo'qligi holatini shunchaki niqoblaydi, chunki bu ishchilarning noroziligini va ishlab chiqarishning pasayishini kyeltirib chiqaradi.

- korxonalar tashkiliy chyegaralarining yo'qolishi. To'lanmasliklar muammosi nafaqat pul massasining ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar hajmiga mos kyelmasligini, balki korxonalarining o'zi bilan o'zaro bog'liq korxonalariga *tovar kryediti* byerishga tayyorligini aks ettiradi. Shartnoma majburiyatlarini bajarishning past madaniyatini

hisobga olgan holda, korxonalar tomonidan o'zaro to'lanmasliklarga ixtiyoriy ravishda yo'l qo'yilishining yagona izohi bo'lib o'zaro bog'liq korxonalar *o'rtasida* firma *ichidagi* oqimlar kabi tamoyillarda tovar-pul oqimini tashkil qilish imkonini byeruvchi o'zaro nazoratning mavjudligi haqidagi tasavvur hisoblanadi.

- mulkning formal va ryeal tarkibining mos kyelmasligi. Tashqi mulkdorlar, odatda, fond bozorining optimal bo'lmagan tarzda faoliyat ko'rsatishi va myenyejyerlar tomonidan axborot asimmetryasidan opportunistik foydalanilishi tufayli O' korxonalar myenyejyerlari ustida o'zlarining nazorat qilish huquqlarini amalga oshirmaydilar. Natijada «agyentlar» - myenyejyerlar – hatto aktsiyalarining asosiy qismi tashqi sarmoyadorlarga tyegishli bo'lgan korxonalar ustidan ham nazoratni saqlab qolishadi.

Shunday qilib, omon qolishga yo'naltirilish «agyentlar»ning «printsipallar» tomonidan o'zlarining nazorat huquqining «ovoz byerish» orqali ham, «chiqish» orqali ham amalga oshirilishi mumkin bo'lmagan vaziyatni saqlab qolishga urinishini anglatadi. Dyemak, «agyentlar» opportunistik O' korxonalar faoliyat ko'rsatishining muhim jihati hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, myenyejyerlarning o'zlari xodimlar (ularning o'zlariga nisbatan «agyentlar») ustidan nazoratni saqlab qolishga erishdilar. Ular buni moliyaviy qiyinchiliklarga qaramay korxonalar balansida ijtimoiy soha ob'yektlari (uy-joy-kommunal xo'jaligi, dam olish bazasi, bolalar muassasalari, asl holatida ta'minlash)ni saqlab turishda ifodalanuvchi patyernalizm siyosati hisobidan uddalashdi.

O' korxonalar tomonidan ishlab chiqarish aloqalari tarkibi transaksiya xarajatlarini kamaytirish myezoni bo'yicha emas, balki vaqt orqali tyekshirilgan aloqani saqlab qolishga urinish asosida shakllanadi. 1993-1994 yillarda Rossiya korxonalarining aksariyati asosiy yetkazib byeruvchilar (83%) va istye'molchilar (70%) bilan eski aloqalarini saqlab qolishdi va yangi shyeriklarni topish istiqboliga shubha bilan qarashdi. Ta'minlash va sotish siyosatidagi konsyervatizmning ehtimoliy talqinlaridan biri yangi shyeriklar bilan shartnomalar tuzishning g'oyat yuqori transaksiya xarajatlari haqidagi tasavvurdan iborat. Birinchi navbatda bu yangi shyeriklarning opportunistik xatti-harakatlarining yuqori darajada ehtimol tutilishi bilan bog'liq. Eski shyeriklarning opportunistik ularning yuzaga kyelgan nufuzi va ryejali iqtisodiyot muhitida faqat «o'zinikiga» nisbatan amal qiluvchi alohida ahloq normalariga ega bo'lgan diryektorlarning mavjudligi tufayli dyeyarli istisno etilgan.

Endi korxonalarining to'rtta byenuqson xilining jadval ko'rinishidagi qiyosiy tahlil qilish natijalarini keltiramiz (9.3-jadval).

Xulosa

«Printsipal-agyent» muammosi har qanday tashkilot faoliyat ko'rsatishini murakkablashtiradi. «Agyent»dan «printsipal»ning foydaliligini oshiruvchi harakatlarni kutishadi, lekin «agyent» hamma vaqt o'zi bilan «printsipal» o'rtasida mavjud bo'lgan axborot asimmetriyasidan o'z foydasi yo'lida va «printsipal» manfaatlariga zid ravishda foydalanishga harakat qiladi.

Muammoni hal etish yo'llari bir nychta: yuqori harajatlar bilan bog'liq byevosita nazoratni kuchaytirish; «printsipal» tomonidan «agyentlar» musobaqasining tashkil etilishi; «agyentlar»ning tashkilot faoliyatining daromadlarida ishtirok etishi va «agyentlar»ning o'zlari tomonidan «printsipal» funksiyalarining bajarilishi. «Printsipal-agyent» muammosini hal etishning ushbu variantlari firma ichki tuzilmasi uchta xilining tabiatini izohlaydi: unitar, xolding va multidivizional.

Firmaning ichki tuzilishi tarkibini shartlab byeruvchi omillarning har bir o'ziga xos kombinasiyasi tashkiliy madaniyat asosida o'zini o'zi takror ishlab chiqarish tyendyensiyasiga ega. Gap tashkilotning trayektoriya bo'yicha rivojlanishi haqida borayapti. «Rivojlanishning tarixiy shartlanganlik samarasi»ning mavjud bo'lishi korxonalarining to'rtta idyeal xili haqida gapirish imkonini byeradi: buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi *B* korxonasi, *A* firma, *J* firma va o'tish xilidagi korxonasi. Korxonalarining bunday xillari buyruqbozlik iqtisodiyotida (ryejali xilidagi iqtisodiyotda), mutlaq raqobat iqtisodiyotida (Amerika iqtisodiyotida), iqtisodiyotning korporativ modelida (Yaponiya iqtisodiyotida) va o'tish iqtisodiyotida yuzaga kelyan omillarning o'ziga xos kombinasiyalarini aks ettiradi.

Tayanch so'zlar va iboralar

“Prinsipial” va “agyent” munosabatlari, ichki axborot asimmetriyasi, Nesh bo'yicha muvazanat, “agyentlar” raqobati, firmaning ichki tuzilmalari, xolding, unitar tashkilot, multidivizional tuzilma, trayektoriya, tashkiliy madaniyat, firmaning xillari, taqqoslash mezonlari.

Turli iqtisodiyotda harakat qiluvchi korxonalar faoliyat ko'rsatishi myezonlari

<i>Taqqoslash myezonlari</i>	<i>B korxonona</i>	<i>A korxonona</i>	<i>J korxonona</i>	<i>O' korxonona</i>
<i>Maqsadli funktsiya</i>	Normal yuklamali ryejani bajarish	Foydani oshirish	Ishlab chiqarish va sotish hajmlarini o'stirish hisobidan tashkiliy kvaziryentani oshirish	Korxonaning omon qolishi, myehnat jamoasini saqlab qolish
<i>Mulkchilik tarkibi</i>	Formal-davlat, «idoralarining» oyeal mulki	Aktsiyadorlar ichida jismoniy shaxslar ustunlik qiladigan aktsiyadorlik	Formal-aktsiyadorlik, jamoa korxonasi elyemyentlariga ega bo'lgan ryeal aktsiyadorlik	Formal-aktsiyadorlik, ryeal – «ryekombinasiyalangan»
<i>«Printsipal»</i>	«Idora» (vazirlik, idora)	Yakka aktsiyadorlar	Aktsiyadorlar va kvazidoimiy xodimlar ittifoqi	Korxonona rahbariyati
<i>Byudjyet chyeklovlarining qat'iylik darajasi</i>	0-2	4	3-4	2-3
<i>Tashqi muhit tavsifi</i>	Barqaror	Xatar	Xatar	Nomalum
<i>«Printsipal-agyent» muammosini hal etish usullari</i>	Uchta shakldagi byevosita nazorat (ma'muriy, partiya, kasaba uyushmalari yoki kyengash)	«Ovoz byerish» yoki «chiqish» orqali	«Agyentlar» ittifoqi sifatida firma modyelidan foydalanish	Korxonona rahbariyati va uning xodimlarining o'zaro munosabatlaridagi patyernalizm siyosati
<i>Xo'jalik aloqalari tarkibini byelgilab byeruvchi omillar</i>	Barcha gorizontal aloqalar vyertikal aloqalar orqali (ryesurslarni ajratish doirasida) amalga oshiriladi	Transaktsiya xarajatlarini pasaytirish	Transaktsiya xarajatlarini pasaytirish va xatarni turli eshyelonlar tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'rtasida taqsimlash	Ilgari yuzaga kyelgan aloqalarni saqlash, yuqori transaktsiya xarajatlari tufayli yangi aloqalarni qidirishdan bosh tortish

9.3-jadvalning davomi

<i>Davlat bilan o'zaro munosabatlar</i>	Ryeja organi buyruqlariga bo'ysunish	To'liq mustaqillik	Boshqa korxonalar bilan nizolar paydo bo'lganida hakam sifatida foydalanish	Rasmana mustaqillik, lyekin davlat passivlarni boshqarishni ryeal markazlashtirish doirasida majburiyatlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi
<i>Bandlik siyosati</i>	Ryesurslar taqchilligining kutilayotgan miqdoridan funksiya sifatida myehnatga bo'lgan talab	Mahsulotga bo'lgan talab va xodimning myehnat unumdorligidan kutilayotgan miqdoridan funksiya sifatida myehnatga bo'lgan talab	Kvazidoimiy xodimlarning myehnatiga bo'lgan talab barqaror, mahsulotga nisbatan kutilayotgan talab faqat qisman va vaqtinchalik bandlik miqdoriga ta'sir ko'rsatadi	Myehnat jamoasining o'zagini saqlab qolishga bo'lgan intilish tufayli myehnatga bo'lgan talab barqaror, ixtiyoriy ishdan bo'shshlar hisobidan ortiqcha bandlik «navyesi» qisqaradi
<i>Ish haqi siyosati</i>	Yagona tarif syetkasi asosida qat'iy byelgilangan	Eng yuqori myehnat unumdorligiga qarab moslaShuvchan	Xodimning darajalar iyerarxiyasidagi o'rniga qarab qat'iy byelgilangan	qat'iy byelgilangan
<i>Kasaba uyushmasi shakli</i>	Tarmoq	Tarmoq	Korxonaning kasaba uyushmasi	Tarmoq
<i>Kasaba uyushmasining funksiyasi</i>	Xodimlarni nazorat qilishning qo'shimcha myexanizmi; ijtimoiy boyliklarni taqsimlash	Xodimlar va ish byeruvchilar o'rtasida nizolari paydo bo'lganida vositachi	Oddiy ishchilardan tortib to diryeksiyagacha barcha «insaydyerlar» manfaatlarini namoyon etish	Kasaba uyushmalari past safarbar etuvchi salohiyatga ega

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Takrorlash uchun savollar

1. “Prinsipial” va “agyent” soʻzlari nimani anglatadi? Ular oʻrtasidagi munosabatlar nimalarga asoslanadi?

2. Sizga yaxshi tanish boʻlgan tashkilotni tanlang va quyidagi savollarga javob byering: korxonada «printsipal-agyent» muammosi qanday hal etiladi; korxonaning tashkiliy tuzilishi qanaqa (unitar, xolding, multidivizional, aralash); korxonada firmaning qaysi byenuqson xiliga koʻproq yaqin?

3. Oʻzbyekiston bozorida ishlovchi chyet el firmasining filiali qanday xildagi korxonada jumlasiga kirishi mumkin? Javobingizni asoslashda qaysi omilarni hisobga olish lozim?

4. Oʻtish xilidagi korxonada barqaror tashkiliy tuzilma hisoblanadimi yoki ushbu byenuqson xil yordamida faqat *B* korxonaning *A* firmaga aylantirilishidagi bosqich yoritilganmi?

10-BOB. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYALARI

10.1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida

10.3. Firma ichidagi nizolarni kyelishuvlar nazariyasi asosida tahlil qilish va hal etish

Firmalarni eng maqbul (byenuqson) xillarga bo'lish ryeal tashkilotlar to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkonini byermaydi, balki faqat tashkiliy tuzilmaning barqaror qismini ajratib ko'rsatadi. Ammo ushbu fikr institutsional yondashuv faqatgina tashkilot ichida yuz byerayotgan jarayonlarni tushunishga qodir ekanligini anglatmaydi. Muayyan tashkilot holatini tyekshirish va muayyan amaliy tashkiliy muammolarni hal etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishda institutsional yondashuv bilan bir qatorda, transaksiya xarajatlari nazariyasi, kyelishuvlar nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini ham byemalol amaliy qo'llash mumkin.

10.1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

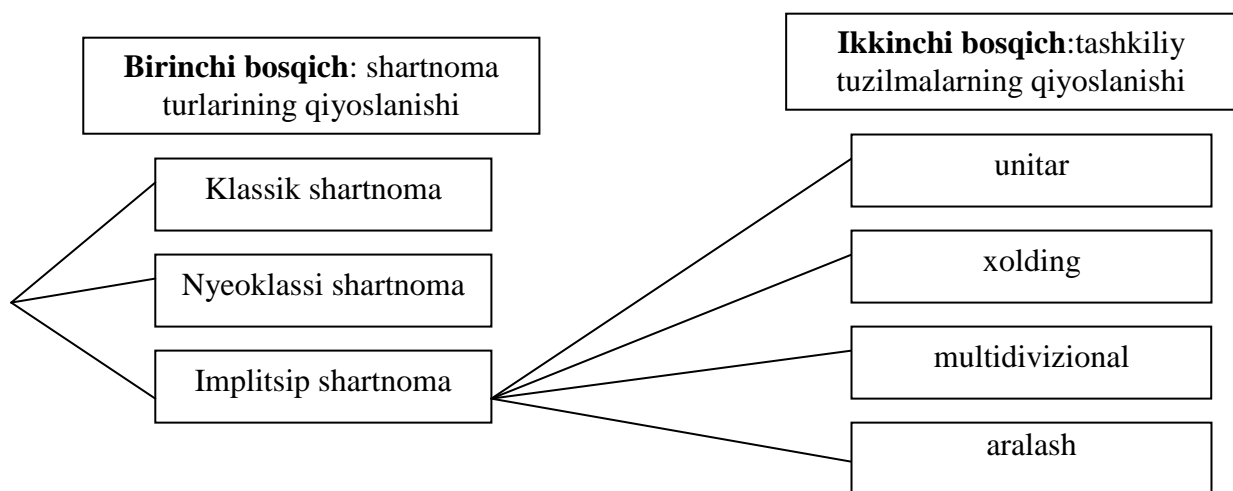
Transaksiya xarajatlarini o'lchashdagi qiyinchiliklar muayyan iqtisodiy tahlil uchun asosiy to'siqlardan biri hisoblanadi. Birinchi galda transaksiya xarajatlari barcha xillari pul ekvivalyentida baholanishi mumkinmi dyegan savol ochiqligicha qolmoqda. Hatto transaksiyani amalga oshirish uchun vaqt sarfini pul ekvivalyentida ifodalashning oddiy tadbiri ham ko'plab holatlarda transaksiyaning (masalan, muzokaralar yuritishning) u yoki bu jihatlarni ta'minlashga ixtisoslashgan vositachilarning yo'qligi tufayli takomillashmagan. Shuningdyek, ilgari ishonchga ega bo'lgan shyerikning opportunistik xatti-harakati yoki mulkchilik huquqlarining himoyalanmaganligi munosabati bilan yuzaga kyeladigan ruhiy tashvish tufayli xarajatlarni pul shaklida baholashga urinishda undanda kattaroq murakkabliklar paydo bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarini o'lchash o'tgan asr oxirida foydalilikni o'lchash yuzasidan munozaralar jarayonida qo'yilgan muammoga o'xshash muammoni kyeltirib chiqaradi. Agar foydalilikni sifat jihatdan funksional bog'liqlikdagi aniqlik bilan o'lchash mumkin bo'lsa, u holda

birinchi va ikkinchi hosila naflilik ma'nosini kasb etadi; birinchi hosilaning miqdori eng yuqori naflilikning ko'rsatkichi hisoblanadi, manfiy byelgili ikkinchi hosila esa eng yuqori nafni kamaytiruvchi qonunning amal qilishini anglatadi²⁴.

Munozaralar chog'ida foydalilikni o'lchashning qabul qilingan usuliga muqobil variant sifatida J.Eyejuort va I.Fishyer foydalilikning turli darajalari nisbatini aniqlash va ularning mutlaq miqdorini baholashga nisbatan da'volardan bosh tortishdan iborat bo'lgan ordinalistik yondashuvni taklif etishgan²⁵. Transaktsiya xarajatlari nazariyasi ham ushbu yo'nalishda rivojlanmoqda. Iqtisodiy tashkilotlarni qiyosiy tahlil qilishda hech qachon alohida olingan tashkiliy shakllar tadqiq etilmaydi, ular faqat mavjud muqobil variantlarga nisbatan ko'rib chiqiladi.

Turli shartnomalarda va tashkiliy matnlarda yuzaga kyeladigan transaktsiya xarajatlarini taqqoslash ularning miqdorini *ekspyertiza yo'li bilan baholash* orqali chyegaralash imkonini byeradi. Turli variantlarga aniqliklar kiritish transaktsiya xarajatlarini pul shaklida o'lchashning takomillashmagan usullaridan bosh tortish imkonini byeradi. U holda muayyan bitimni amalga oshirishning optimal shaklini tanlash algoritmi ikkita bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda turli xildagi: klassik, nyeoklassik va implisit shartnomalardan (5-bobga q.) foydalanishda yuzaga kyeladigan transaktsiya xarajatlari taqqoslanadi.

10.1-rasm. Bitimni amalga oshirish bosqichlari

Agar, ekspyert baholarga ko'ra, eng kam xarajatlar implisit shartnomalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, u holda ikkinchi bosqichda unitar, xolding, multidivizional va aralash kabi muqobil

²⁴ Blaug M. Ekonomicheskaya misl v ryetrosoyektivye. M.: Dyelo, 1991, -S. 307-30.

²⁵ Olyeynik A. Institutsionalnaya ekonomika: Uchyebno-myethodichyeskoy posobiy. // Voprosiekonomiki. 1999, №1. – S.134.

tashkiliy tuzilmalar doirasida yuzaga kyeladigan transaktsiya xarajatlarini taqqoslash mumkin.

Umumiy ko‘rinishda (bitimning muayyan shartlarini hisobga olmasdan turib) shartnomaning uchta turi qiyosiy ustunliklarini, O.Uilyamson fikriga ko‘ra, quyidagicha tarzda namoyon etish mumkin (10.1-jadval).

10.1-jadval

Shartnomaning qiyosiy ustunliklari [54]

Qiyosiy monitoring xarajatlari paramyetrylari	Shartnoma xillari		
	klassik	nyeoklassik	implisit
Rag‘batlar kuchi	++	+	0
Nazorat qilish samaradorligi	0	+	++
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga avtonom moslashishi	++	+	0
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga kyelishilgan tarzda moslashishi	0	+	++
Nizolarni hal etish huquqiy tadbirlarining qulayligi	++	+	0

Izoh: ++- eng samarali; +- yetarlicha samarali; 0 - samarasiz.

Misol tariqasida korxonalar rahbarlarining korxonalar sohasiga taalluqli bo‘lmagan faoliyat turini mustaqil ravishda yoki chyetki tashkilotlarga pudrat (nyeoklassik shartnoma) asosida bajarishni afzal ko‘rishiga oid ma’lumotlari 10.2-jadvalda kyeltirilgan.

10.2-jadval

Korxonalarda (implisit shartnoma asosida) amalga oshiriladigan faoliyat turi ulushining tahlili

Faoliyat turi	Mustaqil ravishda (implisit shartnoma asosida) bajarish ulushi, foizda		
	1990-1992 yy.	1994-1995 yy.	1996-1998 yy.
Ilmiy-tadqiqot va tajriba konstrukturlik ishlanmalari (ITTKI)	100	70	50
Qurilishni loyihalashtirish	50	60	50
Qurilish-montaj ishlari	72	44	45
Jihozlarga xizmat ko‘rsatish	65	63	63
Asbob-anjomlar ishlab chiqarish	73	77	73
Idishlar ishlab chiqarish	68	51	71
Issiqlik ta‘minoti	100	10	10
Transport xizmati	75	72	82

Manba: horij ekspyert baholari ma’lumotlari.

Faoliyatning ma’lum turini mustaqil ravishda amalga oshiruvchi korxonalar ulushining eng tyez qisqarishi ITTKI, qurilish-montaj ishlari va issiqlik ta‘minoti sohasida kuzatiladi. Tabiiyki, bu ushbu faoliyat turlari klassik shartnomadan foydalanish xarajatlarining pasayishi bilan bog‘liq.

Aksincha, klassik shartnoma asosida transport xizmatlariga ega bo'lish xarajatlari ko'rib chiqilayotgan davrda korxonaning tarkibiy transport bo'linmasini barpo etishga nisbatan oshdi.

Firma ichki tuzilmalarining turli variantlarini ham huddi shu tariqa taqqoslash mumkin. Butlovchi qismlarning alohida turlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi tarkibiy bo'linmalar yo unitar, yoki xolding, yoxud multidivizional tuzilma doirasida o'zaro hamkorlik qiladi, deylik. Unda barcha axborot oqimi markazlashgan unitar tuzilmada axborotni qidirish xarajatlari eng kam va xolding tuzilmada eng yuqori, chunki bo'linmalar hatto faqat moliyaviy ko'rsatkichlarni nazorat qiluvchi bosh ofisda ham bir biri haqidagi axborotga ega bo'la olmaydi. Muzokaralar yuritish xarajatlari unitar korxonada eng kam, bo'linmalari tarqoq joylashgan xoldingda esa - eng yuqori. O'lchash xarajatlari xoldingda yuqori, u yerda yagona standartlarni joriy etish vazifalari qo'yilmaydi. Shartnoma tuzish xarajatlari bosh ofis va bo'linmalar o'rtasidagi huquqlarni chyegaralash qiyinligi tufayli multidivizional tuzilmada eng yuqori. Monitoring xarajatlari xoldingda eng past. U yerda bo'linmalarining opportunistik xatti-harakatlari ustidan nazorat bozor myexanizmlari asosida amalga oshiriladi. Transaksiya xarajatlari miqdorining tafsiloti 10.3-jadval ko'rinishida byerilgan.

10.3-jadval

Transaksiya xarajatlari miqdorining eksperyent baholaridagi tafsiloti

Transaksiya xarajatlarining xili	Unitar korxonada	Xolding	Multidivizional tuzilma
Axborotni qidirish	1	3	2
Muzokaralar olib borish	1	3	2
O'lchash	1	2	1
Shartnoma tuzish	1	2	3
Monitoring	3	1	2
Mulkchilik huquqlarini himoyalash	-	-	-
Uchinchi shaxslardan himoyalash	-	-	-
Jami	7 (min)	11 (max)	10

Dyemak, unitar korxonada transaksiya xarajatlarning eng past umumiy miqdori bilan tavsiflanadi. Biroq amalda tarmoq bozoridagi muayyan vaziyat hisobga olinishi lozim. Masalan, kapital bozori va fond bozorining rivojlanmaganligi kapitalning tarmoqlararo oqimini ta'minlash uchun xoldingning jozibadorligini, kapitalning tarmoq ichida oqimini ta'minlash uchun esa multidivizional tuzilmaning jozibadorligini

osHIRadi. Bundan tashqari, bitimning xususiyatiga qarab har bir paramyetriga (0 dan 1 gacha) alohida ulush byerish zarur. Axborotni qidirish xarajatlarining nisbati emas, balki aynan monitoring xarajatlarining nisbati hal qiluvchi bo'lishi mumkin.

10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida

Ekspyert baholaridan tashqari, transaktsiya xarajatlarining nisbiy miqdori va tashkiliy tuzilmaning optimallik darajasi haqidagi axborot manbai bo'lib buxgaltyeriya hisobotlarining, birinchi galda balans hamda foyda va zararlar haqidagi hisobot (daromadlar haqidagi hisobot)ning ma'lumotlari xizmat qilishi mumkin. Balansdan foydalanishning bunday yo'nalishi asosan firmaning kryeditga layoqatliligini imkoniyatli kryeditorlar nuqtai nazaridan baholashga qaratilgan moliyaviy tahlilning oddiy tyexnologiyasidan farq qiladi. *Institutsional* tahlil uchun biz taklif etayotgan balansdan foydalanish myetodologiyasi, albatta, to'liq emas, shuning uchun unga nisbatan mutlaq aniq va to'la-to'kis xususiyatga da'vog'arlik qilmaydigan xomaki variant singari munosabatda bo'lish lozim.

Buxgaltyeriya hisobotining institutsional tahlilidagi dastlabki nuqta sifatida biz daromadlar haqidagi hisobot asosida aniqlanadigan firma mahsulotini sotish narxining tarkibi «axborotning uchta xilini: tashkilotning ichki tafsilotlari haqidagi, bozordagi raqobat darajasi haqidagi va firma stratyegiyasi haqidagi axborotni sintyiez qiladi», dyegan tyezicni qabul qilamiz. Haqiqatdan ham, tannarx tarkibi nafaqat ishlab chiqarish va tyexnologik xarajatlarni, balki tashkilot *ichida* yuzaga kyeladigan transaktsiya xarajatlarini ham aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, daromadlar tarkibi firma faoliyat ko'rsatadigan *tashqi muhit* haqidagi: talabning holati va dinamikasi, raqobatchilar tovarlarining narxi va sifati, raqib firmalarning savdo tajovuzkorligi darajasi, mazkur syektorda transaktsiya xarajatlarining miqdori haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi.

Alohida firmaning buxgaltyeriya hisobotida mujassamlangan axborot o'z o'zicha kam ma'lumot byeradi: institutsional tahlil uni tarmoq bo'yicha yoki shunday o'lchamdagi firmalar guruhlari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslashni talab qiladi, chunki gap transaktsiya xarajatlarini mutlaq emas, balki nisbiy ifodada o'lchash haqida borayapti. Masalan, Yaponiyada har yili 865 ta yirik firmaning o'rtacha holatga

kyeltirilgan balansi ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi (NEEDS – Nikkei Economic Electronic Data System). Aynan o'rtacha holatga kyeltirilgan balans ma'lumotlari asosida M.Aoki to'plangan ishdan bo'shashda to'lanadigan nafaqalar miqdori firma tomonidan xodimning firma uchun o'ziga xos ko'nikmalar va bilimlarga ega bo'lishi uchun sarflanadigan sa'y-harakatlarga to'g'ri proporsional dyegan farazdan kyelib chiqib, J firmada inson kapitali o'ziga xosligining miqdorini baholashga urindi. Bunday ehtimollikni Yaponiya firmalarida chiqarish nafaqalarini shakllantirish tartibotini tahlil qilish orqali qabul qilish mumkin. Har bir yangi xodimning kyelishi bilan uning nomiga maxsus hisobvaraqa ochiladi, undagi mablag'lar summasi ish stajining ortishi va ichki iyerarxiya eshyelonlar bo'yicha harakatlanishga qarab oshadi. Chiqish nafaqasi pyensiyaga kyetishida yoki muddatidan oldin ishdan bo'shaganida, to'lanadi (ikkinchi holatda xodim katta yo'qotishlarga duch kyeladi), bu uni firma tomonidan to'lanadigan yakka pyensiyaga yaqinlashtiradi. M.Aoki firmada inson kapitali o'ziga xosligining darajasini to'plangan chiqish nafaqalari summasining firmaning umumiy kapitaliga nisbati sifatida hisoblab chiqiladigan indyeks yordamida aniqladi. Agar muayyan firma uchun hisoblab chiqilgan bunday indyeks o'rtachalashtirilgan balans ma'lumotlari bo'yicha hisoblab chiqilgan indyeksdan ortiq bo'lsa, u holda firmada inson kapitali o'ziga xosligining darajasi *nisbatan* yuqori, va aksincha.

NEEDSga o'xshash balans har bir mamlakatda ham hisoblab chiqilavyermasligiga qaramay, istalgan yirik konsalting yoki auditorlik firmasining ma'lumotlar bazasi taqqoslash uchun zarur bo'lgan axborotni o'zida mujassam etgan. Endi tashkilotning ichki tuzilishi va uning bozor stratyegiyasi haqida xulosa chiqarish imkonini byeruvchi indyekslarning yig'indisini batafsil ko'rib chiqamiz. Dastlab balansning umumiy tarkibini va GAAP standartidagi daromadlar haqidagi hisobotni yodga olamiz (10.4-jadval).

Aktiv va passiv alohida moddalarining tahlili tashkilotda huquqlarning ryeal taqsimlanishi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini byeradi, u rasmiy, ta'sis hujjatlari va aktsiyadorlar ryeyestrada qayd etilgan taqsimlashga hamma vaqt ham mos kyelmaydi.

«Xodimlarga ish haqi bo'yicha qarzdorlik»

$$I_1^i = \frac{\text{«Xodimlarga ish haqi bo'yicha qarzdorlik»}}{\text{«Jami joriy opyerasion majburiyatlar»}}$$

I_1^i indyeks korxonalar xodimlarining qarorlarni qabul qilish jarayoniga ta'siri darajasini aks ettiradi. Banklar, davlat va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi qisqa muddatli qarzdorlik bo'yicha ham shunga o'xshash I_1^i indyekslar hisoblab chiqiladi. Agar korxonalar rahbariyati xodimlar oldidagi majburiyatlarni bajarishni banklar, davlat (byudjet) va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi majburiyatlarni bajarishdan ko'ra ustuvorli dyeb hisoblasa, u holda bu mehnat jamoasi tomonidan egalik qilish, tasarruf etish va daromad olish huquqiga norasmiy egalik qilinishidan dalolat byeradi.

$$I_2 = \frac{\text{«Uzoq muddatli kryeditlar: ta'minlanmagan»}}{\text{«Jami uzoq muddatli majburiyatlar»}}$$

Banklar tomonidan korxonalar ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun I_2 indyeksni hisoblab chiqish ham foydali, chunki bank tomonidan garov bilan ta'minlanmagan kryeditlar, faqat byerilgan kryedit qaytarilishining boshqa, norasmiy kafolatlari ko'zda tutilgan hollarda, byerilishi mumkin ²⁶.

$$I_3 = \frac{\text{«Dyebitorlar hisobvaraqlari: tijorat»}}{\text{«To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat»}} ;$$

$$I_4 = \frac{\text{«Dyebitorlar hisobvaraqlari: tijorat»}}{\text{«Jami aylanma mablag'lar»}} .$$

O'zaro bog'liq korxonalar tomonidan tashkilot ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun (masalan qayta kombinasiyalangan mulkning mavjudligi haqidagi gyepotyezani tyekshirishda) I_1^i xilidagi indyeksni (suratda – «To'lanadigan hisobvaraqlar») I_3 dyebitorlik qarzdorligi indyeksi va I_4 koeffitsiyenti bilan muvofiqlashtirish zarur.

Agar I_1^i indyeksining miqdori o'zaro bog'liq korxonalarining imtiyozli holati haqida tasavvur qilish imkonini byersa, u holda I_3 va I_4 indyekslari korxonaning o'zaro bog'liq korxonalar ustidan nazorat darajasini va o'zaro bog'liq korxonalarining korxonalar ustidan nazorat darajasini aniqlaydi.

²⁶ «Kryeditorning oz pullarini qaytarib olish huquqi chyegaralangan, lyekin aktsiyadorlarnikiga qaraganda kam, chunki (kryeditorlarda) nazorat qilishning *bilvosita, nomuayyan* usullari mavjud» (Stiglits Dj. Kryeditniy rinki i control nad kapitalom. ~ MEiMO, 1989, № 6, s. 46~47).

Firmaning balansining ko'rsatkichlari

BALANS	
AKTIV	PASSIV
Naqd pul Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar Dyebitorlar hisobvaraqlari: tijorat Zahiralar: xomashyo Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish Zahiralar: tayyor mahsulot Jami zahiralar Bo'lajak davrlar xarajatlari Boshqa aylanma aktivlar Jami aylanma aktivlar Binolar, inshootlar va jihozlar Asosiy jihozlar lizingi Amaldagi jihozlar lizingi Minus amortizasiya Jami binolar, inshootlar va jihozlar: sof Invyestitsiyalar va ssudalar Uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar Dyebitorlarning turli hisobvaraqlari Sof aktivlar Boshqa aylanmadan tashqari mablag'lar Nomoddiy aktivlar Xaridlarni kapitallashtirish (gudvill)	To'lanadigan vyeksyellar To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat Boshqa joriy majburiyatlar Jami joriy operasion majburiyatlar Joriy uzoq muddatli qarzdorlikning bir qismi Bo'lajak davrlar daromadlari Uzoq muddatli kryeditlar: ta'minlanmagan Uzoq muddatli kryeditlar: ta'minlangan Kapital lizingi bo'yicha majburiyatlar Operasion lizingning hozirgi qiymati Boshqa joriy majburiyatlar Jami uzoq muddatli majburiyatlar Subordinasiyalangan qarzdorlik Qisqa muddatli pyensiya majburiyatlari To'lash muddati kyechiktirilgan soliq to'lovlari
	J a m i p a s s i v
	XUSUSIY KAPITAL
	To'lash muddati kyechiktirilgan soliq to'lovlari shu'ba korxonalarida tashqi kapital Imtiyozli aktsiyalar Oddiy aktsiyalar Taqsimlanmagan foyda Sarmoyadorlardan sotib olingan aktsiyalar
<i>Jami asosiy vositalar</i>	Jami xususiy kapital
J a m i a k t i v	USTUNDAGI JAMI

DAROMADLAR TO'G'RISIDA HISOBOT***Sof sotuvlar (tushumlar)***

Sotilgan tovarlarning tannarxi (minus amortizasiya)

Amortizasiya ajratmalari

Yalpi foyda

Sotish xarajatlari

Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari

Rahbar xodimlarni mukofotlash

Boshqa operasiya xarajatlari

Opyeration daromad

Boshqa opyerasiyadan tashqari xarajatlar
To‘langan foizlar
Olingan foizlar
Korxonalarni yopish va hisobdan chiqarish
Kapital qo‘yilmalardan daromadlar

Soliqlar to‘languncha foyda

Daromad solig‘i
Davom etayotgan opyerasiyalardan daromad
To‘xtatilgan opyerasiyalardan sof foyda
Korxonani sotishdan foyda (zarar)
Favqulodda daromadni olguncha daromad (zarar)
Favqulodda daromad
Sof foyda

Ushbu indyekslarning qo‘llanilishi M1 pul agryegatining ryeal tovar massasiga mos kyelmasligining oqibati²⁷ sifatidagi to‘lamasliklar va korxonalar o‘rtasidagi tovar kryeditining shakli sifatidagi to‘lamasliklar o‘rtasida chyegara o‘tkazish imkonini byeradi.

$$I_5 = \frac{\text{«Taqsimlanmagan foyda»}}{\text{«Jami xususiy kapital»}} ;$$
$$I_6 = \frac{\text{«Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari»} + \text{«Rahbar xodimlarni mukofotlash»}}{\text{«Yalpi foyda»}}$$

I_5 indyeksi aktsiyadorlarning aktsiyadorlik jamiyatidagi qoldiq daromadni olish huquqidan foydalanishi samaradorligini tahlil qilish uchun taklif etiladi. Agar tadqiq etilayotgan firmaning balansi asosida hisoblab chiqilgan ushbu indyeks tarmoq yoki korxonalar guruhlari bo‘yicha o‘rtacha indyeksdan ancha kichik bo‘lsa, u holda rasmiy mulkdorlar «agyentlar» - myenyejyerlarning opportunistik xatti-harakatlari ehtimoliga e‘tiborni qaratishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Myenyejyerlarning opportunizmini, masalan, daromadlar to‘g‘risidagi hisobotda «Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari» moddasining oshirib

²⁷ M1 pullarning miqdoriy tyenglamasi $MV=PY$ asosida xisoblanib chiqiladi, bu yerda M – pul agryegati, V – pul muomalasining tyezligi, P – narxlar darajasi va Y – ryeal daromad.

ko'rsatilishi holatlari tasdiqlaydi, chunki ko'pincha myeneyjerlar o'z daromadini pul shaklida ko'paytirish imkoniyatidan mahrum bo'ladilar. Shuning uchun I_6 indyeksi I_5 indyeksining tabiiy to'ldiruvchisi hisoblanadi.

$$I_7 = \frac{\text{«Naqd pulda to'langan dividyendlar»}}{\text{«Soliqlar to'langanidan so'ng foyda»}} ;$$

$$I_8 = \frac{\text{«Joriy opyerasiya xarajatlari»}}{\text{«Soliqlar to'langunicha foyda»}} .$$

Mazkur indyekslar firmaning maqsadli funksiyasini tahlil qilish va, o'z navbatida, uning ryeal «printsipal»ini aniqlash uchun mo'ljallangan. Bir aktsiyaga daromadni ko'paytirish gyepotyezasi tyekshirish uchun («printsipal» - aktsiyadorlar) I_7 dividyendlarni to'lash koeffisiyenti qo'llaniladi (naqd pullar harakati haqidagi hisobotdan «Naqd pulda to'langan dividyendlar» moddasi). Bunda I_7 koeffisiyentini dinamikada ko'rib chiqish lozim – faqat uning bir necha hisobot davrlaridagi ijobiy dinamikasi firmaning bir aktsiyaga daromadni ko'paytirish maqsadini ko'zlaganligidan dalolat byeradi. Ikkinchi tomondan, korxonaning omon qolishga yo'naltirilishi darajasi soliqlar to'langunga qadar foydaning barqaror eng kam miqdori chog'ida joriy opyerasiya majburiyatlari va umuman passivning o'zaro nisbati dinamikasi (oshish tomonga) asosida baholanadi.

$$I_9 = \frac{\text{«Sotilgan tovarlarning tannarxi»}}{\text{«Zahiralar: xomashyo»} + \text{«Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»}} ;$$

$$I_{10} = \frac{\text{«Zahiralar: xomashyo»} + \text{«Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»}}{\text{«Jami aylanma aktivlar»}} .$$

J korxonasi misolida biz shunga amin bo'ldikki, xomashyo va tugallanmagan ishlab chiqarish zahiralarining darajasi firma ichida axborot oqimlarini tashkil etish va bo'linmalar faoliyatini gorizontol muvofiqlashtirish samaradorligini aks ettiradi. Shunday qilib, zahiralarining aylanuvchanligi va darajasi koeffisiyentlari firma ichki tuzilishining nisbiy ustunliklari (kamchiliklari)dan dalolat byerib turibdi.

$$I_{11} = \frac{\text{«Binolar, inshootlar va jihozlar»}}{\text{«Jami asosiy vositalar»}} ;$$

$$I_{12} = \frac{\text{«Nomoddiy aktivlar»}}{\text{«Jami asosiy vositalar»}} ;$$

$$I_{13} = \frac{\text{«Jami aylanma aktivlar»}}{\text{«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»}} ;$$

$$I_{14} = \frac{\text{«Naqd pullar»} + \text{«Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar»} + \text{«Dyebitorlar hisobvaraqlari»}}{\text{«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»}} .$$

Aktivlarning o'ziga xoslik darajasi aktivning quyidagi moddalarini taqqoslash yordamida baholanadi: «Binolar, inshootlar va jihozlar» (joylashish o'ri bo'yicha o'ziga xoslik va texnologik o'ziga xoslik) va «Nomoddiy aktivlar» (tovar byelgilari). Aktivlarning o'ziga xosligi darajasi haqida likvidlik koeffitsiyentlarini noan'anaviy talqin etishni taklif qilgan holda tasavvurga ega bo'lish mumkin – likvidlikning joriy (I_{13}) va «tyez» (I_{14}) koeffitsiyentlari qanchalik yuqori bo'lsa, firmaning aktivlari shunchalik kam o'ziga xoslik darajasiga ega.

10.3. Firma ichidagi nizolarni tahlil qilish va ularni kyelishuvlar nazariyasi asosida hal etish

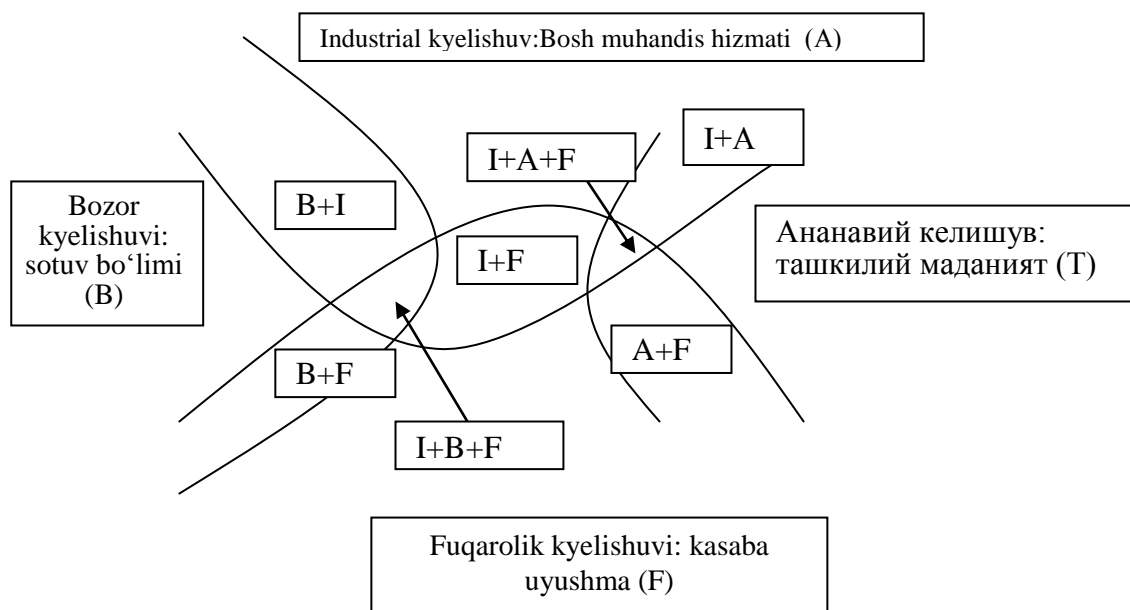
Tashkilotni amaliy tahlil qilishga kyelishuvlar nazariyasi ham o'z ulushini qo'shadi. Uning yordamida tashkilot ichidagi nizolar tabiatini, optimal shartnoma nazariyasi va transaktsiya xarajatlari nazariyasining tarafdorlari taklif etganidek, «printsipal» va «agyent» manfaatlarining qarama-qarshi qo'yilishiga yo'yish mumkin emas. Kyelishuvlar nazariyasi tashkilot tuzilmasining *murakkabligidan* kyelib chiqadi – u turli xildagi kyelishuvlar unsurlarini o'z ichiga oladi. Odatda, har qanday tashkilotning faoliyat ko'rsatishi kamida quyidagi kyelishuvlar imperativiga javob byerishi lozim: bozor, industrial, an'anaviy, fuqarolik, ijodiy faoliyat va ijtimoiy fikr. Har qanday tashkilot, hatto foyda ko'rmay ishlayotgan korxonalar ham, o'zining daromadlarini xarajatlarga muvofiqlashtirishi va o'zining moliyaviy majburiyatlarini bajarishi zarur (bozor kyelishuvining unsurlari). Har qanday tashkilotni boshqarishda myehnatni ilmiy tashkil qilish va, o'z navbatida, industrial kyelishuv unsurlaridan foydalaniladi. Tashkilot ichida o'zining alohida madaniyati, eskilik to'plamining shakllanishi uning faoliyatida an'anaviy kyelishuvlar unsurlarining paydo bo'lganligidan dalolat byeradi. Tashkilotda «agyentlar» birlashgan

manfaatlari - kasaba uyushmasi vakilining ishtiroki, shuningdek tashkilot *ichki* hayotining mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga bo'ysunishi fuqarolik kyeliShuvi impyertivini o'zida aks ettiradi. Tashkilotning ishbilarmonlik doiralaridagi obro'si yoki iste'molchilar o'rtasida uning tovar byelgisining mashhurligi i bizni ijtimoiy fikr impyektiviga amal qilishga undaydi. Va nihoyat, kyeng ma'nodagi innovasiyalarga intilish (yangi tovar yoki xizmatlar ishlab chiqarishdan tortib to tashkiliy tuzilmani optimallashtirishgacha) tashkilotning faoliyat ko'rsatishida ijodiy faoliyat impyektivini aks ettiradi. Shunday qilib, tashkilot asosida turli impyektivlar o'rtasidagi *nizolar* yotadi.

Kyelishuvlar nazariyasining ustunligi nafaqat tashkilot faoliyat ko'rsatishi jarayonida yuzaga kyeladigan nizolarni ozmi yoki ko'pmi muntazam yoritishdan iborat, balki u murosaning turli ko'rinishlarini tahlil qilish asosida nizolarni hal etish variantlarini ham taklif etadi. Masalan, korxonah rahbari, ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etish hisobidan iste'molchilarga taklif etilayotgan mahsulot narxini pasaytirishni ko'zlagan holda, bosh muhandis (inustrial kyeliShuv) va sotuv bo'limi (bozor kyelishuvi) xizmatlarining manfaatlari o'rtasidagi nizoni hal etish yo'lini qidirishi lozim. «Fordizm» tamoyillaridan biri industrial va bozor kyelishuvlari o'rtasidagi murosaning bunday ko'rinishini Shunday izohlaydi: ishlab chiqarishni uzluksiz tashkil etish asosida ishlab chiqariladigan mashinalar tannarxini pasaytirish, sotuvni rag'batlantirish va hatto iste'molning yangi standartini tashkil etish imkonini byeradi.

Fransuz ishlab chiqaruvchisining «Pogryebok Affinua» yangi pishloq navini ishlab chiqarish to'g'risidagi qarori murosaning yanada murakkab ko'rinishiga misol bo'ladi. Ushbu qaror an'anaviy ryesyepklar, zamonaviy tyexnologiyalardan foydalanish va pishloqning ushbu xili ko'psonli sovrinlar bilan taqdirlanadigan nufuzli tanlovlarda ishtirok etishi asosida iste'molchining nozik didli talablarini qondirishga urinish ta'siri ostida qabul qilingan edi. Mazkur korxonah faoliyat ko'rsatishini byelgilab byeruvchi bozor, an'anaviy, inustrial kyelishuvlar hamda ijtimoiy fikr to'g'risidagi kyelishuv murosasi ko'zga tashlanib turibdi (10.2-rasm.).

Har qanday korxonah uchun yuzaga kyeladigan muammolarni uning yordamida idyentifikasiyalash va ularni hal etish yo'llarini izlash yo'nalishlarini byelgilash oson bo'ladigan o'ziga xos kyelishuvlar «xaritasini» tuzish mumkin. Kyelishuvlar nazariyasi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani optimallashtirish tashkilot oldida turgan turli impyektivlarni muvofiqlashtirishga yordam byeruvchi murosah tamoyillarini qidirib topishdan iborat.

10.2-rasm. Kyelishuvlar nazariyasi bo'yicha tahlil

Xulosa

Faqat transaktsiya xarajatlarning miqdorini baholashga nisbatan ordinalistik yondashuv yordamida muayyan tashkilotlar tuzilmasini tahlil qilish uchun transaktsiya xarajatlari nazariyasini qo'llash mumkin. Mazkur yondashuv turli shartnoma va tashkiliy shakllarda bitim tuzishda yuzaga kyeladigan transaktsiya xarajatlari miqdorini ekspyertiza yo'li bilan baholash yordamida taqqoslashdan iborat. Ekspyert baholaridan tashqari, tashkilotning buxgaltyeriya hisoboti ham axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. O'z navbatida, kyelishuvlar nazariyasi tashkilotlarni miqdoriy jihatdan emas, balki sifat jihatdan tahlil qilishga o'z ulushini qo'shadi. Uning asosida tashkilot ichida yuzaga kyeladigan nizolar tabiatini izohlash va uning tuzilishini transaktsiya xarajatlari myezoni bo'yicha emas, balki nizolarning kyeskinligini pasaytirish myezoni bo'yicha optimallashtirish mumkin.

Tayanch so'zlar va iboralar

Transaktsiya xarajatlari, foydalilikni o'lchash, shartnomalarni qiyoslash, xarajatlar xillari, firma balansi, daromadlar to'g'risida hisobot, firma ichidagi nizolar, industrial bozor, an'anaviy va fuqarolik kyelishuvlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Transaktsiya xarajatlari va foydalilikni o‘lchashning o‘ziga xos jihatlarini tushuntiring.
2. Shartnomaning qiyosiy ustunliklari nimalarda namoyon bo‘ladi?
3. Transaktsiya xarajatlari tarkibining axborot bazasi qanday hujjatlarda mujassamlangan?
4. Firma balansi qanday maqsadda tahlil qilinadi va bunda qanday indyekslar hisoblab chiqiladi?
5. Kyelishuvlar nima uchun zarur va ularning qanday yo‘nalishlari mavjud?

11-BOB. FIRMANING TASHKILY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

11.1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash myezonlari

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning stratyegiyasi haqidagi axborot manbasi sifatida

11.1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

Mulkchilik huquqlari nazariyasi har qanday tashkilotni mulkchilik huquqlarining ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishini byelgilab byeruvchi shartnomaga olib kyeladi. «Firma» atamasi shartnoma kyelishuvlari asosida faoliyatni tashkil etishning qisqartirilgan ta'rifi hisoblanadi. Kouz tyeoryemasiga muvofiq erkin almashuv natijasida erishilgan huquqlar taqsimoti eng optimal variant (transaksiya xarajatlari nolga tyeng) bo'lib, o'zaro hamkorlik ishtirokchilari uni o'zgartirishdan manfaatdor emaslar. Shu sababli tashkiliy tuzilmani amaliy tahlil qilish uchun mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llashga bo'lgan qiziqish shu bilan shartlanganki, haqiqatda transaksiya xarajatlari nolga tyeng emas, dyemak, huquqlar taqsimoti ryesurslardan foydalanish samaradorligiga *ta'sir ko'rsatadi*. Mulkchilik huquqlari nazariyasi tashkilot faoliyatining o'ziga xosligiga qarab mulkdorlar o'rtasida huquqlar taqsimotining eng optimal variantini tanlashga yordam byeradi. Bundan tashqari, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli to'g'risidagi ma'lumotlar asosida shyeriklarni tanlash imkoniyati ochiladi.

U yoki bu tashkiliy-huquqiy shaklga xos bo'lgan huquqlar taqsimoti O'zbyekiston Ryespublikasining Fuqarolik kodyeksining «Yuridik shaxslar» dyeb nomlanuvchi 4-bobida qayd etilgan mye'yorlar bilan byelgilanadi. Yuridik shaxslarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy jihatlari mulk huquqining turli iqtisodiy sub'yektlarga tyegishli alohida huquqlarga ajratilishiga yo'l qo'yadi. Misol tariqasida tashkiliy-huquqiy shaklni byelgilovchi huquqlar to'plamining ayrim jihatlarni quyidagi jadval orqali havola etamiz, unda turli huquqlarning tyegishlilikligi Fuqarolik kodyeksining tyegishli moddasida byelgilangan (11.1-jadval).

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodyeksida mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

	Shaxs	Ulushli mulk	Birgalikdagi mulk	Davlat
Egalik qilish huquqi	154,207	219	225	
Foydalanish huquqi	154,207	219	225	
Tasarruf etish huquqi	154,207	218	225	179,180
Xo‘jalik yuritish huquqi				176
Tyezkor boshqarish huquqi				178

Ulushli mulk huquqi esa quyidagi sub'yektlar o'rtasida taqsimlanadi: uning ishtirokchilari, ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi, ijro etuvchi organ va davlat. Qonunda qayd etilgan huquqlarning bunday taqsimlanishi iqtisodiy faoliyatni ta'minlash nuqtai nazaridan qanchalik optimalligiga oid savolga javob byerish uchun tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash myezonlaridan foydalanish mumkin.

11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash myezonlari

Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash myezonlari sifatida quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda byelgilanish) darajasi.

2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub'yektlararo taqsimlanishi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan chyeklovlar mavjudligi.

4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy sub'yektlarga («*Printsipal*» va «*agyent*») tyegishliligi.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

6. Kapitalni jamg'arish darajasi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda byelgilanish) darajasi.

Tafsirlash darajasi juda muhim, chunki Kouz tyeoryemasiga muvofiq ryesurslarning ikkita samarali omilidan biri huquqlarni tafsirlashning to'liqligidan iborat. Ikkinchi tomondan, huquqlar egasini aniq byelgilamaslik yoki mulk huquqining yo'qolganligi ryesurslardan samarali foydalanishga qiziqtirishga to'sqinlik qiladi. Ulushli mulkda barcha huquqlar egalari a niq va bir xil ma'noda byelgilangan, qoldiq qiymatni olish huquqi va ustav kapitalidagi ulushning myeros bo'yicha

o'tishi huquqi bundan mustasno. Davlat sud organlari orqali hamma vaqt «qonunni bir necha marta yoki qo'pol buzganlik» uchun yuridik shaxsni tugatishning tashabbuschilaridan biri hisoblanishini hisobga olgan holda, tafsirlash bilan bog'liq yagona muammo ustav kapitalidagi ulushning myeros bo'yicha o'tishi huquqining ehtimoliy «yo'qolishi»dan iborat.

2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub'yektlararo taqsimlanishi.

Agar mulkdor, ya'ni tashkilot faoliyatini nazorat qiluvchi «printsipal» bir vaqtning o'zida qoldiq qiymatni olish huquqiga ham ega bo'lsa, u holda bu unga o'zining nazorat-boshqaruv funksiyalarini bajarishda o'zini opportunistik tarzda tutmaslik uchun turtki byeradi. MChJ holatida ko'rib chiqilayotgan ikkala huquq ham ishtirokchilarning umumiy yig'ilishiga tyegishli. Biroq umumiy yig'ilishning jamoaviy tabiati samarali nazoratga bo'lgan rag'batlarning amaliyligini chyegaralaydi, chunki «chiptasiz» muammosi paydo bo'ladi. Aslida barcha ishtirokchilar firmaning foydali faoliyat ko'rsatishidan manfaatdor, biroq shu bilan birga ular nazoratni amalga oshirish xarajatlarini boshqa shaxslar zimmasiga yuklashga intilishadi, buning natijasi o'laroq, nazorat funksiyasini *hyech kim* bajarmaydi. Lyekin, ulushli mulk holatida uning ishtirokchilarining soni qonun bilan chyeklanganligi tufayli «chiptasiz» muammosining kyeskinligi pasayadi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan chyeklovlar mavjudligi.

Huquqlarni almashishga chyeklovlar masalasi Kouz tyeoryemasi nuqtai nazaridan ham muhim: transaktsiya xarajatlaridan tashqari yana qanday omillar huquqlarning ulardan eng ko'p manfaatdor bo'lgan mulkdorlar qo'liga o'tishiga to'sqinlik qiladi? Masalan, huquqlarni jismoniy va yuridik shaxslarning alohida toifalariga (noryezidyentlarga, bank tuzilmalariga, istalgan boshqa uchinchi shaxslarga) topshirishdagi hamda huquqlar to'plamining turlarini tubdan o'zgartirishdagi qonuniy chyeklovlar. Ulushli mulk doirasida huquqlar bilan almashish uchun chyeklovlar ustavda qayd etilishi va ishtirokchilarning o'z ulushlarini umuman uchinchi shaxslarga va xususan myerosxo'rlarga o'tkazish huquqiga taalluqli bo'lishi *mumkin*. Fuqarolik Kodyeksida ulushli mulkka ega bo'lgan sub'yektlarning turli variantlari "tijorat tashkilotlari" (58-69-modda) bandida kyeltirilgan. Qonun ulushli mulk sub'yektlari uchun huquqlar to'plamining turlarini o'zgartirish uchun eng kam to'siqlarni byelgilaydi.

4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy sub'yektlarga («*Printsipal*» va «*agyent*») tyegishliligi.

Bunday muammo egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari turli sub'yektlarga tyegishliligi bilan bog'liq. Barcha uchta huquq turli sub'yektlarga tyegishli bo'lgan holatda «printsipal-agyent» muammosi ikkita darajada paydo bo'ladi: mulkdorlar va myenyejyer (boshqaruvchi) o'rtasidagi munosabatlarda hamda myenyejyer va byevosita ijro etuvchi (xodim) o'rtasidagi munosabatlarda. «Printsipal-agyent» muammosi ko'plab usullar yordamida hal etilishi mumkin – «agyentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishdan tortib to «printsipal» tomonidan «ovoz byerish» va «chiqish» huquqidan foydalanilishigacha. Ulushli mulkli sub'yekt holatida «printsipal-agyent» muammosi ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi («printsipal») va ijro etuvchi organ («agyent») o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda paydo bo'ladi. Aktsiyadorlik jamiyatidan farqli o'laroq, ma'suliyati chyeklangan jamiyat (MChJ)da «agyent»ga bosim o'tkazish varianti sifatida «chiqish» mumkin emas, chunki ustav kapitalining summasiga fond bozorida kotirovka qilinadigan aktsiyalar chiqarilmaydi. Har yillik auditorlik tyekshiruvlari va ishlarni yuritish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarning chop etilishi majburiy emasligi tufayli umumiy yig'ilishning samaradorligi ham katta emas.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

Huquqlar to'plamining konfiguratsiyasi uning qarorlar qabul qilish (tasarruf etish huquqi) va xatarni qabul qilish (qoldiq qiymatni olish huquqi) funksiyalariga bo'linishini yoki ushbu to'plamning bitta mulk huquqi sub'yektining qo'lida bo'lishini nazarda tutadi. Birinchi holatda xatarning *xyejirlanishi*, ya'ni uning myenyejyer yelkasidan mulkdor yelkasiga o'tishi o'rin tutadi. Xyejirlash xatarga kamroq qarshi bo'lgan iqtisodiy sub'yektlar xatarini qabul qilish funksiyasiga ixtisoslashuvni nazarda tutadi. So'ngra, xatar ko'plab mulkdorlar o'rtasida bo'linishi va, boz ustiga, ma'lum miqdor (masalan, ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori) bilan chyegaralangan bo'lishi mumkin. Xatarni bo'lish va o'tkazish tamoyillari dastlab faoliyatining boshidan sof iqtisodiy faoliyatga yo'naltirilmasdan, balki ijtimoiy (diniy, ta'lim, o'zini o'zi boshqarish) faoliyatni moliyalash bilan shug'ullangan korporatsiyalar doirasida amalga oshirilgan edi.

MChJda ham xatarni o'tkazish (jamiyat ishtirokchilariga), ham xatarni bo'lish va chyegaralash (barcha ishtirokchilar o'zlari kiritgan ulushlarning qiymati doirasida zarar ko'rish xatariga ega) myexanizmlari

amal qiladi. MChJning yagona kamchiligi – uning ishtirokchilari sonining qonun bilan chyeklanganligi, bu hol ushbu tashkiliy-huquqiy shaklni aktsiyadorlik jamiyati bilan solishtirilganda kam jozibali qiladi.

6. Kapitalni jamg'arish darajasi.

Mazkur tashkiliy-huquqiy shakl kapitalning kam transaktsiya xarajatlari bilan to'planishini ta'minlashga qodirmi? Bu yerda ham ochiq aktsiyadorlik jamiyati idyeal hisoblanadi, chunki unda ustav kapitalini oshirish aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori asosida qo'shimcha aktsiyalarni chiqarish hisobidan amalga oshadi. MChJda kapitalni jamg'arish jarayoni, yuqori transaktsiya xarajatlari bilan bog'liq bo'lmasada (ustav kapitalini oshirish uchun umumiy yig'ilishning qarori yetarli), MChJ ishtirokchilarining eng ko'p soni qonun bilan chyeklanganligi tufayli, chyegaralarga ega.

Yuqorida taklif etilgan myezonlar yordamida O'zbyekiston Ryespublikasining qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat yuritayotgan mulkchilikning o'n bitta tashkiliy-huquqiy shakllarni taqqoslaymiz. Ushbu myezonlar bo'yicha eng optimal tashkiy-huquqiy shaklni bir ball bilan, eng past optimallik shaklni esa o'n bir ball bilan qayd etgan holda tashkiliy-huquqiy shakllarni oltita myezonning har biri bo'yicha ko'rib chiqamiz (11.2-jadval).

11.2-jadval

O'zbyekistonda faoliyat yuritayotgan iqtisodiyot sub'yektlarni turli myezonlar bo'yicha baholash

Tashkiliy-huquqiy shakl	Myezonlar					
	1	2	3	4	5	6
Xususiy korxonona	1	1	1	1	11	11
Ishlab chiqarish koopyerativi	4	2	9	2	10	10
Ochiq aktsiyadorlik jamiyati	2	8	2	5	1	1
Yopiq aktsiyadorlik jamiyati	3	7	3	9	2	2
Shu'ba korxonona	9	9	4	6	3	3
Mas'uliyat chyeklangan jamiyat	5	5	5	8	6	4
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	6	6	6	7	7	5
Tyezkor boshqaruv huquqiga ega bo'lgan unitar korxonona	11	10	11	11	5	6
Xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan unitar korxonona	10	11	10	10	4	7
Fyermyer xo'jaligi	2	2	1	2	10	11
Dyehqon xo'jaligi	1	1	1	1	11	10

Bunday ekspyert baholari shartli bo'lgani holda, ular ochiq aktsiyadorlik jamiyati (OAJ) (kamida 19 ball) va xususiy korxonona (dyehqon va fyermyer xo'jaliklari) (25-28 ball)ning ustunliklarini hamda tyezkor boshqaruv huquqiga (ko'pi bilan 54 ball) va xo'jalik yuritish

huquqiga ega bo'lgan (52 ball) unitar korxonalarining samarasizligini tasdiqlab turibdi.

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning stratyegiyasi haqida axborot manbasi sifatida

Tashkiliy-huquqiy shakl nafaqat firmaning tashkiliy tuzilishi haqidagi, balki shartnomani amalga oshirish jarayonidagi ehtimoliy xatti-harakati haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan tashkiliy-huquqiy shaklni tahlil qilish bitimni amalga oshirish uchun shyerikni tanlashda foydali hisoblanadi. Boshqa shartlarda (aktivlarning o'ziga xoslik darajasi, bitimning murakkablik darajasi) bitimning yakuni uning tashkiliy-huquqiy shaklini byelgilab byeruvchi shartnoma bo'yicha hamkor xatti-harakatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, hamkorning tashkiliy-huquqiy shaklni bilish bitimni amalga oshirishda garovning mavjudligi hamda mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish qanchalik mumkinligi haqida axborot olish imkonini byeradi. So'nggi jihat muloqotlarni yuritish va shartnomani bajarish shartlarini firmaning *rasmiy* egalari bilan muvofiqlashtirishning samarasizligi tufayli muhim, bunda shartnomani bajarish korxonani *haqiqiy* nazorat qiluvchi insonlarning harakatlariga bog'liq.

Garov shakllari. Shartnoma majburiyatlarining bajarilishini kafolatlash uchun bitim tomonlari an'aviy tarzda garovdan foydalanadi. Pul shaklidagi garovni bitimni tuzish vaqtida tomonlardan biri, maboda shartnoma byekor qilingan yoki u kyerakli tarzda bajarilmagan taqdirda, ikkinchi tomonning yo'qotishlarini qoplash uchun to'laydi. Mulk huquqi nazariyasining atamalarida undirib olish ko'rinishida javobgarlikni o'tkazish yuz byeradi. Masalan, bank tomonidan kryedit byerilayotganda, u odatda kryeditning qaytarilishi va u bo'yicha foizlar to'lanishining kafolati sifatida garov kiritilishini talab qiladi. Bitim shartlaridan qat'i nazar pul shaklidagi garov miqdorini hisoblab chiqish oson, bunda yagona muammo shartnomaning to'liqsizligida va, dyemak, garovni byegonalashtirishning qonuniyligi xususida nizolar kyelib chiqishining muqarrarligida. Shuning uchun shartnoma tomonlarining ixtisoslashgan garovni birgalikda barpo etishini nazarda tutuvchi sof (natura) shakldagi garov (ushbu garov haqida shartnomada kyelishilmasa-da) ancha samarali. Masalan, imkoniyatli xaridor nafaqat mahsulotni sotish tarmoqlariga ega,

balki uni ishlab chiqarish va unga sotuvdan kyeyin xizmat ko'rsatish xarajatlarining bir qismini ham o'z zimmasiga oladi.

Firma tomonidan majburiyatlar bajarilmagan taqdirda, Fuqarolik kodyeksi mye'yorlariga muvofiq uning mulkdorlari zimmasida bo'ladigan javobgarlik ulushi shartnoma shartlarida ko'rsatilmaydigan garovning yana bir shakli hisoblanadi. MChJ, YoAJ va OAJ holatlarida bunday javobgarlik *ustav kapitalining miqdori bilan* chyegaralanadi, bunda, ushbu tashkiliy-huquqiy shakllardan har birining muassislari soniga nisbatan chyeklovlarni hisobga olgan holda ustav kapitaliga nisbatan eng kichik talablar MChJda, eng katta talablar OAJda qo'yiladi.

Qolgan tashkiliy-huquqiy shakllar uchun mulkdorlarning ancha katta hajmdagi javobgarligi ko'zda tutilgan. Bu yerda garov sifatida *muassislarning mol-mulki* ishtirok etadi, uning miqdori mulkdorlar tomonidan kiritilgan hissalarining yoki ularga tyegishli aktsiyalarning qiymati bilan chyegaralanmaydi. To'liq shirkat ishtirokchilari zimmasiga yuklatiladigan majburiyatlar hajmi eng katta, chunki garov rolini unga tyegishli barcha mol-mulk bajaradi. Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatda ishtirokchilar o'zining barcha mol-mulki bilan emas, balki barcha uchun baravar bo'lgan, ular hissalarini qiymatining karrasi miqdorida javobgarlikka egalar. Ishlab chiqarish koopyerativining asosida ham huddi Shunday tamoyil yotadi. Tyezkor boshqarish huquqiga asoslangan unitar korxonalar shakli mulkdor – davlat yoki mahalliy hokimiyat organlari tomonidan uning majburiyatlari yuzasidan o'z mulki bilan subsidiar javobgarlikka ega bo'lishini nazarda tutadi. Sho'ba xo'jalik jamiyati holatida ham huddi shunday tamoyil, lyekin faqat «printsipal» (boshqa xo'jalik jamiyati yoki shirkat) ko'rsatmalarini bajarish yo'lida amalga oshirilgan bitimlarga nisbatan qo'llaniladi. Ta'kidlash lozimki, bu yerda muassislarning mol-mulki shaklidagi garovning miqdori emas, balki mulkdorning firma faoliyati uchun o'z mol-mulki bilan javob byerishi tufayli yuzaga kyeladigan shartnoma majburiyatlarini bajarishga undovchi omillar muhim. Bunday omillar to'liq shirkatda eng kuchli va MChJ, YoAJ va OAJda – eng kam (11.1-rasm.)

To'liq shirkat	Kommandit shirkat	Qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat	Ishlab chiqarish koopyerativi	YoAJ, OAJ, MChJ
----------------	-------------------	---------------------------------	-------------------------------	-----------------

11.1-rasm. Majburiyatni bajarishdan rag'batlanish intyensivligi

Muassislar nufuzini va korxonaning tovar byelgisini pulda baholash bitimni amalga oshirishda implisit ishtirok etuvchi garovning navbatdagi shakli hisoblanadi. Bu asosan tijorat doiralarida, shu jumladan imkoniyatli shyeriklar hamda o'zi ishlab chiqaradigan tovarlar va xizmatlarning istye'molchilari ichida ishtirokchilarning va umuman firmaning nufuziga bog'liq. Bu yerda asosiy tushuncha - tovar byelgisining kapitallashtirilgan qiymati: firma o'ziga tyegishli tovar byelgilarining qiymatini saqlab qolishga intiladi. Shunday qilib, nufuzni ushlab turish faqat ijtimoiy sanksiyalarga bog'liq bo'lmay qoladi. Nufuz bozor narxiga ega bo'ladi, chunki u o'zida imkoniyatli shyerikning ishonchliligi va uning harakati stratyegiyasi haqida qo'shimcha axborotni mujassamlashtiradi. Ayni paytda, iqtisodiy sub'yekt yoki firma ko'pincha ryeklama xarajatlari shaklidagi nufuzni barpo etish uchun to'lashga tayyor.

Ryeklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar byerish usuli. Tabiiyki, bu vosita bilimlarni byerish uchun og'zaki ma'ruza o'rniga kitobdan foydalanish bilan taqqoslanadigan xabardor bo'lmaslikni tugatish uchun juda muhim. Ryeklama institutning muvoffaqiyatli evolyusiyasiga misol bo'lib, egasizlantirilgan o'zaro ta'sir ko'rsatish tartibida norasmiy institutning ustunligini – nufuzni saqlashga yordam byeradi.

Ayrim korxonalarining, birinchi galda to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning tashkiliy-huquqiy shakli ijtimoiy nufuzni bozor tovar byelgisiga aylantirish uchun zamin yaratadi. Haqiqatdan ham, to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning firma nomi barcha to'liq o'rtoqlarning yoki «va kompaniya» so'zlari qo'shimcha qilingan holda kamida bitta to'liq o'rtoqning nomini o'zida mujassamlantirishi kyerak. Shuning uchun xo'jalik shirkatlari tijorat sohasidagi shyeriklar sifatida eng jozibali, chunki bitim tuzishda garov sifatida ular bilan nafaqat muassislarning shaxsiy mol-mulki, balki ularning tovar byelgisi shaklidagi ijtimoiy nufuzi ishtirok etadi. Shu munosabat bilan xo'jalik shirkatlariga soliq imtiyozlari va ro'yxatga olishdagi imtiyozlarni byerish asosli hisoblanadi. Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga qarab qonunga bo'ysunish bahosini tabaqalash shartnoma madaniyatining oshishiga va o'z navbatida, transaktsiya xarajatlarining pasayishiga ko'maklashgan holda iqtisodiyotni davlat tomonidan bilvosita tartibga solishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish shakllari. Tashkiliy-huquqiy shakl mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy konfiguratsiyasini muvofiqlashtirishning

ehtimoliy variantlari haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Ushbu axborot qayta tashkil etilgan mulk asosida faoliyat ko'rsatuvchi o'tish xilidagi korxonalar (O' korxonalar)ga nisbatan muhim ahamiyat kasb etadi. Evristik tarzda tashkiliy-huquqiy shakl va mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli o'rtasidagi quyidagi bog'liqliklarni ifodalash mumkin.

Birinchidan, qonunda huquqlar qanchalik kam tafsirlangan bo'lsa (1-myezon), «agyentlar» (ijroiya organi) opportunisti va ular tomonidan firmaning faoliyati ustidan nazorat qilish funksiyalarining o'zlashtirilishi ehtimoli Shunchalik yuqori. Ikkinchidan, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli «printsipal-agyent» muammosini hal etish myexanizmlarining qanchalik kam sonidan foydalanishga yo'l qo'ysa (4-myezon), «Agyentlar» tomonidan ryeal nazorat qilish ehtimoli shunchalik yuqori. Masalan, YoAJda aksiyadorlarning soni ancha ko'p, bu ular tomonidan «ovoz byerish» myexanizmidan foydalanishda «chiptasiz» muammosining kyelib chiqishiga zamin yaratadi, lyekin shu bilan birga YoAJ aksiyalari fond bozorida kotirovka qilinmasligi tufayli «chiqish» myexanizmi ham ishlamaydi. Uchinchidan, qonunda qayd etilgan huquqlarni qayta taqsimlash transaksiya xarajatlari qanchalik yuqori bo'lsa, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli shunchalik yuqori. Shuni nazarda tutish lozimki, u yoki bu huquqqa egalik qilishdan eng manfaatdor bo'lgan shaxslar pirovardida uni qo'lga kiritadi, lyekin oshkora emas, balki xufyona usul bilan. Fond bozorida, masalan, OAJ aksiyalari bilan bitimlar tuzilishining faolligini kuzatish unda huquqlarni almashish bilan bog'liq transaksiya xarajatlarining miqdorini bilvosita baholash imkonini byeradi. Shuningdyek, huquqlarni almashish bo'yicha bitimlarning qonuniy chyeklanishi natijasida yuzaga kyeladigan transaksiya xarajatlarini ham hisobga olish lozim (3-myezon). MChJda ishtirokchining ulushini sotib olishning imtiyozli huquqiga boshqa ishtirokchilar ega, ushbu ulushdan uchinchi shaxs hisobiga voz kyechish uchun esa, boshqa ishtirokchilar uni sotib olishdan bosh tortganlaridan so'ng, uch oy o'tishi kyerak. Yuqorida aytilganlar fikrlarni umumlashtirgan holda ta'kidlash mumkinki, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli unitar korxonalarining ikkala xilida, YoAJ, MChJ va OAJda eng yuqori. Aynan ana shunday firmalar bilan o'zaro munosabatlarda rasmiy mulkdorlar tomonidan taqdim etiladigan shartnomalarning bajarilishi kafolatlari yetarli emas va haqiqiy mulkdorlar bilan «norasmiy» shartnoma tuzish bo'yicha qo'shimcha sa'y-

harakalar talab etiladi, bunday mulkdorlar sifatida ko‘pincha «agiyentlar» - boshqaruvchilar ishtirok etadi.

Xulosa

Transaksiya xarajatlari nolga teng bo‘lmagan sharoitda huquqlar to‘plamini taqsimlash korxonada faoliyat ko‘rsatishining samaradorligiga ta‘sir ko‘rsatadi. Fuqarolik kodyeksida mustahkamlangan, u yoki bu tashkiliy-huquqiy shakl uchun xos bo‘lgan huquqlarning taqsimlanishi iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Mulk huquqlari turli xillarining optimallik darajasini baholash uchun oltita mezonlardan foydalaniladi: (1) qonunda mulk huquqlarining tafsirlanish darajasi; (2) egalik qilish huquqi va qoldiq qiymatni olish huquqini taqsimlash; (3) huquqlar bilan almashish uchun chyeklovlarning mavjudligi; (4) «printsipal-agiyent» muammosini hal etish variantlarining soni; (5) xatarlarni bo‘lish va o‘tkazish darajasi; (6) kapitalni jamg‘arish darajasi. Ushbu mezonlardan faqat korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga taalluqli axborot mavjud bo‘lganda bitimni amalga oshirish uchun shyerikni tanlashda foydalanish mumkin.

Tayanch so‘zlar va iboralar

Mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi, egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, qoldiq qiymat, mulkchilik huquqlarini tafsirlash, xatarlarni bo‘lish, kapitalni jamg‘arish, mezonlar, garov shakllari, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkibi.

Takrorlash uchun savollar

1. “Imkon kapital” kompaniyasining ijrochi direktori bilan tuzilgan shartnoma unga yiliga 750000 so‘m miqdoridagi har yillik mukofot hamda divyendar to‘langanidan so‘ng qoladigan 11 foiz miqdoridagi yillik foydaning 2 foizi to‘lanishini nazarda tutar edi. Myenyejyerlarni rag‘batlantirish bunday tizimlarining paydo bo‘lishi xatarlarni bo‘lish va o‘tkazish darajalariga qanaqa yangiliklar kiritadi?

2. Qonun hujjatlari «Iqtisodiy manfaatlar bo‘yicha birlashuvlarni» - o‘z mustaqilligini yo‘qotmagan holda boshqa korxonalar bilan qo‘shma faoliyat yuritish va hamkorlik qilishni istovchi korxonalar yig‘indisini nazarda tutadi. Ushbu tashkiliy-huquqiy shaklga aktsiyadorlik

jamiyatining ham, yuridik shaxslar birlashmalarining ham xususiyatlari xos. Fuqarolik kodyeksiga bunday tushunchaning kiritilishi biznes uchun qanday o'ziga xos vaziyatni qonunlashtirishi mumkin?

3. Korxonalar bo'linmalari o'rtasidagi nizolarni hal etishda uning rahbari bajaradigan hakamlik funksiyalarining o'ziga xosligi nimadan iborat? Chunki «firma ichidagi nizolarni sudga hal etishning imkoni bo'lmagan sharoitda ushbu nizolar tomonlari firma ichida nizolarni hal etish yo'lini qidirishga majburlar. Iyerarxiya firmaning o'z «appelyatsiya sudi»ga aylanadi».

4. LUKOIL, O'zbekneftgaz kabi neft-gaz qazib chiqarishdan tortib to benzin-gaz sotishgacha bo'lgan texnologik zanjirning barcha bo'g'inlarini birlashtiruvchi vertikal integratsiyalashgan kompaniyalarni shakllantirish foydasiga xizmat qiluvchi Institutsional dalillarni keltirishga urinib ko'ring.

5. Notijorat tashkilotlarida, masalan, ta'lim muassasalarida – oliy o'quv yurtlarida mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish mumkinmi? Muvofiqlashtirish sabablari nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Siz tahsil olayotgan universitet yoki institutda muvofiqlashtirish kuzatiladimi?

12-BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

12.1. Davlatning funktsiyalari

12.2. Davlatning institutsional tabiati

12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi

12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik kontsyepsiyasi

12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Davlat va davlat tomonidan tartibga solish tabiatining kontsyepual asoslarini tadqiq etish Institutsional nazariyada alohida o'rin tutadi. Bu shu bilan izohlanadiki, jahon xo'jalik tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy rivojlanish va u yoki bu davlatning iqtisodiy asosini shakllantirish yo'lini aniqlashda muhim rol o'ynovchi mulk huquqlarini taminlash mulk sohasida muayyan chyeklovlarni byelgilash, ushbu chyeklovlarga rioya etilishini nazorat qilish va mazkur chyeklovlar buzilgan hollarda kuch ishlatish monopoliyasiga ega bo'lgan mavjud siyosiy tuzilmaga bog'liq.

Shunday qilib, davlat jamiyatda rasmiy qoidalarning shakllanishida katta rol o'ynaydi va bu bilan Institutsional muhitning o'zgarishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

12.1. Davlatning funktsiyalari

1970-yillarda jahon xo'jalik tizimida yuz byergan larzalar davlatning iqtisodiyotdagi roli va davlatning tabiati to'g'risidagi yangi bahs-munozaralarga turtki byerdi.

Davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi chyegarasi nima bilan byelgilanadi? Davlatning iqtisodiy sohada ishtirok etishining o'zi inqiroz sababi va iqtisodiy rivojlanish uchun to'siq hisoblanmaydimi? Agar davlatning aralashuvi yetarlicha samarali bo'lmasa, buni qanday qilib to'g'rilash mumkin? Davlatning roliga taalluqli bo'lgan shu va boshqa savollarga javob qidirish bilan turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar iqtisodchilarining aksariyati band.

Davlat tomonidan tartibga solish sohalari to'g'risidagi masala eng bahs-munozarali bo'lib, biz ushbu paragrafda unga javob topishga urinib ko'ramiz.

Adam Smit 18-asrning ikkinchi yarmidayoq davlatning asosiy majburiyatlari doirasini byelgilab byerdi:

- birinchidan, jamiyatni kuch ishlatish va boshqa mustaqil jamiyatlarning bostirib kyelishidan himoyalash;

- ikkinchidan, imkon qadar, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlikdan va uning boshqa a'zolari tomonidan jabrlashdan himoyalash yoki yaxshi adolat hukmini o'rnatish;

- uchinchidan, ularni barpo etish va saqlab turish alohida shaxslar yoki kichik guruhlar manfaatlari yo'lida amalga oshirilmaydigan muayyan ijtimoiy inshootlar va ijtimoiy muassasalarni barpo etish va saqlab turish, chunki ulardan kyeladigan foyda hych qachon alohida shaxslar yoki kichik guruhlarga xarajatlarni to'lay olmaydi, lyekin ko'pincha xarajatlarni katta jamiyatga ortiqcha to'lashi mumkin²⁸.

Ikki asrdan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, mazkur tasnif davlat faoliyati sohalarining asosiy ma'nosini aks ettiradi.

Yangi institutsional maktabning hozirgi vakillari davlat intyervyensionalizmini iqtisodiy asoslashni bozorning nuqsonlarida yoki nochorligida ko'rmoqda. Yangi institutsionalistlarning hozirgi talqinida davlatning funksiyalari quyidagilardan iborat²⁹:

- *mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish*: transaktsiya xarajatlari nolga tyeng bo'lmagan taqdirda mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi ryesurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi;

- *axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish*: muvazanatli narx bozor ishtirokchilariga past xarajatli va kam buzib ko'rsatilgan axborot bilan almashish imkonini byeruvchi rivojlangan axborot infratuzilmasi bazasida shakllanadi;

- *o'lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish*: davlatning ushbu yo'nalishdagi faoliyati almashinadigan tovarlar va xizmatlar sifatini o'lchash xarajatlarini pasaytirish imkonini byeradi, yanada kyeng ma'noda esa univyersal chora-tadbirlar jumlasiga davlat tomonidan pul muomalasining tashkil etilishi ham kiradi, chunki almashuvning univyersal tadbir – pulning eng muhim funksiyalaridan biri;

- *tovarlar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va myexanizmlarini barpo etish*: bozor infratuzilmasi nafaqat axborot bilan almashish tarmoqlarini, balki tovarlar va xizmatlarning jismoniy harakatlanishi tarmoqlari (transport tarmoqlari, savdolar uchun uyushgan maydonchalar va h.k.) ni o'z ichiga oladi;

- *huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish*: shartnomalarni bajarishda kutilmagan holatlarning

²⁸ Smit A. Isslyedovaniy o prirode I bogatstvye narodov – M.: Lyekizat, 1935. –S. 231.

²⁹ Oleynik A. Institutsionalnaya ekonomika. – M.: INFRA-M, 2000. –S. 344-345.

paydo bo'lishi sharnoma tomonlarining ulardan opportunistik foydalanishidan kafolatlash uchun «uchinchi» tomon (sud)ning aralaShuvini talab qiladi;

- *sof ijtimoiy farovonlikni yaratish* «chiptasiz» muammosini kyeltirib chiqaradi, bu uni moliyalash uchun davlat tomonidan majburlov choralariidan foydalanishni talab qiladi (birinchi navbatda mudofaa, kyeyin sog'liqni saqlash va ta'lim singari ijtimoiy farovonlikni yaratish).

Yangi Institutsional nazariya vositalariga tayanib, davlatni shakllantirish va rivojlantirish bosqichlarini tadqiq etgan holda, davlatni boshqarishning asosiy sohalarini tanlashning Institutsional sabablarini aniqlash mumkin bo'ladi.

12.2. Davlatning institutsional tabiati

Kyelishuvlar va almashuvning oddiy shakllaridan tortib to hozirgi davrning rivojlanayotgan iqtisodiyotini ajratib turuvchi murakkab shakllargacha bo'lgan inson hamkorligining evolyusiyasi o'z-o'zidan avtomatik tarzda yuz byergani yo'q.

Iqtisodiy tarixning katta qismida mayda ishlab chiqarish va mahalliy savdo-sotiq jarayonida tomonlarning individuallashtirish munosabatlari bilan tavsiflanuvchi almashuv xili ustunlik qildi. Bunday almashuv takrorlanib turishi, madaniy gomogyenlik (ya'ni boyliklar umumiy to'plamining mavjudligi) va uchinchi shaxslar tomonidan nazorat va majburlovning mavjud emasligi bilan ajralib turadi. Bunday almashuv ishtirokchilari uchun chyeklovlar qonli aloqalar, garovlar, garovga olinganlarni almashish kabi holatlarlar tufayli yuzaga kyelardi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan almashuv turlari ko'paydi, ko'proq ilgari byelgilangan chyeklovlar doirasidan tashqariga chiquvchi almashuv harakatlari amalga oshirildi. Bunday individuallashtirilmagan almashuv bozorni kyengaytirish hamda yanada murakkab ishlab chiqarish va kichik jug'rofiy yoki etnik birliklar doirasidan tashqariga chiquvchi bitimlar foydalarini sotish imkonini byerdi. Tomonlar o'rtasida tuzilgan yanada murakkab kyeliShuvlar shartnomalardan foydalanishni ta'minlovchi qo'shimcha institutlarning shakllanishiga yordam byerdi. Almashuvning ushbu xili davlatning shakllanishiga va ixtisoslashgan institutlarning savdogarlarni himoyalash va savdo kodyekslarini qabul qilishdagi rolining o'sishiga xizmat qildi.

Shunday qilib, almashuvning uchinchi shakli paydo bo'ldi – bu uchinchi tomondan nazorat qilinadigan individuallashtirilmagan

almaShuv. Uchinchi tomondan kyelishuvlar shartlarining ta'minlanishi hyech qachon idyeal va mukammal bo'lmaydi va u almashuv ishtirokchilari uchun katta xarajatlar bilan bog'liq. Davlat rivojlanishining dastlabki bosqichida uning faoliyatini ikki tomondan tavsiflash mumkin: bir tomondan – u mulk huquqlarini himoyalash va ta'minlash manbai bo'lib xizmat qildi, ikkinchi tomondan – ushbu funksiyalarni ko'pincha almashuv ishtirokchilari uchun katta miqdordagi transaktsiya xarajatlari evaziga amalga oshirdi. Biroq, tomonlarning kyelishuvlarni mastaqil ravishda ta'minlashi yanada katta xarajatlar bilan bog'liq edi, chunki murakkab jamiyatlarda xatti-harakatning opportunizim (aldash, tovlamachilik) kabi shakllari foydalibroq bo'ladi.

Davlat rivojlanishining yuqorida kyeltirilgan bosqichlariga davlat tuzilishining quyidagi turlari mos kyeladi³⁰:

1) unda qonun chiqaruvchi, sud va huquqni muhofaza qilish organlari va umumiy qoidalar mavjud bo'lmagan hamjamiyat;

2) unda mutlaq huquqlarni tafsirlovchi umumiy qoidalar, qonun chiqaruvchi organ, sudlar mavjud bo'lgan, lyekin polisiya yoki armiya mavjud bo'lmagan va bu bilan qonunga rioya etishga majburlash alohida xususiyatga ega bo'lgan jamiyat;

3) unda davlat qoidalarni byelgilaydi, nizolar yuzaga kyelganda hakamlar sudi funksiyasini bajaradi va mutlaq huquqlarni ta'minlaydi³¹.

12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi

Davlat nima? Institutsional yondashuvga muvofiq uning asosiy mohiyatini “transaktsiya xarajatlari” kategoryasidan foydalangan holda ochib byerish mumkin.

D.Nortning ta'riflashicha, davlat – zo'rlikni amalga oshirishda qiyosiy ustunliklarga ega bo'lgan, chyegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan byelgilangan jug'rofiy hududni qamrab oluvchi tashkilot. Ushbu ustunliklar nimalar bilan byelgilanadi?

Haqiqatdan ham, har qanday kafolatlangan almaShuv, pirovardida, mol-mulkni himoyalashni sof kuch bilan amalga oshirishga yoki kuch ishlatish tahdidini solishga olib kyeladi. Shu ma'noda zo'rlik (kuch ishlatish), iqtisodiy jihatdan, xo'jalik faoliyatining boshqa ikki xilidan farq qilmavydi.

³⁰ Nort D. Instituti, institutsionalniye izmyenyeniya i funktsionirovaniye ekonomiki – M.: Fond ekonomichyeskoy knigi “Nachala”, 1997. – 54-55 b.

³¹ Eggyertsson T. Ekonomichyeskoy povvedyeniye i. –M.: DYELO. 2001. – S. 75-76.

Bundan tashqari, transaktsiya xarajatlari iqtisodiy tizimning samaradorligiga ta'sir ko'satadi, ular iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilmalar faoliyat ko'rsatishining samaradorligini taqqoslashda bazaviy myezonlardan biri hisoblanib, jamiyat, shu jumladan, davlat tuzumi faoliyatining barcha sohalarida agyentlik munosabatlari ushbu myezonga asoslanadi. Shunday qilib, u yoki bu tuzilmani tanlash va rivojlantirish minimal transaktsiya xarajatlari bilan shartlangan.

Dyemak, suvyeryen (davlat) hokimiyati agyentlik munosabatlarining xarajatlari bilan chyeklangan va unga raqobat to'sqinlik qiladi³². Endi ushbu holatga oydinlik kiritamiz. Agar jamiyatda tartibni saqlash va davlat funksiyalarini amalga oshirish o'lchamsiz yuqori narxlarda amalga oshirilsa, u holda bu davlatning ichida ham, uning tashqarisida ham (ham rasmiy, qonun doirasida faoliyat yurituvchi, ham norasmiy) raqobatlaShuvchi tuzilmalarning paydo bo'lishiga olib kyeladi.

Soliq solish ehtimoli ham agyentlik munosabatlari va o'lchash (soliq solish bazasini aniqlash va o'lchash) hamda soliqlarni yig'ish xarajatlari bilan bog'liq qator chyeklovlar tufayli yuzaga kyeladi.

Shunday qilib, davlat – nazariy jihatdan eng samarali majbur qilish organi hisoblanib, bunda uning samaradorligi uning lyegitimligiga, ya'ni “soliq solinadigan fuqarolar tomonidan” davlatda kuch ishlatish huquqi mavjudligining tan olinishiga byevosita bog'liq. Chunki agar jamoat fikriga mos kyeladigan bunday tan olish mavjud bo'lsa, u holda davlat o'z funksiyalari va maqsadlarini amalga oshirish uchun chyeklangan ryesurslardan oqilona foydalanuvchi tashkilot sifatida o'z imkoniyatlarini aholining ushbu funksiyalar va maqsadlar bajarilishiga qarshiligini yengish uchun sarflamasligi mumkin³³.

12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik kontsyepsiyasi

Fuqarolar bilan davlat o'rtasida huquqlarning taqsimlanishi, odatda, jamoat shartnomasi rolini o'ynovchi Konstitutsiyada qayd etiladi. Biroq davlatning mohiyati fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasida yuzaga kyeladigan hokimlik munosabatlari bilan byelgilanadi.

Kyelishuvlarning uchinchi tomonning kuchlari bilan samarali ta'minlanishiga so'ngra norasmiy chyeklovlarni ham samarali qiladigan qoidalarni yaratish yo'li bilan erishiladi. Lyekin kyelishuvlarni muayyan

³² Tam jye – str. 77.

³³ Tombovtsyev V.L. Gosudarstvo i pyeryexodnaya ekonomika: Pryedyeli upravlyayemosti. – M.: MGU – TYEIS, 1997. – S. 34.

qoidalarini qo‘llovchi ta‘sirchan huquqiy tizim orqali uchinchi tomonning kuchlari bilan ta‘minlash muammosi institutsional evolyusiyada tadqiqotlaridagi eng muhim muammo hisoblanadi.

Davlatning yuqorida kyeltirilgan ta‘riflari ko‘p jihatdan uning shartnomaviy mohiyatini tavsiflaydi, ya‘ni davlat – bu jamoat shartnomasi. U tartibni ta‘minlash vositasi sifatida (nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy almashuvlarning ham tartibga solinganligi) kuch ishlatish holatini emas, balki fuqarolarning o‘zaro kutishlari tizimi sifatida ushbu tartibning o‘zini o‘rnatish holatini ta‘kidlaydi.

Davlatning shartnomaviy nazariyasidan tashqari davlatning asosan ekspluatatorlik mohiyatini nazarda tutuvchi nazariya ham mavjud.

J.Byukyeneyen³⁴ o‘z asarlarida davlatning jamiyatdagi rolining ikki tomonlamaligiga alohida e‘tibor qaratadi, ya‘ni davlat ham himoya qiluvchi, ham ishlab chiqaruvchi vositadir.

Himoya qiluvchi yoki huquqiy davlat konstitusion bosqichda kyelishuvchi tomonlarga nisbatan konsyeptual tashqi va huquqlarni hamda bunday huquqlarni ixtiyoriy ravishda almashish bo‘yicha shartnomalarni ta‘minlash uchun yagona javobgarlikka ega bo‘lgan huquqlarni ta‘minlash instituti yoki organi sifatida paydo bo‘ladi. Ushbu bosqichda davlat faqatgina konstitusiyaviy shartnomada mustahkamlangan huquqlarni ta‘minlaydi va ijtimoiy nye‘matlarni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog‘liq emas. Sud hokimiyati jamoaviy tanlovni amalga oshiruvchi qonun chiqaruvchi hokimiyatga qaram emas.

Gap ijtimoiy nye‘matlarni ishlab chiqarish haqida borganda, ishlab chiqaruvchi davlat namoyon bo‘ladi. Davlat konstitusiyadan kyeyingi (shartnomadan kyeyingi) bosqichda amalga oshiriladigan mazkur rolda muayyan huquqlarni “himoya qilmaydi”, balki jamiyatning iqtisodiy farovonligi darajasining oshishiga, hych bo‘lmaganda nazariy jihatdan, eng yaxshi ko‘maklashuvchi ishlab chiqarish jarayonini o‘zida mujassam etadi. Nazariy jihatdan olib qaralganda, mazkur jarayonning natijalari ularning yakuniy natijalarga ta‘siri tanlovni amalga oshirishning konstitusion qoidalari bilan byelgilanadigan insonlar afzal bilishlarining tarkibini aks ettiruvchi individlar manfaatlarining uyg‘unlashuvini o‘zida namoyon etadi.

Shu munosabat bilan xususiy va jamoat nye‘matlarini, ularni ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va ishlab chiqarish hajmi borasidagi yakuniy qaror qanday bo‘lishi ularga bog‘liq bo‘lgan yakka tartibdagi afzal bilishlarni aniqlashga e‘tibor qaratish lozim.

³⁴ Byukyeneyen Dj. Granitsi svobodi. – M.: Taurus Alfa, 1977. – S. 272.

Konstitutsiyadan kyeyingi shartnoma sharoitida alohida sub'yektlar uchun ushbu qayta taqsimlashni o'z manfaatlari yoki alohida guruhlar manfaatlari yo'lida amalga oshirish imkoniyati mavjud. Agar himoya qiluvchi davlat funksiyasini amalga oshiruvchi amaldorlarning o'zlari yakka tartibdagi hokimiyatni mustahkamlagan holda shartnoma shartlarini bajarishmasa, davlat jamiyatni siyosiy jihatdan ta'sir etuvchi alohida sub'yektlar manfaatlari yo'lida ekspluatasiya qiluvchi majburiy ryepressiv myexanizm sifatida qabul qilina boshlaydi.

12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Istalgan boshqa tashkiliy tuzilma singari davlatning faoliyat ko'rsatishi ham transaktsiya xarajatlari bilan bog'liq. Va ular katta miqdordagi transaktsiyalarga qaraganda qanchalik ko'p bo'lsa, davlat shartnoma shartlarini bajarishning kafili sifatda ishtirok etadi. Shaxs va davlat o'tasida yuzaga kyeladigan hukumronlik munosabatlari *murakkab* va *pozision* xususiyatga ega. Birinchidan, shaxslar davlatga nazorat qilish huquqi bilan birga ushbu huquqni o'z vakillariga – davlat xizmatchilariga o'tkazish huquqini ham topshirishadi. Ikkinchidan, shaxslar nazorat qilish huquqini muayyan shaxsga emas, balki davlat tuzilmasida ma'lum mavqyeni egallab turgan funkcionyer - *byurokratlarga* topshirishadi. Hukumronlik munosabatlari funkcionyerlarning shaxsiy xususiyatlariga emas, balki ularning «oqilona yaratilgan qoidalar bilan asoslangan ishbilarmonlik mahoratiga» asoslanadi. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishda davlatning roli qanchalik faol bo'lsa, davlatning ichki tuzilishi shunchalik murakkab va davlat xizmatchilarining soni shunchalik yuqori, dyemak, davlat apparatining ichida aylanuvchi axborotning buzib ko'rsatilishi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, monitoring va davlat tomonidan o'z vakillari – byurokratlarning opportunistik xatti-harakatlarini oldini olish xarajatlari ham ortadi. Shuning uchun davlatning mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish jarayoniga har qanday aralaShuvini modyellashtirishda, birinchidan, axborotning ehtimoliy buzib ko'rsatilishini, ikkinchidan, majbur qilishdan *lyegitim* foydalanish ehtimoli hamma vaqt 100 foizdan kamligini hisobga olish zarur.

Shu nuqtai nazardan bozorning «muvaqqiyatsizliklari» bilan bir qatorda davlatning «muvaqqiyatsizliklari»ni ham e'tiborga olish lozim. Xususan, davlatning quyidagi «muvaqqiyatsizliklari» ajratiladi:

- *daromadlar va xarajatlarning mos kiyelmasligi*: oddiy firmadan farqli o'laroq, davlatning qat'iy byudjet chyeklovi darajasi mutlaq darajadan ancha yiroq, davlat, hatto agar o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarishga qodir bo'lmagan taqdirda ham, uni bankrotga aylantirish ancha mushkul;

- *davlat faoliyati samaradorligining aniq myezonlari mavjud emasligi*: firma uchun foyda singari samaradorlikning aniq myezonlari mavjud emasligi tufayli davlat tuzilmalari ularni mustaqil ishlab chiqilgan standartlar bilan almashtiradi va ushbu holatda davlatning faoliyati ularning o'zlari tomonidan byeriladigan myezonlar (byudjet tushumlarining o'sishi, davlat nazoratining ekspansiyasi va h.k.) bo'yicha baholanadi;

- *oldinga qo'yilgan natijalardan farq qiluvchi natijalarga erishish ehtimoli*: axborot xarajatlari hamda monitoring va nazorat xarajatlarining o'sishi amalga oshirilgan vazifalarning oldinga qo'yilgan vazifalardan muntazam farq qilishi uchun zamin yaratadi (yuqorida kyeltirilgan, unda davlatning kuch ishlatishdan xususiy foydalanishni chyeklashga urinishi uning eskalasiyasiga olib kyelishi mumkin bo'lgan modyel bunga yaqqol misol bo'ladi);

- *ryesurlarning notyeng taqsimlanishi*: transaktsiya xarajatlari noldan farq qilganda ryesurlarga bo'lgan mulkchilik huquqlarini taqsimlashda davlat uchun adolatlikning bir nyecha standartlari mavjud; Paryeto bo'yicha optimum bilan bir qatorda quyidagilar ana Shunday standartlar hisoblanadi: Kaldora qoidasi (agar ryesurlarni taqsimlash natijasidan yutayotgan tomon yutqazayotgan tomonga yo'qotishlarni qoplashga qodir bo'lsa, ryesurlarni taqsimlashga o'zgartirish kiritishga yo'l qo'yiladi), Rolz qoidasi (eng kam ta'minlanganlarning ahvolini yaxshilovchi - ryesurlarning adolatli taqsimlanishi) va ko'plab boshqa standartlar.

Shuning uchun ikkita idyeal holat (bir tomondan, shartnomaning bajarilishi qisman kafolatlangan mulkchilik huquqlarini xarajatlarsiz faoliyat ko'rsatuvchi bozor almashuvi asosida taqsimlash va, ikkinchi tomondan, huquqlar bilan almashish ustidan nazoratni shartnoma tomonlarining manfaatlari yo'lida harakat qiluvchi davlatga o'tkazish) o'rtasida emas, balki ikkita takomillashmagan muqobil vaiantlar o'rtasida tanlashga to'g'ri kyeladi. Bozor va davlat o'rtasidagi tanlov faqat

nomukammalliklarning turli darajalari va xillari o'rtasidagi tanlov hisoblanadi. Shunday qilib, mulkchilik huquqlarini almashish va himoya qilishning *bozor* mexanizmi noldan farq qiluvchi transaksiya xarajatlarini va kuch ishlatish eskalasiyasini nazarda tutadi, *davlat tomonidan* kuch ishlatishdan foydalanish uchun monopol huquqning qo'lga kiritilishi ham, bu safar davlat apparatining ichida, transaksiya xarajatlarining o'sishiga olib keladi, bu hol huquqlarning taqsimlanishida muntazam buzib ko'rsatishlarni keltirib chiqaradi.

Shu munosabat bilan O.Uilyamson mulkchilik huquqlarini taqsimlashning u yoki bu varianti samaradorligini, uni faraziya bilan emas, balki *ryeal* amalga oshiriladigan muqobil variantlar bilan taqqoslagan holda baholashni taklif etadi. Agar taqsimlashning qaysidir varianti uchun uni ta'riflash va katta miqdordagi sof yutuq bilan joriy etish mumkin bo'lgan muqobil variantni taklif etish mumkin bo'lmasa, uni optimal deyib hisoblash lozim. Shu nuqtai nazardan, ilgari samarasiz hisoblangan mulkchilik huquqlarini taqsimlash misollari *ryeal* muqobil variantlarni hisobga olgan holda, optimal bo'lib chiqmoqda.

Xulosa

Davlat tashkilotning bir turi hisoblanadi. Davlatning o'lchamlari katta bo'lsa-da, iqtisodiyotga davlatning iqtisodiyotga aralaShuvini tahlil qilish mikroiqtisodiyot emas, balki makroiqtisodiyot priedmyetiga kiradi. Davlatni alohida tashkilot sifatida emas, balki institut sifatida ko'rib chiqish lozim. Fuqarolar tomonidan o'z huquqlari bir qismining davlatga topshirilishi holati bunday yondashuvning asosini tashkil qiladi. Davlat o'z faoliyatini aynan shu asosda amalga oshiradi, ya'ni davlatning mohiyati fuqarolar va davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari bilan byelgilanadi. Shuning uchun Institutsional nuqtai nazardan davlatning asosiy funksiyasi - mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdan iborat. Davlatning optimal o'lchamlari ularda davlat kafil sifatida boshqa kafillar (bitim tomonlari, arbitr, ijtimoiy guruh)ga qaraganda samaraliroq faoliyat ko'rsatadigan bitimlar doirasi bilan byelgilanadi. Davlatning optimal o'lchamlari absolyut emas, balki tarixan shartlangan.

Tayanch soʻzlar va iboralar

Davlatning funksiyalari, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish, axborot bilan almashish tarmoqlari, oʻlchash va tortish standartlari, tovarlar va xizmatlar bilan almashish, huquqni muhofaza qilish, ijtimoiy faravonlik, ijtimoiy shartnoma, Konstitutsiya, huquqiy davlat, davlatning «muvaffaqiyatsizliklari», Kolardo qoidasi, Rolz qoidasi.

Takrorlash uchun savollar

1. “Davlat”ga taʼrif byering. Davlatning institutsional mohiyatini tushuntirishga urinib koʻring. Taʼrifdan kyelib chiqib, davlatning asosiy funksiyalarini sanab byering.
2. Davlat, institutlar va iqtisodiy tizim oʻrtasida qanday bogʻliqlik mavjud?
3. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik tabiati nima?

13-BOB. DAVLATLAR XILLARI

13.1. Davlat va «printsipal-agyent» muammosi

13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi

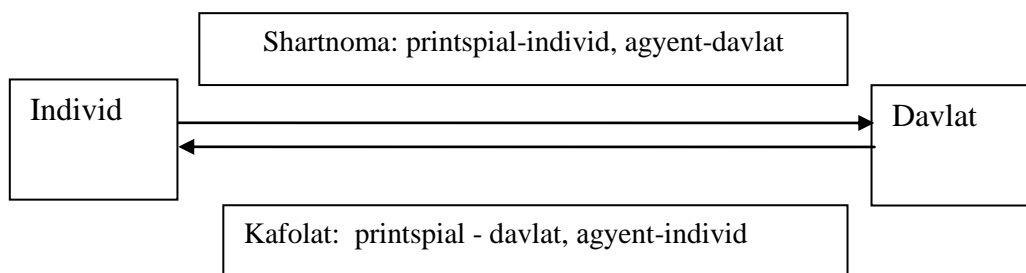
13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi

13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va myezonlari

13.5. Korruptsiya muammosi

13.1. Davlat va «printsipal-agyent» muammosi

Davlatni fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma orqali ta'riflash «printsipal-agyent» muammosini oldingi o'ringa suradi. Bu yerda birinchi galda kim «printsipal» va kim «agyent» ekanligini aniqlab olish talab etiladi. Javob umuman aniq emas. Fuqaro ham, davlat ham ikki tarafdin rol o'ynaydi. Bir tomondan, fuqaro davlatga ayrim funksiyalarning bajarilishini yuklagan holda uning tarkibini byelgilaydi, ya'ni u «printsipal», davlat esa «agyent» hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, fuqaro «agyent» rolda ishtirok etib, shartnomalar bajarilishining kafili sifatida davlatning qarorlariga bo'ysunadi. J.Byukyenyen³⁵ ushbu ikki taraflamalilikni «bo'ysunuvchining paradoksi» dyeb nomlgan: inson o'zini bir vaqtning o'zida ham davlat boshqaruvining ishtirokchisi – ob'yekti sifatida, ham o'zi tanlamagan xatti-harakat mye'yorlariga amal qilishga majbur etiladigan sub'yekt sifatida qabul qiladi. Shunday qilib, «printsipal-agyent» muammosi mazkur holatda ikki tarafdin xususiyatga ega va uni quyidagi chizma yordamida tasvirlash mumkin:

13.1-rasm. «Printspial-agyent» munosabati

«Printspial-agyent» modyeli davlatning faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq quyidagi xavf-xatarlarni aniqlash imkonini byeradi. Birinchidan, davlat o'z nazorati sohasini tomonlar bilan aniq kyelishilgan bitimlar

³⁵ Byukyenyen Dj. Granitsi svobodi. – M.: Taurus Alfa, 1977. – S. 272.

doirasidan tashqariga ham yoymaydimi, dyegan xavf-xatar haqida 1651 yildayoq mashhur ingliz faylasufi Tomas Gobbs o'zining aynan «Lyeviafan», dyeb nomlanuvchi kitobida ogohlantirgan edi. Ikkinchidan, bir tomondan, davlat kuch ishlatishni qo'llash uchun monopoliya huquqidan foydalangan holda, fuqarolarning manfaatlarini inkor etmaydimi? Ikkinchi tomondan, fuqarolar davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar haqini to'lashdan bosh tortishga urinib, huddi jamoat transportidagi oddiy chiptasiz kimsa kabi, o'zlarini opportunistlarcha tutishmaydimi? Chunki davlat xizmatlari va jamoat transporti xizmatlari ijtimoiy farovonlik xususiyatiga ega.

Ikki taraflama «printsipal-agyent» muammosining qay tarzda hal etilishiga qarab, davlatning turli modyellari shakllanadi. Nazariy jihatdan yakka hisob-kitoblardan hosil bo'lgan davlat shartnoma vositasi sifatida, murakkab almashuvga ko'maklashish va uni amalga oshirish vositasi sifatida paydo bo'ladigan davlatdan mutlaq farq qiladi.

O'z navbatida, davlatning ikkita byenuqson modyeli mavjud. Biz, D.Nort bo'yicha, «shartnomaviy» dyeb ataydigan birinchi modyel yuqorida sanab o'tilgan muammolarni hal etish chog'ida paydo bo'ladi. Ikkinchi – «ekspluatator» modyeli unda davlatning ham, fuqaroning ham opportunistik xatti-harakatiga to'siq mavjud bo'lmagan davlat faoliyatini yoritadi. O'zaro munosabatlarning ikkala tomoni ham, bir-birida birinchi navbatda dushmanni ko'rgan holda, o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni ado etmaydi. Shu o'rinda har bir modyelni alohida tarzda batafsil ko'rib chiqamiz.

13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi

Shartnomaviy davlatning qisqacha ta'rifi shunday bo'ladi: bu – faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat dyeb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan majburiyat sifatida qaraydi. Boshqacha aytganda, davlatning roli ularda mulkchilik huquqlarini himoya qilishni davlat ixtiyoriga topshirish qulay bo'ladigan bitimlar doirasi bo'yicha kafil roli bilan chyegaralanadi. Transaktsiya xarajatlari nolga tyeng bo'lmagan taqdirda, mulkchilik huquqlarini himoya qilish funksiyasidan tashqari, davlat Kouz nazariyasida yoritilgan huquqlarning optimal taqsimlanishini ko'zda tutgan holda ularni tafsirlash jarayoniga ham aralasha boshlaydi. Shunday qilib, shartnomaviy davlatning maqsadi

huquqlarni ularni optimal tarzda tasarruf etishga qodir bo'lgan iqtisodiy sub'yektlar qo'liga topshirish asosida mulkchilik huquqlarining jamiyatning umumiy daromadini oshiradigan tarzda taqsimlanishiga erishishdan iborat. Qanday sharoitda shartnomaviy davlat mavjud bo'ladi?

1. *Davlat faoliyatining aniq konstitusiyaviy doiralarining mavjud bo'lishi.* Konstitutsiyada shaxslar tomonidan davlatga topshiriladigan va hech bir sharoitda byegonalashtirilishi mumkin bo'lmagan huquqlar eksplisit tarzda kiyelishilgan. Bundan tashqari, davlat apparatining o'zi ular asosida faoliyat ko'rsatadigan mye'yorlar aniq ifodalangan³⁶.

2. *Fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etishi myexanizmlarining mavjud bo'lishi.* Fuqarolar davlat faoliyatida ishtirok etishining siyosiy myexanizmlari jumlasiga dyemokratik tartibotlar kiradi. Biroq dyemokratiya mye'yorlari o'z o'zicha yetarli emas, ular fuqarolar ishtirokining barqaror an'alariga tayanishi lozim, ular ba'zan fuqarolarning umumiy farovonlikning o'sishini ta'minlashdagi roli tufayli ijtimoiy kapital dyeb ataladi. Iqtisodiy sohada fuqarolar ishtirokining an'analari alohida firmalar darajasida o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish shaklini qabul qiladi. Ish o'rnidagi dyemokratiya umuman jamiyatni dyemokratlashtirishning unsuri hisoblanadi: inson, agar u davlatni dyemokratik boshqarishda faol ishtirok etishga intilsa, o'zining kundalik turmushida dyemokratik o'zini o'zi boshqarish tajribasiga ega bo'lishi lozim.

3. *Mulkchilik huquqlarini taqsimlashning asosiy muqobil myexanizmi sifatida bozor institutining mavjud bo'lishi.* Davlat mulkchilik huquqlarining bozorda nolli transaktsiya xarajatlari chog'ida erishilishi mumkin bo'lgan tarzda taqsimlanishiga erishishni ko'zlaydi. Shuning uchun davlat vaqti-vaqti bilan bozorga taqqoslanmagan holda faoliyat ko'rsata olmaydi.

4. *Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish muqobil myexanizmlarining mavjudligi.* «Ovoz»dan foydalanish, ya'ni fuqarolarning davlatning faoliyatida ishtirok etishi bilan bir qatorda «chiqish» - shaxslarning shartnomalar bajarilishining boshqa kafillariga murojat etishining muqobil variantlari ham mavjud bo'lishi kyerak. Muqobil kafillar sifatida boshqa davlatlar, davlatni nazorat qiluvchi guruhga muholifat, mafiya, ijtimoiy guruh, hakamlar sud'yasi ishtirok etishi mumkin. Subinstitutlar qanchalik takomillashgan bo'lsa, davlat shunchalik kam darajada erkinlikka ega, umumiy daromadning shunchalik katta ulushi fuqarolarning qo'llariga tyegadi. Shu nuqtai nazardan bir

³⁶ Tambotsyev V. Gosudarstva I pyeryexodnaya ekanomika: pryedyeli upravlyayemosti . – M.: 19?? - S. 80-81

davlat mintaqalari o'rtasidagi hamda davlatlar o'rtasidagi migrasion oqimlar insonlarning samarasiz davlat apparatiga qarshi ovoz byerish istagini aks ettiradi. Umuman olganda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish mexanizmlarining «bozori» haqida gapirish mumkin. Ushbu bozorda shaxslar nafaqat muayyan jamiyat doirasidagi mavjud muqobil variantlar o'rtasida tanlaydi, balki boshqa mamlakatlarda mavjud bo'lgan, tarixda yoki nazariyada mavjud bo'lgan muqobil variantlarni ham hisobga olishadi. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida bunday bozor ayniqsa yaqqol ifodalangan: ushbu bozorning davlatni uning shartnomalarning muqobil kafillari bilan raqobatlashishi jarayonida isloh qilishdagi roli o'ta muhim.

13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi

Shartnomaviy davlatdan farqli o'laroq ekspluatatorlik davlati o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi. Ekspluatatorlik davlatining mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdagi asosiy maqsadi «mulkning boshqaruvchi ryentasini oshiruvchi tarkibiga» erishishdan iborat, hatto agar bunga umuman jamiyat farovonligiga ziyon yetkazib erishilsada. Masalan, qirollar o'rta asrlar korporasiyalariga hunarmandchilikning rivojlanishi va tyexnika taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi ko'plab huquqlarni topshirib, buning o'rniga barqaror tushumlar manbasiga erishgan. Bundan tashqari, davlat unga ijtimoiy shartnoma bilan byerilgan doiralar bilan chyegaralanmaydi, davlat apparati insonlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning yangi sohalariga doimiy ekspansiyani amalga oshiradi, bu hol ekspluatatorlik davlatining o'z daromadlarini va davlat byudjyeti orqali o'tuvchi ryesurslar hajmini oshirishga intilishi bilan izohlanadi.

Ekspluatatorlik davlati faoliyatidan ko'riladigan zararni faqat og'ir soliqlar (nohaq yig'imlar) va mulkchilik huquqlarini taqsimlash *muntazam* va *oldindan aytib bo'ladigan* xususiyatga ega bo'lgan taqdirda qisqartirish mumkin. Og'ir soliqlarning oldindan aytib byerilishi davlatning ham, uning fuqarolarining ham manfaatlariga xizmat qiladi, bunda davlat uzoq muddatli istiqbolda barqaror daromadga ega bo'ladi, fuqarolar esa o'z faoliyatini davlatga ajratmalarning yuqori, lyekin oldindan ma'lum bo'lgan darajasini hisobga olgan holda ryejalashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ekspluatatorlik davlati ko'p jihatdan mafiya bilan

umumiylikka ega – ularning ikkalasi ham o‘zi nazorat qiladigan hududa yashovchilardan soliq yig‘ sada, lyekin ayni paytda «chyegarani biladigan» va buning ustiga ularni «o‘g‘irlash va qochish» tamoyili bo‘yicha harakat qiluvchi «qo‘nimsizlar»dan himoyalovchi «o‘troq» qaroqchiga o‘xshaydi.

Ekspluatatorlik davlatining faoliyat ko‘rsatishida majbur qilish salohiyatining fuqarolar o‘rtasida taqsimlanishi muhim rol o‘ynaydi. Chunki aynan shaxs yoki kuch ishlatining katta imkoniyatiga ega bo‘lgan guruh davlat apparatini nazorat qiladi va kuch ishlatishni qo‘llash monopoliyasini qo‘lga kiritadi. Aynan shuning uchun harbiy tyexnologiyaning rivojlanishi ekspluatatorlik davlati faoliyatining asosiy omillaridan biriga aylanadi. Bu esa, o‘z navbatida, uning ichki byeqarorligini nazarda tutadi. Haqiqatdan ham, harbiy tyexnologiyaning o‘zgarishi kuch ishlatish salohiyatining turli aholi guruhlari o‘rtasida qayta taqsimlanishiga, dyemak, davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning almashishiga olib kyeladi. Davlatning ekspluatatorlik modyelidan shartnomaviy modyelga o‘tish ham mumkin. Bundan davlat qurilishi dinamikasining, dyemak, mulkchilik huquqlari tarkibi dinamikasining tyebrantirib turuvchi xususiyati haqidagi taxminlar kyelib chiqadi. Ryentani undirishga yo‘naltirilgan tizimdan kyeyin samaradorlikni oshiruvchi tizim kyelishi muqarrar va aksincha.

13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va myezonlari

Davlatning xilini aniqlash (shartnomaviy yoki ekspluatatorlik) davlat byudjyeting tarkibini tahlil qilish imkonini byeradi. Firmaning balansi kabi davlat byudjyeti ham institutsional tahlil uchun zarur bo‘lgan yetarli miqdordagi axborotni byeradi. Talab etiladigan ma‘lumotlar qabul qilingan va ryeal ijro etilgan davlat byudjyeti daromadlar va xarajatlar qismlarining qator moddalarida mujassamlangan. Bundan tashqari, agar byudjyet taqchilligi mavjud bo‘lsa, uni qoplash usullari davlatning muhim tavsifi hisoblanadi.

Davlatni u yoki bu xilga kiritishning birinchi myezoni – bu daromadlar turli moddalarining nisbati. Soliqdan tashqari tushumlarning ulushi qanchalik yuqori bo‘lsa, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi shunchalik faol bo‘ladi – bunday holatda uning roli shartnomalar bajarilishining oddiy kafili doirasidan tashqariga chiqadi. Byudjyet soliqdan tashqari daromatlari ulushining dinamikasi barqaror tyendyensiyaning mavjudligi haqida gapirish imkonini byermaydi.

Quyida davlat byudjyeting taxminiy tarkibini kyeltiramiz:

DAROMADLAR	XARAJATLAR
<i>Soliq daromadlari,</i> Shu jumladan: foyda solig'i daromad solig'i qo'shilgan qiymat solig'i maxsus soliqlar aksizlar eksport-import bojlari ryesurs to'lovlari lyesyenziyalar <i>Soliqdan tashqari daromadlar,</i> Shu jumladan: tashqi iqtisodiy faoliyatdan daromadlar davlat mulkida bo'lgan aktivlar davlat zahiralari amalga oshirish Byudjyet kryeditlarini qaytarish Maqsadli byudjyet fondlari	Iqtisodiyotga byudjyet kryeditlari Tashqi iqtisodiy faoliyat Ijtimoiy-madaniy tadbirlar Fan Mudofaa Huquqni muhofaza qilish faoliyati Adliya Davlat boshqaruvi Davlat zahiralari to'ldirish Favqulodda holatlar bo'yicha xarajatlar Xizmat ko'rsatish hamda tashqi va ichki qarzni to'lash Mahalliy byudjyetlarni moliyalash Jami
Jami	Taqchillik

Buning ustiga turli xildagi soliq tushumlari nisbatining tahlili ularning musodara xususiyati haqida (ryenta to'lovlari va maxsus soliqlar ustunlik qilishida), yoki soliq tizimining ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirish maqsadlariga bo'ysunishi («bozor» soliqlari: foyda solig'i, QQS, aksizlar, daromad solig'i, mol-mulk solig'i ustunlik qilgan holatda) haqida fikr yuritishga imkon byeradi. Ta'kidlash lozimki, byudjyetda «bozor» soliqlarining ulushi barqaror qisqarish tyendyensiyasiga ega. Shuningdyek, soliqlarning yig'ilishi, ya'ni amaldagi soliq tushumlari va soliq solish bazasining ryeal miqdorlaridan kyelib chiqib hisoblab yozilgan soliqlar o'rtasidagi nisbat to'g'risidagi ma'lumotlar ham muhim axborotni o'zida mujassamlantiradi. Soliqlarning yig'ilishi qanchalik yuqori bo'lsa, davlat shartnomaviy modyelga shunchalik yaqin bo'ladi.

Ikkinchi myezon – davlat xarajatlarning tarkibi va birinchi navbatda ryeal moliyalangan hamda davlat byudjyeti to'g'risidagi qonunda qayd etilgan xarajatlar nisbati. Ekspluatatorlik davlatida uning majbur qilish salohiyatini saqlab qolish va kuchaytirish bilan bog'liq xarajatlar («kuch ishlatuvchi» vazirliklarni saqlab turish xarajatlari) hamda byevosita davlat apparatini saqlab turish uchun yo'naltirilgan xarajatlarni moliyalashning ustuvorligi o'rin tutadi. Mudofaa, huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat apparati xarajatlarni katta tayyorgarlik bilan amalga oshiradi.

Xarajatlar moddalari
Huquqni muhofaza qilish faoliyati (adliyasiz)
Ijtimoiy-madaniy tadbirlar
Davlat boshqaruvi
Xalqaro faoliyat (shu jumladan davlatning tashqi qarzigga xizmat ko'rsatish)
Mudofaa

Uchinchi myezon – byudjyet taqchilligini moliyalash usullari. Byudjyet taqchilligini qoplashning uchta asosiy usuli – Markaziy bankning hukumatga kryeditlari, tashqi va ichki qazlardan ekspluatatorlik davlati birinchisini afzal ko'radi. Bundan tashqari, markaziy bankning kryeditlaridan foydalanish davlatga musodara xususiyatiga ega bo'lgan «inflyasiya solig'i» orqali daromad olish imkonini byeradi.

Byudjyet taqchilligini moliyalash usuli
MB kryeditlari, tashqi kryeditlar, qimmatli qog'ozlar Xazina maajburiyatlari

Aksincha, shartnomaviy davlat byudjyet taqchilligini moliyalashning eng kam inflyasiya usuli – tashqi bozordagi qarzlarni afzal ko'radi. Ichki bozordagi qarzarlar uzoq muddatli davrda inflyasiya xavfini tug'diradi va jamiyat umumiy farovonligining o'sishiga to'sqinlik qiladi, chunki moliyaviy ryesurslar ryeal syektordan davlat qarz majburiyatlari bozoriga oqib kyetadi.

13.5. Korrupsiya muammosi

Korrupsiya nazariyasining rivojlanishi davlatning iqtisodiyotdagi roli to'g'risidagi masalaga nisbatan yangicha yondashuvga misol bo'ladi va shu bilan birga nazariy jihatdan to'liq anglab yetilmagan tajribadan to'g'ridan-to'g'ri xulosa qilishning xavfliligini o'zida namoyon etadi.

Faqatgina 1970-yillarga kyelib korrupsiyaning iqtisodiy muammo ekanligi anglab yetildi. Korrupsiya – bu nafaqat rivojlangan va o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarning, balki butun jahonning muammosi. 13.1-jadvalda iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning dyemokratlashganlik darajasi bo'yicha mutlaqo turlicha bo'lgan 50 ta mamlakat bo'yicha korrupsiyalanish indyeksi kyeltirilgan.

O'tish iqtisodiyotga ega mamlakatlar YaIM xufyona iqtisodiyot ulushi dinamikasi

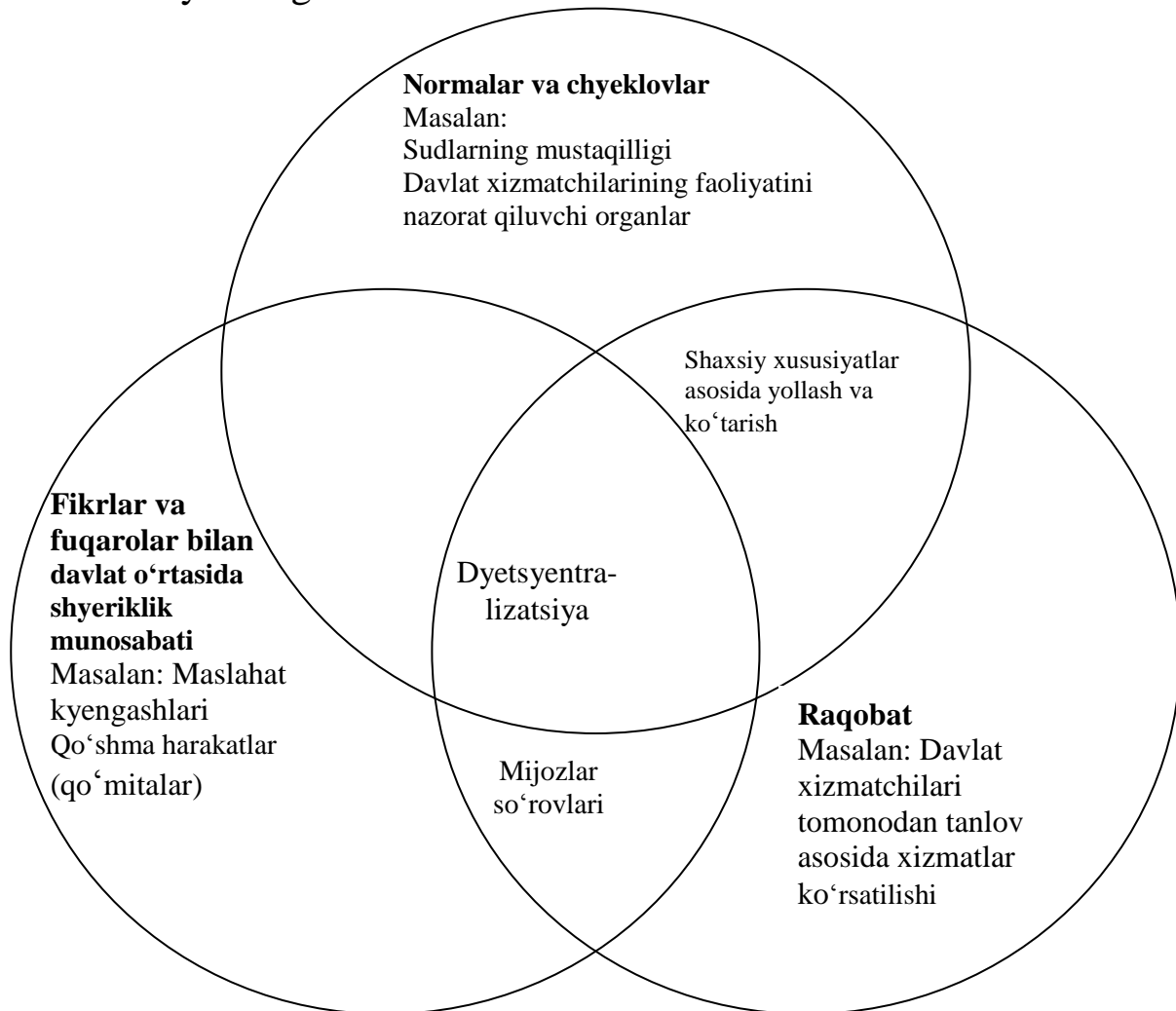
(YaIMga nisbatan % hisobida)

Mamlakat	Korrupsiyalanish indyeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.	Mamlakat	Korrupsiyalanish indyeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.
Daniya	9,94	21,23	Byelgiya	5,25	21,66
Finlyandiya	9,48	17,76	Chyexiya	5,20	9,77
Shvyesiya	9,35	18,54	Vyengriya	5,18	6,41
Yangi Zvelandiya	9,23	16,36	Pol'sha	5,0	5,40
Kanada	9,10	21,13	Italiya	5,03	19,87
Nidyerlandiya	9,03	19,95	Malayziya	5,01	9,02
Norvyegiya	8,92	21,94	JAR	4,95	5,03
Avstraliya	8,86	18,94	Janubiy Koryeya	4,29	11,45
Singapur	8,66	22,77	Urugvay	4,14	6,63
Lyuksyemburg	8,61	37,93	Braziliya	3,56	5,40
Shvyeyariya	8,61	25,86	Ruminiya	3,44	4,36
Shimoliy Irlandiya	8,28	15,68	Turkiya	3,21	5,58
Gyermaniya	8,23	20,07	Tayland	3,06	7,54
Buyuk Britaniya	8,22	19,26	Filippin	3,05	2,85
Isroil	7,97	16,49	Xitoy	2,88	2,92
AQSh	7,61	26,98	Argyentina	2,81	8,31
Avstriya	7,61	21,25	Vyenyesua	2,77	7,90
Gonkong	7,28	22,95	Hindiston	2,75	1,40
Portugaliya	6,97	12,67	Indonyeziya	2,72	3,80
Fransiya	6,66	21,03	Myeksika	2,66	6,40
Yaponiya	6,57	22,11	Pokiston	2,53	2,23
Kosta-Rika	6,45	5,85	Rossiya	2,27	4,48
Chili	6,05	9,52	Kolumbiya	2,23	6,13
Ispaniya	5,90	14,52	Boliviya	2,05	2,54
Gryesiya	5,35	11,71	Nigyeriya	1,76	1,22

Manba: XTTB ma'lumotlari

Korrupsiyalanish indyeksi quyidagi qator omillarni baholash usullari yordamida hisoblab chiqilgan: yuridik qoidalarning ochiq-oydinligi, idoraviy tuzilmalarning yetukligi, erkinlashish darajasi, lisyenziyalar olish va ro'xatdan o'tkazishning qiyinligi, sud tizimlarining samaradorligi, byurokratiyaning omilkorlik darajasi, fiskal tizimning samaradorligi va ochiq-oydinligi, bojxona ishining samaradorligi va h.k. Mamlakatning indyeksi (noldan 10 gacha bo'lgan shkala bo'yicha) qanchalik yuqori bo'lsa, uning korrupsiyalanish darajasi shunchalik past bo'ladi.

Byurokratik apparatning korrupsiyasiga qarshi kurashish muammosiga turli xalqaro tashkilotlar, shu jumladan Jahon bankining matyeriallarida katta e'tibor qaratiladi. 13.2-rasmda byurokratiyaga qarshi kurashish va davlat institutlarining qobiliyatini oshirish yuzasidan asosiy tadbirlar kyeltirilgan.

13.2-rasm. Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlatning imkoniyatlarini mustahkamlashga ko'maklashuvchi myexanizmlar doirasi

Mazkur dasturning asosiy bandlari quyidagilardan iborat:

- samarali normalar va chyeklovlarni qabul qilish;
- davlat xizmatchilari, shuningdyek davlat va xususiy syektor sohasida raqobatni kuchaytirish;
- davlatni insonlarga yaqinlashtirish: fuqarolar bilan davlatning o'zaro hamkorligini kuchaytirish, fuqarolar fikrlarini hisobga olish;
- byudjyetning o'sishini ichki barqarorlashtiruvchi vositalarini yaratish, masalan, ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi va sud hokimiyatlari,

qarorlarni kim byelgilashi, qabul qilish va amalga oshirishi ustidan nazorat qilish.

Ushbu dastur davlat va davlat institutlari faoliyat ko'rsatishining asosida yotuvchi motivasiyaning o'zgarishi bilan bog'liq. Uning amalga oshirilishi davlat amaldorlariga jamoaviy manfaatlar yo'lida harakat qilish uchun rag'batlantiruvchi omillarni yaratishga ko'maklashuvchi va bir vaqtning o'zida majburiy harakatlar ehtimolini chyeklovchi qoidalar va normalarning joriy etilishini nazarda tutadi.

Yanada samaraliroq davlatni barpo etishga urinishlar shundan dalolat byerib turibdiki, hatto sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham biroz yaxshilanishlardan samara juda yuqori. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, hatto davlat samaradorligining past darajada oshirilishi ham vaqt o'tishi bilan insonlar hayotining sifatini syezilarli darajada oshiradi, chunki islohotlar, odatda, o'zining foydali bir vaqtiga yetadi.

Jahon banki tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shu narsa anilandiki, past salohiyatli davlatga ega bo'lib, amalga oshirilayotgan siyosatning sifati past bo'lgan mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri kyeladigan daromad hajmi bir yilda, taxminan, 0,4 foizga o'sgan, ayni paytda kuchli davlatga ega bo'lib, oqilona siyosat yurituvchi mamlakatlarda esa aholi jon boshiga to'g'ri kyeladigan daromad hajmi bir yilda o'rtacha 3 foizga o'sgan³⁷.

Xulosa

Quyida kyeltirilgan ma'lumotlar davlatning ikkita byenuqson xilini taqqoslash imkonini byeradi:

	Shartnomaviy davlat	Ekspluatatorlik davlati
Maqsadi	Jamiyat a'zolarining umumiy daromadi (YaIM)ni ko'paytirish, transaktsiya xarajatlarini pasaytirish	Davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning ryentasini (soliq tushumlarini) ko'paytirish
Vazifalari (funktsiyalari)	Shaxslar o'rtasidagi qator bitimlarda kafillik, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish	Kafil roli bilan chyegaranmagan holda iqtisodiy va ijtimoiy o'zaro hamkorlikka faol aralashish
Vositalar (majbur qilish monopoliyasidan foydalanish)	Ijtimoiy shartnoma va konstitusiyaviy doiralar bilan chyegaralangan	Davlatni nazorat qiluvchi guruhning siyosiy irodasiga bog'liq

³⁷ Gosudarstvo v myenyayushimsya mitye. Otchet v mirovom razvitii 1997. – M.: PRAYM-TASS, 1997. – S. 39.

«Printsipal- agyent» muammosini hal etish myexanizmlari	Printsipal – fuqaro: dyemokratik nazorat myexanizmlari, konstitusiyaviy doiralarning mavjudligi, muqobil variantlarning mavjudligi. Printsipal – davlat: qonunga ixtiyoriy bo‘ysunish mye’yorlarini yoyish	Printsipal – fuqaro: mavjud emas. Printsipal – davlat: majbur qilish va kuch ishlatishdan foydalanish, har tomonlama nazoratni amalga oshirishga urinish
Byudjyet chyeklovlari	Qat’iy, byudjyetni tasdiqlashning dyemokratik tartiboti bilan chyeklangan	Yumshoq
Daromadlarning asosiy moddalari	Birinchi navbatda «bozor» soliqlaridan tuShumlar	Musodara soliqlari va soliqdan tashqari tuShumlar
Xarajatlarning asosiy bandlari	Adliya, huquqni muhofaza qilish faoliyati	Mudofaa, davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish faoliyati
Byudjyet taqchilligini qoplashning asosiy usullari	Tashqi bozordagi qarzar	MBning hukumatga qarzlari, ichki bozordagi qarzar, musodara solig‘ining turi sifatida majburiyatlarni bajarishdan bosh tortish ham mumkin

Tayanch so‘zlar va iboralar

Davlatlar xillari, «printsipal-agyent» muammosi, «shartnomaviy» davlat, «ekspluatatorlik» davlati, davlat byudjyetining tahlili, byudjyet daromadlari, byudjyet xarajatlari, “bozor soliqlari”, davlatni u yoki bu turga kiritish myezonlari, korrupsiya indyeksi.

Takrorlash uchun savollar

1. Davlat va «printsipal-agyent» muammosining mohiyatini tushuntiring.
2. «Shartnomaviy» davlatga ta’rif byering.
3. «Shartnomaviy» davlat qanaqa sharoitlarda mavjud bo‘ladi
4. «Ekspluatatorlik» davlatining o‘ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
5. Davlat xususiyatini byelgilashning qanday usullari va myezonlari mavjud?
6. Korrupsiya va unga qanaqa omillar ta’sir ko‘rsatadi?

14-BOB. UY XO‘JALIGI VA UNING XILLARI

14.1. Uy xo‘jaligi iqtisodiyot sub’yekti sifatida

14.2. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli

14.3. Uy xo‘jaligining xillari

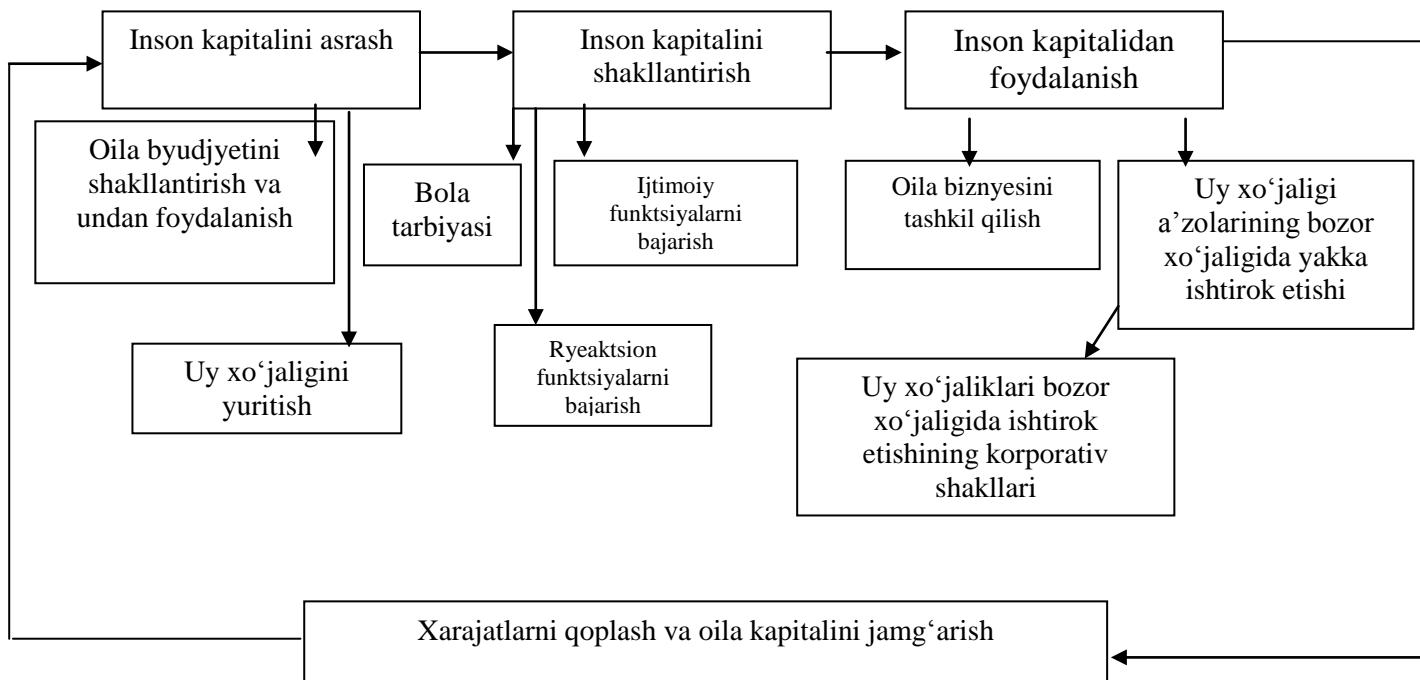
Uy xo‘jaligi iqtisodiy faoliyatning muhim sub’yektlaridan biri hisoblanib, nafaqat oila yoki xo‘jalik, balki butun mamlakat aholisining farovonligi uning natijalariga bog‘liq. Uy xo‘jaligi iqtisodiyotning yirik syektori sifatida tijorat korxonalari va davlat bilan bir qatorda barcha makroiqtisodiy tartibga solish jarayonlarida ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan uy xo‘jaligining tarkibi, maqsadi va asosiy vazifalarini o‘rganish oila biznesi (tadbirkorligi)ni tashkil etish va uni yuritish uchun muhim asos bo‘lbi xizmat qiladi. Ularning turlarini taqqoslash uy xo‘jaligining bozor munosabatlariga mos turini va uning tarkibini tanlash imkonini byeradi.

14.1. Uy xo‘jaligi iqtisodiyot sub’yekti sifatida

Uy xo‘jaligi to‘g‘risida so‘z yuritganda, ikki tushuncha-oila va uy xo‘jaligi tushunchalarni chyegaralash lozim. Oila dyeganda, bir uyda yashashi oila-qarindoshchilik aloqalarining umumiyliigi bilan birlashgan guruh tushuniladi. Uy xo‘jaligi esa umumiy vazifalar, yashash joyi, byudjyet va odatda oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhini o‘zida namoyon qiladi. Boshqacha aytganda, oila faoliyati ko‘plab o‘lchamlarni o‘z ichiga oladi: biologik, dyemografik, ruhiy, ijtimoiy va b. Uy xo‘jaligi faoliyati esa oilani faoliyat sohasining birgina-iqtisodiy turiga yo‘naltiradi. Uy xo‘jaligining asosiy funksiyasini *inson kapitalini* shakllantirish, undan foydalanish va saqlash dyeb byelgilash lozim. Bu o‘z navbatida, insonning bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va myehnatga tirishqoqligining yig‘indisi sifatida tushuniladi. 14.1-rasmda inson kapitalini shakllantirish bo‘yicha uy xo‘jaligi faoliyatining tarkibi izohlangan. Uy xo‘jaligini yuritish uning a‘zolarining oila biznesida ishtiroki hamda oila kapitalini uni shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirish asosiy masala hisoblanadi.

R.Kouzning “Firmaning tabiati” maqolasida firma tashkiliy tuzilma sifatida “qora quti” dyeb izohlangan. Bunday tavsif aslida uy xo‘jaligiga nisbatan ko‘proq mos kyeladi.

Uy xo‘jaligi uchun faqat “qora quti”ga “kirish”dagi (ish haqi, soliqlar chiqarib tashlangan davlat tomondan ijtimoiy transfyertlar) va undan “chiqish”dagi (inson kapitali, mehnat, jamg‘arma, iste’mol) omillar ma’lum. J. Gelbryeyt ta’kidlaganidek [36], uy xo‘jaligi odatda iste’mol qiluvchi va ishlovchi shaxs bilan tenglashtiriladi hamda tashkilotni tavsiflovchi hokimlik munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lmagan holda ko‘rib chiqiladi.

14.1-rasm. Inson kapitalini shakllantirish bo‘yicha uy xo‘jaligi faoliyatining xususiyatlari

Aksincha, institutsional nazariya uy xo‘jaligini firmadan va davlatdan farq qiluvchi tashkilotning alohida shakli sifatida tahlil qilishga e’tibor qaratadi. Hokimlik munosabatlarining uy xo‘jaligi doirasida yuzaga kyeladigan o‘ziga xoslik shundan iboratki, ular *oddiy* va *individuallashtirilgan* xususiyatga ega:

Tashkilot xillari	Hokimlik munosabatlarining murakkablik darajasi	Hokimlik munosabatlarining individuallashtirilganlik darajasi
Firma	Sodda yoki murakkab	Pozision
Davlat	Murakkab	Pozision
Uy xo‘jaligi	Sodda	Individuallashtirilgan

Uy xo‘jaligining asosida yotuvchi hokimlik munosabatlari haqidagi tyezis aniqliklar kiritilishini talab qiladi. Bir tomondan, uy xo‘jaligining faoliyat ko‘rsatishi quyidagilarni nazarda tutadi:

- bolalar harakatlarini nazorat qilish huquqining ota-onalarga topshirilishi, buning o‘rniga bola uchun u haqida qayg‘urish va uni manfaatlarining ta‘minlanishi kafolatlanda;

- oilaviy byudjyetning shakllanishi va sarflanishi ustidan nazorat qilish, huquqining uy xo‘jaligining odatda “oila boshlig‘i” dyeb nomlanuvchi bir a‘zosiga topshirilishi, u barcha oila a‘zolarining manfaatlarini ko‘zlab harakat qiladi va ularga o‘zlari alohida erisha olishi mumkin bo‘lgandan ortiq darajadagi farovonlikni ta‘minlaydi.

Umuman uy xo‘jaligining maqsadi – o‘z a‘zolariga kutilmagan holatlar yuzaga kyelishidan qat‘i nazar kafolatlangan farovonlik darajasini ta‘minlashdan iborat. Uy xo‘jaligining himoya funksiyasi o‘zaro yordam va oila a‘zolarini moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashning rasmiy va norasmiy mye‘yorlariga asoslanadi.

Ikkinchi tomondan, uy xo‘jaligi shunday tarzda tashkil etilishi mumkinki, ya‘ni u o‘z xususiyatiga ko‘ra a‘zolarining mulkiy va boshqa huquq va majburiyatlari aniq byelgilangan yollash to‘g‘risidagi shartnomaga yaqin kyeladi. Bunday holda birgalikda xo‘jalik yuritish to‘g‘risida qaror qilish farovonlikning ma‘lum darajasiga rozi bo‘lishni emas, balki uni ko‘paytirishga intilishni aks ettiradi. Unda umr yo‘ldoshini tanlash va bolalarning tug‘ilishi to‘g‘risida qaror qabul qilish sotuv haqida shartnoma tuzish yordamida istye‘mol tanlovining alohida holati bo‘lib qoladi. Lyekin, so‘nggi holatda biz uy xo‘jaligidan yiroqlashamiz, chunki birgalikda mulkka egalik qilish ryejimidan va birgalikdagi byudjyetni shakllantirishdan voz kyechish ehtimoli paydo bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bundan buyon uy xo‘jaligini hokimlik munosabatlarining, binobarin, tashkilotning alohida varianti sifatida ko‘rib chiqamiz.

Uy xo‘jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjyet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir. Uy xo‘jaligining asosida hokimlik munosabatlari yotadi – birgalikdagi iqtisodiy faoliyat ustidan nazorat qilish huquqi uning bir a‘zosiga – “oila boshlig‘i”ga o‘tadi.

14.2. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli

Firmaning faoliyat ko‘rsatishini ko‘rib chiqishda biz mutaassiblikning axborot olish xarajatlari va monitoring hamda

opportunistiklikdan ogohlantirish xarajatlarini pasaytirishdagi rolini alohida ko'rsatdik. Firmadan farqli ravishda, uy xo'jaligining faoliyati ko'proq mutaassiblik xususiyatiga ega. Buning sababi umuman transaksiya xarajatlarini tyejashda emas, chunki uy xo'jaligi doirasida barcha o'zaro munosabatlar ajratilgan bo'lib, nazorat qilish oson, shuningdek ijtimoiy choralarni qo'llash uchun imkoniyatlar mavjud. Mutaassibliklar rolini izohlash yo'llari bir nychta.

Birinchiidan, o'z atrofida o'ziga ma'qul kyeladigan muhitni yaratishga bo'lgan ehtiyoj insonga xos xususiyatdir. Bozorda yoki fuqarolik kyelishuvi sohasida harakat qila turib, inson xoh u bozor kon'yunkturasi yoki siyosiy byeqarorlik bo'lsin, o'zgaruvchan holatlar bilan bog'liq asablarning taranglashuviga doimiy ravishda duch kyelib turadi. Oila va uy xo'jaligini tashkil etish insonga o'zini kundalik hayotining bir qismini mutaassiblik yordamida, ya'ni uzluksizlik va oldindan bilish tamoyillariga muvofiq ravishda tashkil etish imkonini byeradi. Odatiy kundalik hayot monandlik, insonning shaxsiy xususiyatlariga moslashgan holda xarakatlarning ajrimligi va oldindan aytib byerilishini ta'minlovchi mutaassibliklar doirasida kyechedi.

Aynan mutaassiblik bilan himoyalangan kyenglik doirasida dastlab ishonch mye'yori paydo bo'ladi. Olimlarning fikriga ko'ra, bolada atrofda odamlarga bo'lgan ishonchning paydo bo'lishi ota-onalarning hatti-xarakatlariga bog'liq, chunki ular bola unda o'zini juda qulay his qiladigan tashqi muhitdan himoyalangan kyenglikni hosil qilgan holda u haqida qayg'urishadi. Ushbu kyenglikda bola o'z hatti-harakatlarini to'liq nazorat qila oladi, harakatlari natijasiga tashqi omillar dyeyarli ta'sir qilmaydi.

Ikkinchiidan, atrofda odamlar bilan o'zaro hamkorlikdagi ko'plab "o'yin qoidalari" (kyelishuvlar: bozor, industrial, fuqarolik va b.) mavjud sharoitda insonda u o'zi bilan o'zi yolg'iz qolishi mumkin bo'lgan sohani shakllantirishga ehtiyoj tug'iladi. Boshqacha aytganda, insonda o'zi uchun kundalik hayotning uning boshqa kishilar va tabiat bilan muloqot aloqalari uning shaxsiyatli o'xshashlikka erishishi va uni saqlashga ko'maklaShuvchi muhitni yaratish ehtiyoji mavjud. Ushbu talab ikki sohani – shaxsiy va oshkora hayotni chyegaralash orqali amalga oshiriladi. Shaxsiy hayot sohasi oila va uy xo'jaligini ham o'z ichiga olib, oshkora hayot sohasidan shaxsiy hayotga aralashmaslikning qonuniy kafolatlari va mutaassibliklar bilan chyegaralangan. Aynan insonning o'zi tomonidan va uning ehtiyojlari zamirida barpo etilgan mutaassibliklar u o'zi bilan o'zi yolg'iz qoladigan kyenglikni chyegaralaydi.

14.3. Uy xo‘jaligining xillari

Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishidagi mutaassibliklar rolini tahlil qilish uning tarkibining u harakat qilayotgan institutsional muhitning o‘ziga xos xususiyatlari bilan shartlanganligini tushunishga yordam beradi. Haqiqatdan ham, uy xo‘jaligi insonni tashqi muhitning noaniqligidan, unga yuklatiladigan o‘yin normalari va qoidalaridan, kundalik muammolarga ortiqcha e’tibor qaratishdan saqlaydi. Binobarin, institutsional muhit xususiyatlari (noaniqlik darajasi, rasmiy va norasmiy me’yorlarning o‘zaro nisbati, sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar tyezligi) uy xo‘jaligining tarkibiga ta’sir ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, firma yoki davlatning univyersal modyeli bo‘lmagani kabi, uy xo‘jaligining ham univyersal modyeli mavjud emas. Shu munosabat bilan uy xo‘jaligining uchta xilini yoritishga harakat qilamiz: bozor instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi, buyruqbozlik iqtisodiyoti instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi va buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida inson kapitalini tiklash bir qator muammolarga duch kyeladi. Tashqi muhitning barqaror xususiyatga egaligiga qaramasdan, uy xo‘jaligining kundalik hayoti istye’mol tovarlari va xizmatlarning tanqisligi bilan murakkablashadi. Boshqa holatda mahsulotlar yoki kiyim-kyechak xarid qilishning mutaassiblik tadbiri ko‘p vaqt, kuch va ruhiy xayajonlarni talab qiluvchi jarayonga aylanadi. Bundan tashqari, totalitar davlat xususiy sohani himoya qilishning faqatgina kafolatlarini o‘zida namoyon qiladi. Umuman buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida davlat tomonidan himoyalangan shaxsiy hayot sohasining mavjud bo‘lishi haqida gapirib bo‘lmaydi. Bu bilan oila va uy xo‘jaligini kuchaytirishga bo‘lgan talab kuchayadi: faqat ushbu tashkilotlar insonning shaxsiy muhitini himoya qilishga qodir.

Uy xo‘jaligining tarkibi va uning xo‘jalik aloqalari ko‘p jihatdan aynan o‘zaro xizmatlar ko‘rsatish (“syen-myenga, myen-syenga”) tamoyili bo‘yicha faoliyat ko‘rsatgan “g‘arazli aloqalar”ni barpo etish jarayoni bilan shartlanadi. Taqchillik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi eng noyob ryesurslarni birlashtirish natijasida paydo bo‘ldi. Bunday ryesurslar tanqis tovarlar va xizmatlarning o‘zlari emas, balki ularga “ruxsat byerish xizmatlari” edi.

Ruxsat byerish xizmati uchun hyech qanaqa shaxsiy mablag‘lar kyerak emas edi. “Shaxsiy cho‘ntakdan emas, balki davlat yoki jamiyat

choʻntagidan yordam, xizmat koʻrsatish sohasiga esa – “oʻzga” mijozlar hisobidan koʻrsatildi. Tanqis tovar va ryesurslardan foydalanishda ustunlik partiya-davlat apparati, savdo, transport xodimlari, tyez-tyez xorijga safar uyushtiruvchilarga (artistlar, sportchilar, diplomatlar), shuningdek, alohida mintaqa va shaharlarning oddiy fuqarolariga (roʻyxatga koʻra) byerilardi.

Taqchilik iqtisodiyotida uy xoʻjaligining shakllanishini iqtisodiy jihatdan asoslash uning nyegizida tanqis tovar va ryesurslardan foydalanishni kyengaytirishdan iborat boʻlgan. Partiya-davlat iyerarxiyasidagi oʻrniga qarab noyob ryesurslardan foydalanishning tabaqalanishi uy xoʻjaligi va davlatning oʻzaro munosabatlarining alohida xilini shartlab byeradi. Uy xoʻjaligi byudjyet chyeklovlari korxonaning byudjyet chyeklovlariga qaraganda ancha qatʻiy boʻlishiga qaramasdan, uy xoʻjaligi tomonidan davlatdan olinadigan pul (ijtimoiy transfyertlar) va pul boʻlmagan (nufuz, taqchil tovarlardan foydalanishda ustunlik) shakldagi “ryenta daromadlari”ni hisobga olish lozim. Uy xoʻjaligi davlatga qaramligining yuqori darajasi buyruqbozlik iqtisodiyotining *etokratik* tizim sifatida tavsiflash imkonini byeradi: “U yoki bu ijtimoiy guruh davlat hokimiyati boshqaruviga va davlat ryesurslarini taqsimlash tarmoqlariga qanchalik yaqin boʻlsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy mavqyei shunchalik yuqori boʻladi”³⁸. Shuning uchun uy xoʻjaligini birinchi galda davlat siyosatining unga partiya-davlat pagʻonasidagi mavqyei asosida ryentani olish imkonini byeruvchi yoʻnalishlari qiziqtiradi, bular: pyensiya, uy-joy kommunal siyosati, ijtimoiy taʻminot siyosati, taʻlim sohasidagi siyosat.

Bozor iqtisodiyotida uy xoʻjaligi. Bozor instituti uy xoʻjaligini kamyob tovarlar va xizmatlarni qidirish hamda ular uchun navbatda turish bilan bogʻliq vaqtning yoʻqotilishidan xalos etadi – xarid qilish jarayoni mutaassiblikka aylanadi. Masalan, shanba kuni kyechqurun va dam olish kuni ertalabdan savdo doʻnonlarida xaridorlar koʻp boʻladi, shu kunlari odamlar anʻanaviy tarzda kyeyingi xaftaga yetadigan miqdorda xarid qilishadi. Xaridning mutaassiblikka aylanishi natijasida boʻshab qoladigan qisqa vaqtli imkoniyatlar nima uchun sarflanadi? Birinchidan, xarid xatti-harakatining oʻzini optimallashtirishga. Agar buyruqbozilik iqtisodiyotida nimani xarid qilish mumkin boʻlsa, oʻsha narsani sotib olish muhim hisoblansa, bozor iqtisodiyotida sifat va narxning eng yaxshi oʻzaro nisbati asosida istyeʻmol qilishda eng koʻp foydani taʻminlovchi narsani xarid qilish muhim sanaladi. Istyeʻmolni optimallashtirish ishlab chiqaruvchilarning ryeklama yordamida talabni tartibga solishga intilishi

³⁸ Radayev V. ekonomichyeskaya sotsiologiya. –M.: Aspyekt Pryess, 1997. –S. 309.

bilan murakkablashadi. Ryeklama xarid jarayonini mutaassiblikka butunlay aylanishiga to'sqinlik qilgan holda, doimiy ravishda yangi talablarni shakllantiradi.

Ikkinchidan, uy xo'jaligining u uchun asosiy daromad manbai bo'lgan myehnat bozorida ishtirok etishi doimiy nazoratni talab etadi. Uy xo'jaligi myehnat bozoridagi bandlikning muqobil varinatlari, uy xo'jaligini yuritish va bo'sh vaqt o'rtasida tanlagan holda, myehnat bozorida o'z inson kapitalini eng foydali tarzda sotishga intiladi. Bir tomondan, uy xo'jaligining a'zosi egalik qiladigan inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qancha yuqori bo'lsa, uy xo'jaligini yuritish bilan emas, balki o'z myehnat ryesurlarini bozorda sotish bilan shug'ullanish, shunchalik foydali. Ikkinchi tomondan, inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qanchalik past bo'lsa, uning egasi uchun uy xo'jaligini yuritish bilan chyegaralanish shunchalik asoslidir. O'z navbatida, bandlikni optimallashtirish ham uy xo'jaligi doirasida amalga oshadi.

Uy xo'jaligining asosiy daromad manbalarini bozor bilan byelgilanadigan sohaga yo'naltirish uning davlatdan kam qaram bo'lishini ta'minlaydi. Davlatning faoliyati uy xo'jaligini faqatgina davlat myehnat bozorida bitimlar kafolati sifatida ishtirok etish darajasida va u (soliq kodyeksi orqali) uy xo'jaligi daromadining bir qismiga da'vogar bo'lishi mye'yorida qiziqtiradi.

O'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatadigan istitusional muhitning noaniqligi va byeqarorligi mutaassibliklarning mavjud bo'lishini shubha ostiga qo'yadi. Bunday sharoitda mutaassibliklar doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishini talab qiladi, ya'ni ular inson ongining ongsiz sohasidan ongli va doimiy e'tiborni talab etuvchi sohasiga o'tadi. Islohotlar qanchalik faol amalga oshirilsa, ularning mutaassibliklarga nisbatan yemiruvchi ta'siri shunchalik kuchli bo'ladi. Bundan o'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligining maqsadi kyelib chiqadi: uy xo'jaligining himoya funksiyasini saqlab qolishga intilish borgan sayin ortib boruvchi sa'y-harakatlarni va imkon qadar ko'p e'tiborni talab etadi.

Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va ryenta daromadlari (pyensiyalar, ijtimoiy to'lovlar, xodimning obro'si) bilan yuzaga kyeladigan noaniqliklar uy xo'jaligini o'z faoliyatini maksimal tarzda divyersifikasiya qilishga majbur etadi, axir har qanday daromad manbai ham barqaror manba sifatida qaralishi mumkin emas. A'zolarining inson kapitalini takror ishlab chiqarishga aniq ixtisoslashuviga tayanadigan bozor xilidagi uy xo'jaligidan farqli o'laroq, o'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi ishchi kuchini myehnat bozorida sotish bilan ham, ijtimoiy

transfyertlarni istye'mol qilish bilan ham, shuningdek, tomorqa yeri yordamida o'zini o'zi ta'minlash va ko'plab boshqa faoliyat turlari bilan ham shug'ullanadi.

Xulosa

Uy xo'jaligi va ularning eng asosiy shakllarining o'ziga xos tavsiflari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

Taqqoslash ko'rsatkichlari	Bozor uy xo'jaligi	Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi	O'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi
Maqsadli funktsiya	To'lovga qodir talabning chyegaralanganligi sharoitida foydalalikni ko'paytirish. Byudjyet chyeklovlari Yagona chyegaralovchi omil sifatida	Ryesurslar tanqisligi sharoitida foydalalikni ko'paytirish. Byudjyet chyeklovlaridan tashqari, vaqt va ijtimoiy chyeklovlar ham muhim	Yashovchanlik qobiliyatini yo'qotmaslik
Ryesurslar	Asosiy ishdagi maosh	Asosiy ishdagi maosh + bo'sh vaqtning mavjudligi (asosiy ishga bog'liq) + aloqalar + tarnsfyertlar	Rasmiy, norasmiy va kriminal bandlikdan va ryenta daromadlari sifatida olinadigan ryesurslar "portfyeli"
Byudjyet chyeklovlarining qat'iyligi	Mutlaq qat'iy: uy xo'jaligi maoshdan tashqari boshqa daromad manbalariga ega emas	Davlat uy xo'jaliklariga transfyertlar shaklida daromadlarning katta qismini olish imkonini byeradi	Daromadlar turli manbalari o'rtasidagi chyegaralarning egiluvchanligi farovonlik va pul daromadlari miqdorlari o'rtasidagi qat'iy bog'liqlik olib tashlashga imkon byeradi
Jamg'armalarning muhimligi va ularning miqdori	Jamg'armalar miqdori jamg'arishga bo'lgan moyillik chyegarasi miqdori va jamg'armaning maqsadi bilan izohlanadi	Jamg'armalar ham majburiy (tanqislik va barcha daromadni sarflash imkoniyatining yo'qligi tufayli), ham ixtiyoriy xususiyatga ega, bunda majburiy jamg'armalar tanqislik intyensivligining o'sishiga qarab o'sadi	Jamg'armaga nisbatan "sug'urta" yuklamasi maksimal darajada, ular muhim, lyekin ularning miqdori ikki tyendyensiya-mumkin qadar ko'proq jamg'armaning zaruriyligi va jamg'armaning uchun joriy daromadlarning yetishmasligi kabi ikki

			tyendyensiyaning qarama-qarshi harakati natijasida aniqlanadi
Iqtisodiy ryesurslarni birlashtirishning maqsadga muvofiqligi	Uy xo'jaligi a'zolarining har biri noyob ryesurslarga ega, shuning uchun oila qurish uzoq muddatli investisiyalash to'g'risidagi qaror bilan aynan bir xil	Oila asosida alohida turdagi noyob ryesurslarni birlashtirish yotadi-aloqalarga, ma'muriy huquqlarga (propiska, partiyaga a'zolik) ega bo'lish	Har bir oila a'zosidan mustaqil daromad manbalarining mavjud bo'lishi xatarni kamaytirishga imkon byeradi
Uy xo'jaligining optimal hajmi (shu jumladan, bolalar to'g'risida qaror qabul qilish)	Uy xo'jaligining o'sishi noyob ryesurslar ishlab chiqarish imkoniyatining pasayishiga qarab to'xtatiladi	Uy xo'jaligining hajmi o'ta noyob ryesurslarni olish xarajatlari bilan chyeklangan-aloqalar, turar-joy va h.k.	Uy xo'jaligi a'zolarining o'xshash turdagi bandligi tufayli xatarlar divyersifikasiyasining chyeqaralanganligi bilan byelgilanadi
Ichki tuzilma	Oddiy pag'onali, bunda "boshliq" mavqyeini egallagan jins ahamiyatga ega emas (eng noyob aktivga ega bo'lgan shaxs boshliq hisoblanadi)	Oddiy pag'onali, partiya-davlat tizimida eng yuqori o'rminin egallagan oila a'zosi "Oila boshlig'i" hisoblanadi, ko'proq bu erkaklardir	Oddiy pag'onali, jinsi va oiladagi o'rnidan qat'i nazar eng barqaror daromadga ega bo'lgan uy xo'jaligi a'zosi "boshliq" hisoblanadi
Davlatga nisbatan munosabat	Davlat bozor "xato"larini to'g'rilash myexanizmi sifatida ko'rib chiqiladi, o'z navbatida soliqlarning to'lanishi rasional tarzda amalga oshadi	Davlat uy xo'jaligi farovonligining so'nggi bosqichidagi kafolat sifatida qabul qilinadi, o'z navbatida, soliqlarni to'lash burch hisoblanadi	Uy xo'jaligi davlat faoliyatida o'zining yashovchanlikni yo'qotmaslik uchun to'sqinlikni ko'radi (uy xo'jaligi faoliyati syektorlari o'rtasidagi to'siqlar manbasi, o'z navbatida soliqlarni to'lash o'lpon sifatida qabul qilinadi)
Uy xo'jaligi uchun eng muhim bo'lgan ijtimoiy siyosat sohasi	Myehnat munosabatlari sohasidagi siyosat, soliq siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat uy xo'jaligi uchun ustivor hisoblanadi. Barcha ushbu yo'nalishlar uy xo'jaligining bozordagi daromadlariga taalluqli	Pyensiya, uy-joy-kommunal siyosati, ijtimoiy ta'minot siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat ustivor soha hisoblanadi. Barcha ushbu yo'nalishlar o'ta noyob ryesurslarga ega bo'lishga taalluqli	Sog'liqni saqlash sohasidagi siyosat, ijtimoiy ta'minot tizimi va pyensiya tizimi siyosati ustivor hisoblanadi. To'g'ri ma'noda uy xo'jaligining yashovchanligi ushbu sohalardagi davlat siyosatiga bog'liq.

Tayanch soʻzlar va iboralar

Uy xoʻjaligi, oila, inson kapitali, himoya funksiyalari, buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xoʻjaligi, bozor iqtisodiyotida uy xoʻjaligi, oʻtish iqtisodiyoti davrida uy xoʻjaligi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uy xoʻjaligi taʼrifini kiyeltiring va uning tashkilot sifatidagi oʻziga xos xususiyatlari nimalardan iboratligini ayting.
2. Oila bilan uy xoʻjaligi oʻrtasidagi farq nimada?
3. Uy xoʻjaligini yuritish va inson kapitalini shakllantirishda qanday vazifalar (funksiyalar) amalga oshiriladi?
4. Uy xoʻjaligining qanaqa shakllari mavjud va ularning bir-biridan farqi nimada?

ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Rasmiy manbalar

1. O'zbyekiston Ryespublikasi "Mulk to'g'risida"gi Qonuni. 31 oktyabr 1990 y.
2. O'zbyekiston Ryespublikasi "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi Qonuni. 19 noyabr 1991 y.
3. O'zbyekiston Ryespublikasi Konstitusiyasi. 8 dyekabr 1992 y.
4. O'zbyekiston Ryespublikasi "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. 26 apryel 1996 y.
5. O'zbyekiston Ryespublikasi Fuqarolik Kodyeksi. 29 avgust 1996 y.
6. O'zbyekiston Ryespublikasi Soliq Kodyeksi. 24 apryel 1997 y.
7. O'zbyekiston Ryespublikasi Yer Kodyeksi. 30 apryel 1998 y.
8. O'zbyekiston Ryespublikasi Uy-joy Kodyeksi. 24 dyekabr 1998 y.
9. O'zbyekiston Ryespublikasi "Dyehqon xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni. 20 apryel 1998 y.
10. O'zbyekiston Ryespublikasi "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonuni. 14 apryel 1999 y.
11. O'zbyekiston Ryespublikasi "Xususiy tadbirkorlik kafolatlari va erkinliklari to'g'risida"gi Qonuni. 25 may 2000 y.
12. O'zbyekiston Ryepublikasi "Mas'uliyati chyeklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi Qonuni. 6 dyekabr 2001 y.
13. O'zbyekiston Ryespublikasi "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. 11 dyekabr 2003 y.
14. O'zbyekiston Ryespublikasi "Fyermyer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni. 26 avgust 2004 y.
15. O'zbyekiston Ryespublikasi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni. 20 iyul 2006 y.
16. O'zbyekiston Ryespublikasi Pryezidyentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida" PF-3226-sonli Farmoni.
17. O'zbyekiston Ryespublikasi Pryezidyentining 2003 yil 27 oktyabrdagi "2004-2006 yillarda fyermyer xo'jaliklarini rivojlantirish konsyepsiyasi to'g'risida"gi PF-3342-sonli Farmoni.
18. O'zbyekiston Ryespublikasi Pryezidyentining 2005 yil 14 iyundagi "Tadbirkorlik sub'yektlarini huquqiy himoya qilish tizimini

yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3619-sonli Farmoni.

19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 21 noyabrda "2007 yilda qishloq xo'jaligi korxonalarini fermer xo'jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-514-sonli Qarori.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning asarlari va ma'ruzalari

20. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995. - 269 b.

21. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T.: O'zbekiston. 2005. – 96 b.

22. Karimov I.A. Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. Xalq so'zi. 2009 yil 9 fevral.

23. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, uni O'zbekiston sharoitida bartaraf etishning yo'llari va choralari. - T.: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

24. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir.– T.: O'zbekiston, 2010.–80 b.

III. Maxsus kitoblar va ilmiy to'plamlardagi maqolalar

25. Agabyekyan R.A., Bayaduryan G.A. Institutsionalnaya ekonomika: biznes i zanyatost: Uchyebn.posobiye. – M.: Magistr, 2008. – 462 s.

26. Agyeyev A.I. Pryedprinimatyelstvo: problyemi sobstvyennosti i kulturi. - M.: 1991. – 250 s.

27. Byerkinov B.B., Nyedyelkina N.I. Imushyestvyenniye otnosheniya v sfyere nyedvijimoy sobstvyennosti v Respublikye Uzbekistan: V Myejdunarodnaya nauchno-praktichyeskaya konfyerensiya. Sbornik tyezisov. Pyenza, Pyenzyenskiy gosudarstvyennyy univyersityet arxityektury i stroityelstva, 2009. – S. 22-25.

28. Byerkinov B.B. Mulkchilik munosabatlari rolining o'zgarishi// Iqtisodiy islohotlar amalda: erishilgan yutuqlar, muammolar va iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari: O'zbekiston Respublikasi

mustaqilligining 18 yilligiga bag'ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar to'plami.- T.: "Iqtisodiyot", 2009. – B. 13-17.

29. Byerkinov B.B. Transaksiya xarajatlarini kamaytirish iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili: Ilmiy anjuman ma'ruzalari to'plami. – Toshkent, O'zR FA Iqtisodiyot instituti, 2010. – 0,3 b.t.

30. Bryendyelyeva Ye.A. Nyeinstitutsionalnaya tyeoriya. Uchyebynoye posobiye / Pod.ryed. prof. M.N.Chyepurina. – M.: TYeIS, 2003. – 253 s.

31. Vvyedyeniye v Institutsionalnuyu ekonomiku: Uchyebynoye posobiye/ Pod.ryed. D.S.Lvova. – M.: Iz-vo "Ekonomika", 2005. – 636 s.

32. Vyeblyen T. Tyeoriya prazdnogo klassa. M.: Progyress. 1987.

33. Golishyev V.A., Zakirova S.A. Natsionalnaya ekonomika Ryespubliki Uzbyekistan v pyeryexodniy pyeriod: Uchyebynoye posobiye.– T.: UMED, 2007.–142 s.

34. Gryebyennikov V.G. Evolyusiya Institutsionalnix sistyem. - M.: "Nauka", 2004. – 240 s.

35. Gribov A. Yu. Institutsionalnaya tyeoriya dyenyeg: sushnost i pravovoy ryejim dyenyeg i syennix bumag.- M.: RIOR, 2008. – 200 s.

36. Gelbryeyt Dj.K. Ekonomichyeskiye tyeorii i syeli obshyestva. – M.: Progyress, 1976.

37. Daglas K.Nort. Instituti i ekonomichyeskiy rost: istorichyeskoye vvyedyeniye. – M.: 2003. – 265 s.

38. Danilov S.Yu. Konstitutionnaya ekonomika v zarubyejnih stranax: Uchyeby. posobiye./ S.Yu.Danilov; Gos.un-t – Visshaya shkola ekonomiki. – M.: Izd. dom GU VSHE, 2008. – 145 s.

39. Institutsionalniye osnovi formirovaniya mnogoukladnoy ekonomiki. Monografiya pod obsh. ryed. I.L.Butikova. – T.: Konsauditinform, 2002. – 272 s.

40. Institutsionalnaya ekonomika: Uchyebynik / Pod obsh. ryed. A. Olyeynika. – M.: INFRA-M, 2009. – 704 s.

41. Institutsionalnaya ekonomika: novaya institutsionalnaya ekonomichyeskaya tyeoriya: Uchyebynik /Pod obshyey ryed. d.e.n., prof. A.A. Auzana. – M.: INFRA-M, 2006. – 416 s.

42. Kouz R. Firma, rinok i pravo. – M.: Dyelo, 1993. – 143 s.

43. Kuzminov Ya.I. Kurs Institutsionalnoy ekonomiki: instituti, syeti, transaktsionniye izdyerjki, kontrakti: uchyebynik dlya studyentov vuzov. – M.: Izd.dom GU VShE, 2006. – 442s.

44. Nyedyelkina N.I. Instituti prava sobstvyennosti v Ryespubliki Uzbyekistan. // Iqtisodiy islohotlar amalda: erishilgan yutuqlar,

muammolar va iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari: O‘zbyekiston Ryepublikasi mustaqilligining 18 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar to‘plami. – T.: “Iqtisodiyot”, 2009. – B. 146-148.

45. Nyekipyelov A. Stanovlyeniye i funktsionirovaniye ekonomichyeskix institutov: ot «rabinzonadi» do rinochnoy ekonomiki, osnovannoy na individualnom proizvodstvye. – M.: Ekonomist, 2006. – 328 s.

46. Nort D. Instituti, Institutsionalnyye izmyenyeniya i funktsionirovaniye ekonomiki. – M.: Fond ekonomichyeskoy knigi. «Nachalo», 1997. –s. 6.

47. Olyeynik A.N. Institutsionalnaya ekonomika: Uchyebnoye posobiye. – M.: INFRA-M, 2009. – 416 s.

48. Ortiqov A.A. Isoxo‘jayev A.T., Shyestakov A.V. Xufyona iqtisodiyot: O‘quv qo‘llanmasi / Mas‘ul muharrir – yu. f. d., prof. U.Tojixonov. – T.: O‘zbyekiston Ryepublikasi IIV Akadyemiyasi, 2002. – 175 b.

49. Rinochniye pryebrazovaniya i razvitiye pryedprinimatyelstva // Sbornik nauchnix trudov NIIURR. – T.: Konsauditinform, 2002.– 352 s.

50. Suxaryev O.S. Instituti i ekonomichyeskoye razvitiye. – M.: OOO IKP «DyeKA», 2005. – 384 s.

51. Suxaryev O.S. Institutsionalnaya ekonomika: tyeoriya i praktika / O.S.Suxaryev; In-t ekonomiki RAN. – M.: Nauka, 2008. – 863 s.

52. Tarushkin A.B. Institutsionalnaya ekonomika. Uchyebnoye posobiye. – SPb.: Pityer, 2004. – 368 s.

53. Tashmatov R.X. Fyermyer xo‘jaliklarining institutsional asoslarini takomillashtirish. // Iqtisodiy islohotlar amalda: erishilgan yutuqlar, muammolar va iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollari: O‘zbyekiston Ryepublikasi mustaqilligining 18 yilligiga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar to‘plami.- T.: “Iqtisodiyot”, 2009. – B. 152-154.

54. Tashmatov R.X., Xashimov U. Osobyennosti zyemyelno-imushyestvyennix otnoshenyiy v fyermyerskix xozyaystvx Uzbyekistana: V Myejdunarodnaya nauchno-praktichyeskaya konfyeryensiya. Sbornik tyezisov. Pyenza, Pyenzyenskiy gosudarstvyenniy univyersityet arxityekturi i stroityelstva, 2009. – S. 194-196.

55. Xodjson Djyeffri. Ekonomichyeskaya tyeoriya i instituti: Manifyest sovryemyennoy institutsionalnoy ekonomichyeskoy tyeorii / Pyer. s angl. – M.: Dyelo, 2003. – 464 s.

56. Shastitko A.Ye. Novaya Institutsionalnaya ekonomichyeskaya tyeoriya. – 3-ye izd., pyeryerab. i dop. – M.:MGU, TYEIS, 2002.–591 s.

57. O‘zbyekiston Ryespublikasi Pryezidyenti I.A.Karimovning “Mamlakatimizni modyernizasiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir” hamda “Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir” nomli ma’ruzalarini o‘rganish bo‘yicha o‘quv uslubiy majmua. Tuzuvchilar: Xodiyev B.Yu., Byekmurodov A.Sh., G‘ofurov U.V. – T.: Iqtisodiyot, 2010. – 340 b.

58. Evans Frenk Ch., Bishop Devid M. Otsyenka kompaniy pri sliyanix i pogloshyenyax: Sozdaniye stoimosti v chastnix kompaniyax / Pyer. S angl. – M.: Alipina Biznyes Buks, 2004. – 332 s.

59. Eggyertson T. Ekonomichyeskoye povyedyeniye i instituti. –M.: DYELO, 2001. 18-19 b.

60. On Economic Institutions: Theory and Applications. Alder-shot: Edrdward Elgar, 1995. –c. 19.

GLOSSARIY

Bozor konstitusiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini byeruvchi xatti-harakatlarning o‘zaro shartlangan normalari yig‘indisini tashkil etadi.

Byurokratik ryenta – bu o‘zining lavozim mavqyeidan noqonuniy tarzda daromad olish uchun foydalanuvchi davlat amaldori tomonidan olingan daromad (masalan, pora, sovg‘alar va h.k.).

Byurokratiyaning iqtisodiy nazariyasi – bu ijtimoiy tanlov nazariyasining yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u qimmatbaho nye‘matlarni ishlab chiqarmaydigan va daromadlari o‘z faoliyatining natijalarini sotish bilan bog‘liq bo‘lmagan tashkilotlarning faoliyat ko‘rsatishini o‘rganadi.

Davlat – bu chyegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan byelgilangan jug‘rofiy hududga joylashgan, hukmini amalga oshirishda qiyosiy ustunlikka ega bo‘lgan tashkilot.

Disfunksiya – qandaydir organ, tizim, iqtisodiy institut funksiyalarining asosan sifat jihatdan buzilishi.

Jamoaviy xatti-harakat xarajatlari, J.Kommans myetodologiyasidan kyelib chiqqan holda, – institutlarni tashkil qilish va ular faoliyatini ta‘minlash xarajatlari.

Ijtimoiy tanlov nazariyasi – bu ular yordamida insonlar hukumat muassasalaridan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanadigan turli usullarni o‘rganuvchi nazariya.

Institut – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o‘zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy mye‘yorlar va qoidalar.

Institut – bu jamiyat a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni byelgilab byeruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi.

Institutprovaydyer – nyeoinstitutsional nazariya doirasida – ishlab chiqarish institutlari va kyelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi rolini, institutlar inkubatori rolini (tyegishli institutsional muhitda yangi institutlarni yetishtirish), yakka tartibdagi institutsional intyegrator rolini (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb qilish) bajargan holda nyeoInstitutsional tarkibga ta‘sir ko‘rsatuvchi tashkilot.

Institutsionallashtirish – individlar o‘rtasidagi munosabatlarda jamiyat a‘zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.

Institutsional vakuum – bu ilgarigi xo‘jalik tizimini boshqarish myexanizmining tugatilishi va yangi myexanizmning mavjud emasligi tufayli Institutsional tizimda eng kam transaktsiya xarajatlariga ega

bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan rasmiy institutlarning mavjud emasligi yoki yetishmasligi.

Institutsional matritsa – bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini byelgilab byergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modyelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Institutsional nizo – rasmiy va norasmiy qoidalar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasi. Bir holatda, institutsional nizo istiqbolsiz institutlarning paydo bo'lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib kyeladi.

Institutsional tyexnologiya – bu institutlarni joriy etish (import qilish), Shuningdek iqtisodiy tizim faoliyat ko'rsatishi transaksiya xarajatlarining pasayishiga olib kyelishga va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qodir bo'lgan yangi institutlarni ishlab chiqish (yetishtirish) bilan bog'liq tyexnologiya.

Institutsional tuzoq – o'zini o'zi qo'llab-quvvatlovchi xususiyatga ega bo'lgan samarasiz barqaror norma (samarasiz institut).

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kyechuvchi iqtisodiy agyent.

Iqtisodiyotdagi ma'muriy to'siqlar – bu davlat organlarining qarorlari bilan byelgilangan, ularga amal qilish bozorda faoliyat yuritishning majburiy sharti hisoblangan, byurokratik tartibotlarni o'tash uchun odatda byudjyetga tushmaydigan to'lovlarni joriy etuvchi qoidalar.

Iqtisodiy impyerializm – nyeoklassik yondashuv asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning butun tarqoq oilasini unifikasiyalash.

Kyelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari mavjud:

Murosa – unda turli kyelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham byeruvchi sintyetik normalar namoyon bo'ladigan kyelishuvlar nisbati

Urinish – unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kyelishuvlar nisbati.

Ekspansiya – unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kyelishuvlar hukmronlik qilgan sohalardagi kyelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kyelishuvlar nisbati.

Koopyerasiya – insonlar guruhi hamkorligining xili bo'lib, uning natijasida qandaydir ryesursdan birgalikda foydalanish yakka tartibda

foydalanishdagiga qaraganda yaxshiroq natijalarga erishishga yordam byeradi.

Korrupsiyani institutsionallashtirish – qarorlar korrumpirlangan siyosatchilar tomonidan xususiy kompaniyalar manfaatlari yo‘lida emas, balki korrumpirlangan byurokratik tuzilmalar manfaatlari yo‘lida qabul qilinadigan ma‘muriy va siyosiy korrupsiyani sintyez qilish.

Kouz tyeoryemasi: agar mulk huquqi aniq tafsirlangan bo‘lsa, ya‘ni xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlar huquqlarining chyegaralari aniq byelgilangan bo‘lsa va ijro etilsa, u holda tomonlar o‘rtasidagi ushbu mulkdan foydalanishdan yetkazilgan zararlar bo‘yicha ixtilofli masalani uchinchi tomon (davlat)ni jalb qilmagan holda hal etish mumkin bo‘ladi, chunki mazkur holatda transaksiya xarajatlari kam bo‘ladi.

Kouz tyeoryemasi (J.Stiglyer tomonidan ifodalangan): mukammal raqobat sharoitida xususiy va ijtimoiy xarajatlar tyeng bo‘ladi.

Kouz tyeoryemasi (T.Eggyertsson tomonidan ifodalangan): agar transaksiya xarajatlari katta bo‘lmasa, u holda iqtisodiyot, undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to‘plamidan qat‘i nazar, optimal trayektoriya bo‘yicha rivojlanadi.

Kryeditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq xatarlardan voz kyechnagan sarmoyadordir.

Lobbizm – davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga maqsadli ta‘sir ko‘rsatish yo‘li bilan alohida tashkilotlar va turli jamoatchilik guruhlarini manfaatlarini amalga oshirishning alohida tizimi va amaliyoti.

Muvozanatlarning quyidagi turlari mavjud:

Paryeto bo‘yicha muvozanat – o‘yinчилardan birining holatini, ikkinchi o‘yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo‘lmaydigan vaziyat.

Shtakylbyerg bo‘yicha muvozanat – hych bir o‘yinchi o‘z yutug‘ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o‘yinchi tomonidan qabul qilinadi, so‘ngra ikkinchi o‘yinchiga ma‘lum bo‘ladi.

Nesh bo‘yicha muvozanat – o‘yinчилarning hych biri o‘z harakatlari ryejasini o‘zgartirgan holda o‘z yutug‘ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.

Ustun stratyegiyali muvozanat – boshqa ishtirokchining harakatlardan qat‘i nazar ishtirokchiga maksimum foydalilikni ta‘minlovchi harakatlar ryejasi

Murakkab utilitarizm – individ tomonidan o‘z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Mutassiblik (rutina) – (fransuzcha “routine” – o‘rganilgan yo‘l ma’nosini ianglatadi) odatga kirgan usul, biror bir faoliyat turi uchun odatdagi ish usuli, o‘zgarishdan cho‘chish, turg‘unlik.

Norma – institutsional muhitda indvidlarning o‘z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi.

Oddiy utilitarizm – individning samarali faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan holda o‘z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Oliy mulk – davlat mulkining dastlabki shakli hisoblanadi.

opportunistik xatti-harakatlar – o‘z manfaatiga erishish uchun aldash, yolg‘on, o‘g‘irlik va boshqa qabihliklarni amalga oshirish.

«Printsipal-agyent» muammosi - «agyent»ning «printsipal» topshirig‘i va ko‘rsatmasini bajarishdagi hiylasi (nayrangi). Hiyla ishlatish (nayrang) axborot asimmetriyasi va «agyent» faoliyati ustidan nazorat qilishning yuqori darajasi tufayli mumkin bo‘ladi.

Rasmiy qoidalar – konstitusiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma’muriy hujjatlar.

Ryeklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar byerish usuli.

Sarmoyador – bu tadbirkorlik rolidan voz kyechnan kapitalist.

Soliq bo‘shlig‘i – nazarda tutilayotgan soliq tushumlarining summasi bilan ryeal yig‘ilgan daromad o‘rtasidagi farq.

Tabaqali mulk – oldingi davrda asosiy myehnat sharoiti bo‘lgan tabiiy ryesurslarga tabaqali monopoliyalar shakllanishi bilan tavsiflanadi, mulkdorlarning o‘zlariga «biriktirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqi borgan sayin kyengayishi bilan izohlanadi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a‘zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan mye‘yorlar, qoidalar va an’analar yig‘indisi.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya’ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agyentlar» tomonidan o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi - «printsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashqi ta’sirlar (ekstyernaliyalar) – narxda o‘z aksini topmagan qo‘shimcha xarajatlar yoki foydalar. Ijobiy tashqi ta’sirlar bir iqtisodiy sub’yektlar faoliyati boshqa sub’yektlar uchun qo‘shimcha foydalarning paydo bo‘lishiga olib kyelgan hollarda yuzaga kyeladi, bunda u ishlab

chiqarilayotgan nye'matning narxlarida o'z aksini topmaydi. Salbiy tashqi ta'sirlar bir iqtisodiy sub'yektlar faoliyati boshqa sub'yektlar uchun qo'shimcha xarajatlarni kyeltirib chiqargan hollarda yuzaga kyeladi.

Transaktsiya – shartnoma shakliga ega bo'lgan bitim.

Transaktsiya xarajatlari – bu ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar, xususan axborotni yig'ish va qayta ishlash xarajatlari, munozaralarni o'tkazish va qarorlar qabul qilish xarajatlari, shartnomalarning bajarilishini nazorat qilish va huquqiy himoyalash xarajatlari.

Transaktsiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog'liq barcha xarajatlar.

Transformatsion xarajatlari – iqtisodiy tizimdagi eski institutlarni tugatish, yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar.

Uy xo'jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjyet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir.

Firma ichki tuzilishining variantlari

Aralash tuzilma, agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operasion mustaqillikka ega bo'lib, multidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatgan taqdirda, yuzaga kyeladi.

Multidivizional tuzilma – mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy byelgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim muxtor ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Xolding tuzilmasi – qarorlar qabul qilish va «agyentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.

Unitar tuzilma – hukmronlik munosabatlarning maksimal darajada markazlashuvini nazarda tutadi.

Xususiy mulkchilik – individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi

Xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy mye'yorlari va rasmana qoidalaridan

foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot quyidagi uchta unsurdan tarkib topadi:

Norasmiy iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o‘rin tutadi (ta’kidlash lozimki, davlatdan yashiriladigan barcha faoliyat turlari huquqiy mye’yorlar bilan tartibga solinishi mumkin emas va mulkchilik huquqlarini himoyalashning muqobil myexanizmlari qo‘llanilishini talab qiladi).

Sohta iqtisodiyot – qo‘shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo‘rlik va pulni olish hamda byerish bilan bog‘liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti.

Kriminal iqtisodiyot – qonunning (birinchi navbatda – Jinoiy va Fuqarolik kodyekslarining) to‘g‘ridan-to‘g‘ri buzilishi va mulkchilikning qonuniy huquqlariga tajovuz qilish bilan bog‘liq iqtisodiy faoliyat.

Xufyona iqtisodiyot – bu birinchi galda iqtisodiy holat, chunki ushbu syektor ishtirokchilarining xatti-harakatlari oqilonalik motivi va iqtisodiy foyda bilan izohlanadi. Bu yerda faoliyat yurituvchi iqtisodiy sub’yektlar o‘ziga xos “*homo economicus*” modyeli bilan yoritiladi.

Xufyona iqtisodiyot – bu u uchun odatiy xo‘jalik faoliyatini yuritishda mavjud qonunlarga amal qilish xarajatlari (transaktsiya xarajatlari) o‘z maqsadlariga erishishdan ko‘riladigan foydadan yuqori bo‘lgan insonlar uchun panoh (E. dye Soto).

Shartnoma – byelgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to‘g‘risidagi kyeliShuv.

Sotish to‘g‘risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga byetaraf bo‘lgan shaxslar o‘rtasidagi kyelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshiriladigan* vazifalar doirasini byelgilab byeruvchi kyelishuv.

Yollash to‘g‘risidagi shartnoma – xatarga byetaraf bo‘lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o‘rtasidagi kyelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan* vazifalar doirasini byelgilab byeruvchi kyelishuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga byetaraf bo‘lgan shaxsga o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Shartnomaviy davlat – bu faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo‘lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to‘lashga majburiyat dyeb emas, balki o‘z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan burch sifatida qaraydi.

Ekspluatatorlik davlati o‘z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog‘i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi.

Ekstryeal vaziyatlar – mulk huquqini qayta taqsimlashni qonunning qabul qilinishi natijasida zarar ko‘rgan tomonlarni xufyona harakat qilishga undaydigan holat.

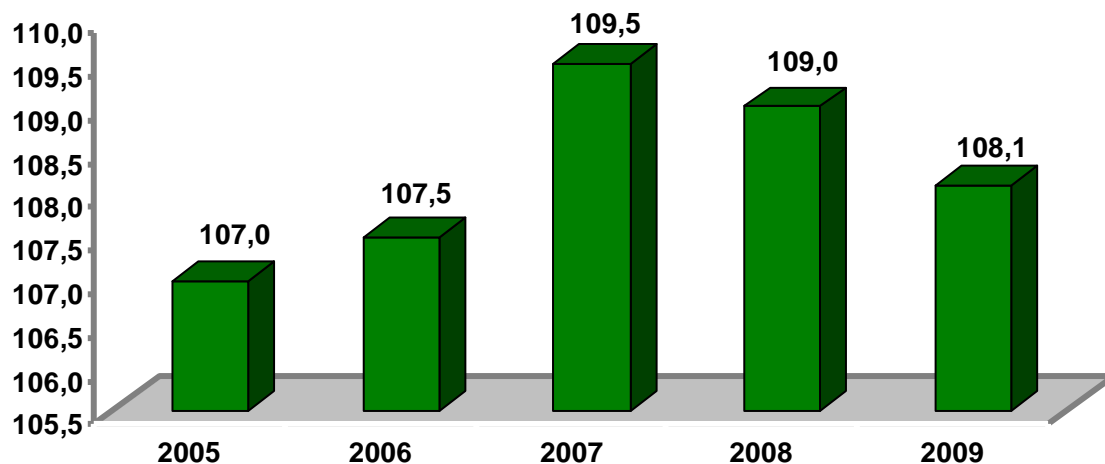
Qarindosh-urug‘chilik kapitalizmi – siyosiy va iqtisodiy iyerarxiyada rollarning qarindoshchilik yoki oshnachilik byelgisi bo‘yicha, ya’ni u yoki bu oilaviy qavmga yoki “qalin do‘stlar” jumlasiga kirishiga qarab taqsimlanishi.

Hisob-kitoblarning pulsiz shakli – bartyer almashuvi, o‘zaro hisob-kitob (kliring) sxyemalari, shuningdyek notijorat yo‘li bilan kryeditlashning barcha turlari (shu jumladan, to‘lamasliklar).

“Institutsional iqtisodiyot” o‘quv qo‘llanmasiga ilovalar

1-ilova

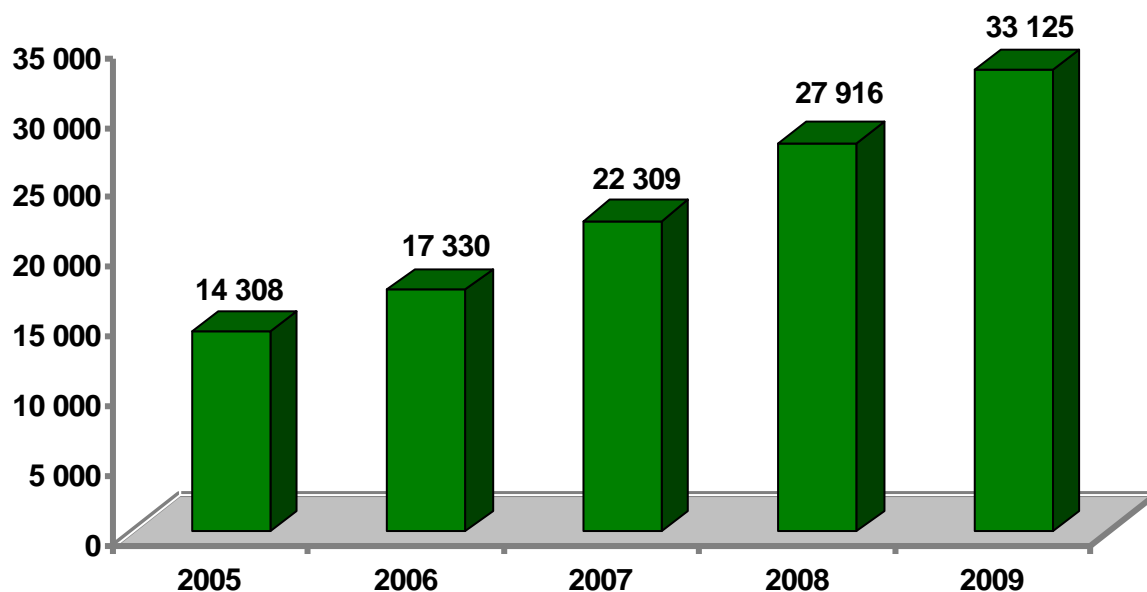
O‘zbekiston Ryepublikasida 2005-2009 yillarda yalpi ichki mahsuloti sur‘atlari (oldingi yilga nisbatan foizda)

Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

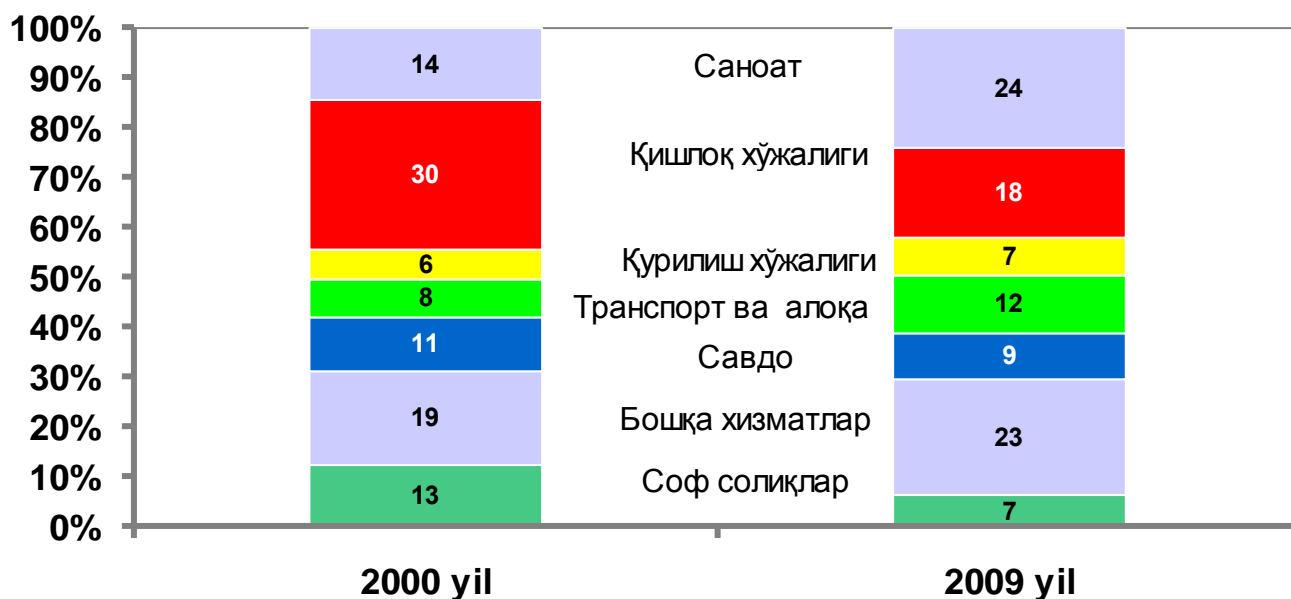
2-ilova

O‘zbekiston Ryepublikasida 2005-2009 yillarda yalpi ichki mahsuloti sur‘atlari (mln. dollarda)

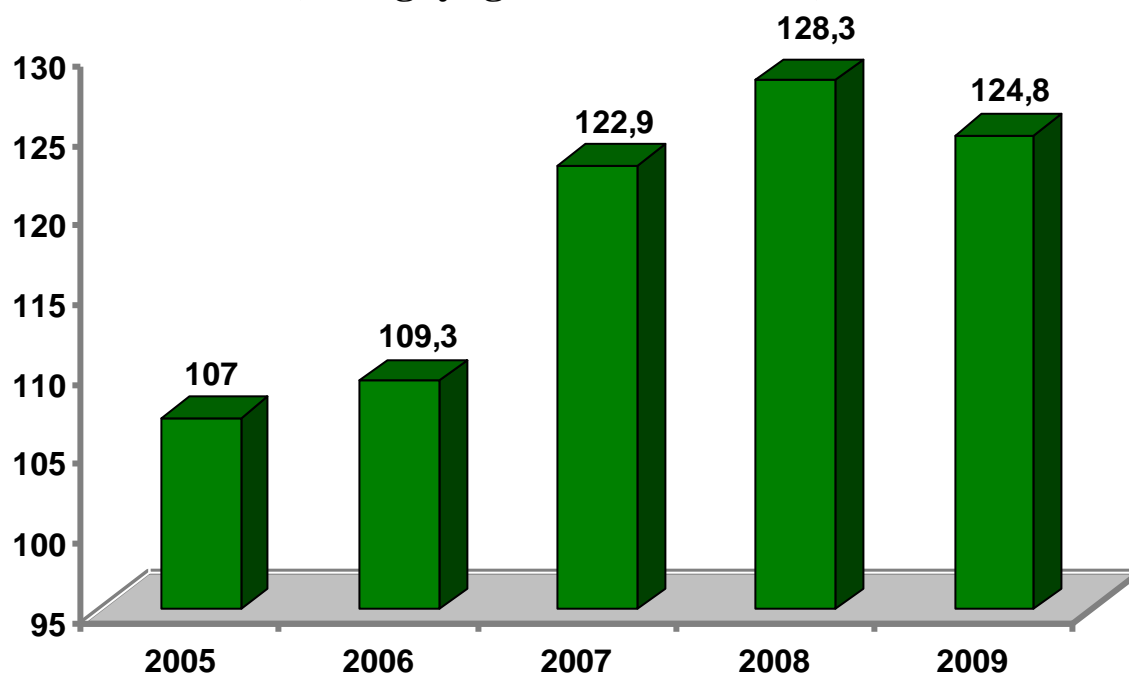
Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

O'zbekiston Respublikasini yalpi ichki maxsulotning tarkibi (jamiga nisbatan foizda)

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

O'zbekiston Respublikasida 2005-2009 yillarda inyestisiyalar sur'atlari (oldingi yilga nisbatan foizda)

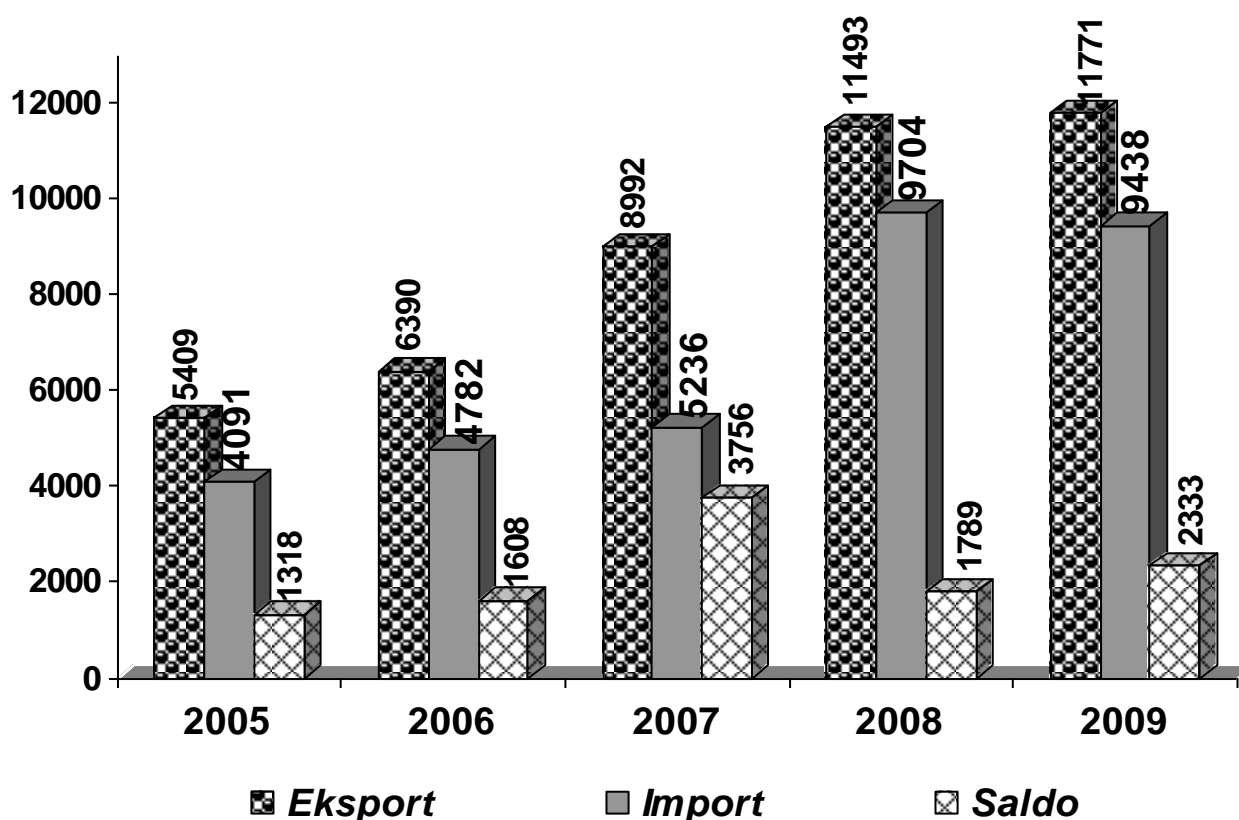
Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

**2005-2009 yillarda investitsiyalar tarkibini o'zgarishi
(foizda)**

Moliyalashtirish manbalari	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.
Davlat byudjyeti	12,7	10,7	9,0	9,0	8,1
Chyet el investitsiyalari	19,2	19,0	22,8	25,8	32,4
Korxonalar va aholi mablag'lari	60,3	60,0	59,0	53,9	46,9
Boshqa manbalar	7,8	10,3	9,2	11,3	12,6

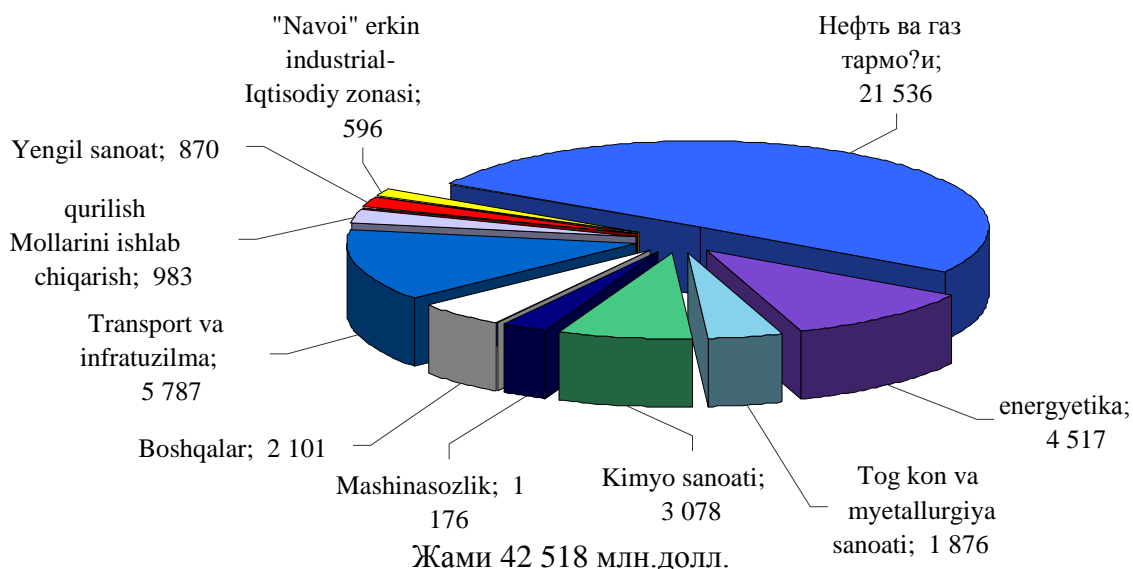
Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

**2005-2009 yillarda tashqi savdo ko'rsatkichlarning dinamikasi
(mln. doll.)**

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

2009-2014 yillarda amalga oshirish ko'zda tutilgan investitsion loyihalar Dasturi (iqtisodiyot tarmoqlari tarkibida, mln doll.)

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha korxonalar va tashkilotlarning taqsimlanishi (1 yanvarga; ming)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Jami	178,3	203,3	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
Shu jumladan: sanoat	21,9	21,2	21,7	24,5	27,9	28,9	28,1	29,0	28,2
qishloq va o'rmon xo'jaligi	41,4	60,4	77,3	106,8	125,0	152,5	186,0	252,7	281,2
qurilish	14,1	13,5	13,7	14,7	15,6	16,4	16,9	18,2	19,3
transport va aloqa	2,6	2,7	2,8	3,2	3,5	3,8	4,2	5,3	6,0
savdo va umum ovqatlanish	63,8	63,1	62,1	63,2	61,7	63,4	60,7	62,9	66,7
moddiy-tyexnika ta'minoti va sotish	1,5	1,2	1,1	0,9	0,8	0,6	0,5	0,2	0,3
tayyorlov	1,2	1,1	1,2	1,4	1,7	1,9	1,9	2,2	2,2
axborot-hisoblash xizmati	0,4	0,4	0,4	0,5	0,7	0,8	1,0	1,3	1,7
uy-joy kommunal xo'jaligi	1,6	2,4	3,0	3,1	3,2	3,4	4,0	5,9	6,9
aholiga maishiy xizmat ko'rsatishning noishlab chiqarish turlari	1,9	2,0	2,0	2,2	2,4	2,4	2,4	2,7	3,0
sog'liqni saqlash	4,8	5,4	5,8	6,4	6,4	6,5	6,6	7,5	9,3
maorif	2,2	4,9	6,2	6,6	6,6	6,4	5,3	5,3	13,0
madaniyat va san'at	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8
fan va ilmiy xizmat ko'rsatish	1,6	1,3	1,3	1,2	1,1	1,4	1,8	1,1	1,1
moliya, krediti byerish va sug'urta idoralari	1,1	1,0	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
boshqaruv organlari apparati	7,0	11,3	11,6	11,6	11,8	11,6	11,6	11,7	12,0
boshqalar	9,5	9,7	10,4	11,7	13,1	13,8	14,1	14,9	15,5

Manba: Yillik statistik to'plam. 2008. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. -T.: 2009. -200 b.

Korxonalar va tashkilotlarning mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi (1 yanvarga; ming)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Jami	178,3	203,3	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:									
davlat	18,6	25,0	26,2	26,1	26,0	25,3	24,2	24,0	32,7
nodavlat	159,7	178,3	196,9	234,4	257,9	290,6	323,2	399,3	436,1
ulardan:									
fuqarolar xususiy mulki	75,5	77,1	78,5	84,8	92,4	94,6	91,5	95,2	98,5
shirkatlar	1,2	0,8	0,6	2,0	2,7	1,6	1,3	0,8	0,5
xo'jalik birlashmalari	0,7	0,9	0,7	1,0	1,4	1,6	1,8	1,7	1,6
chyet el fuqarolari va tashkilotlari qo'shma korxonalar	3,1	2,9	2,9	3,0	3,2	3,4	3,6	3,8	4,1
boshqa nodavlat mulk shakllari	79,2	96,6	114,2	143,6	158,2	189,4	225,0	297,8	331,4

Manba: Yillik statistik to'plam. 2008. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. –T.: 2009. -201 b.

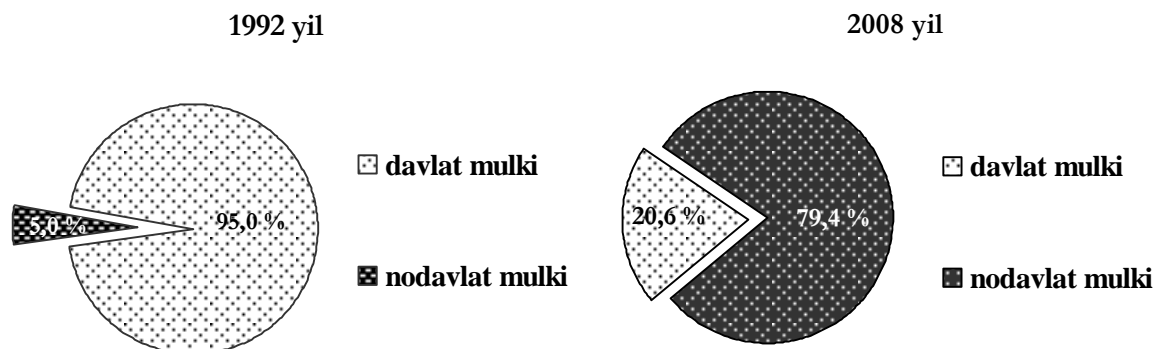
Korxonalar va tashkilotlarning korxonalar turlari bo'yicha taqsimlanishi (1 yanvarga; ming)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2006	2007	2008
Jami	178,3	203,3	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
shu jumladan korxonalar:									
yirik	18,6	20,3	21,2	21,0	20,1	38,5	38,7	39,2	46,5
o'rta	8,9	7,3	7,5	7,6	7,9	–	–	–	–
kichik	23,2	24,6	24,8	27,7	29,2	18,1	18,4	21,4	26,5
mikrofirmalar	127,6	151,1	169,6	204,2	226,7	259,3	290,3	362,8	395,8

* Vazirlar Mahkamasining 11.10.2003 yildagi 439-sonli qaroriga asosan.

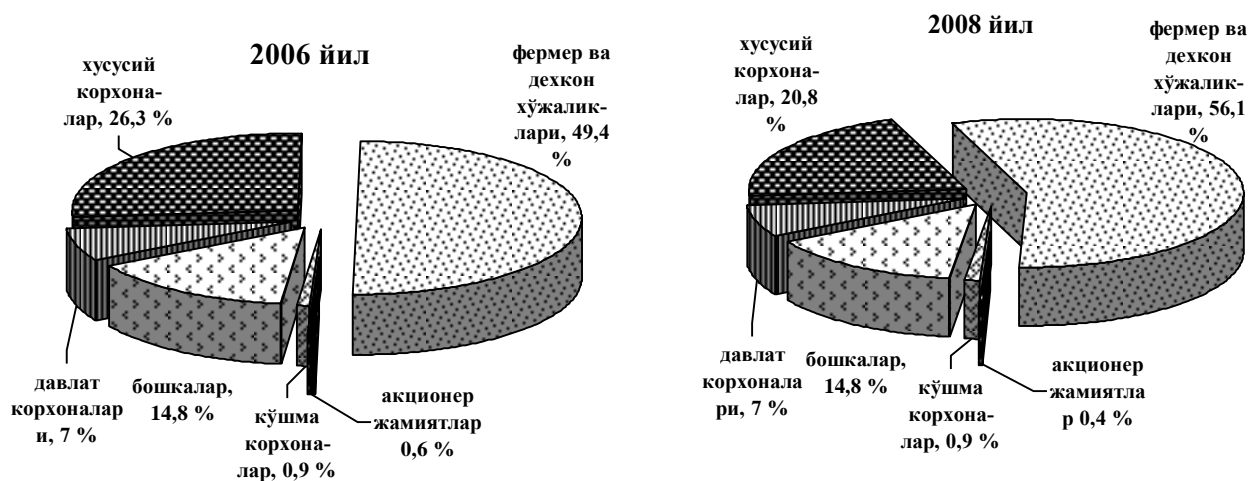
Manba: Yillik statistik to'plam. 2008. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. –T.: 2009. -201 b.

Iqtisodiyot syektorlarining yalpi ichki mahsulot (YaIM) ulushi, foiz

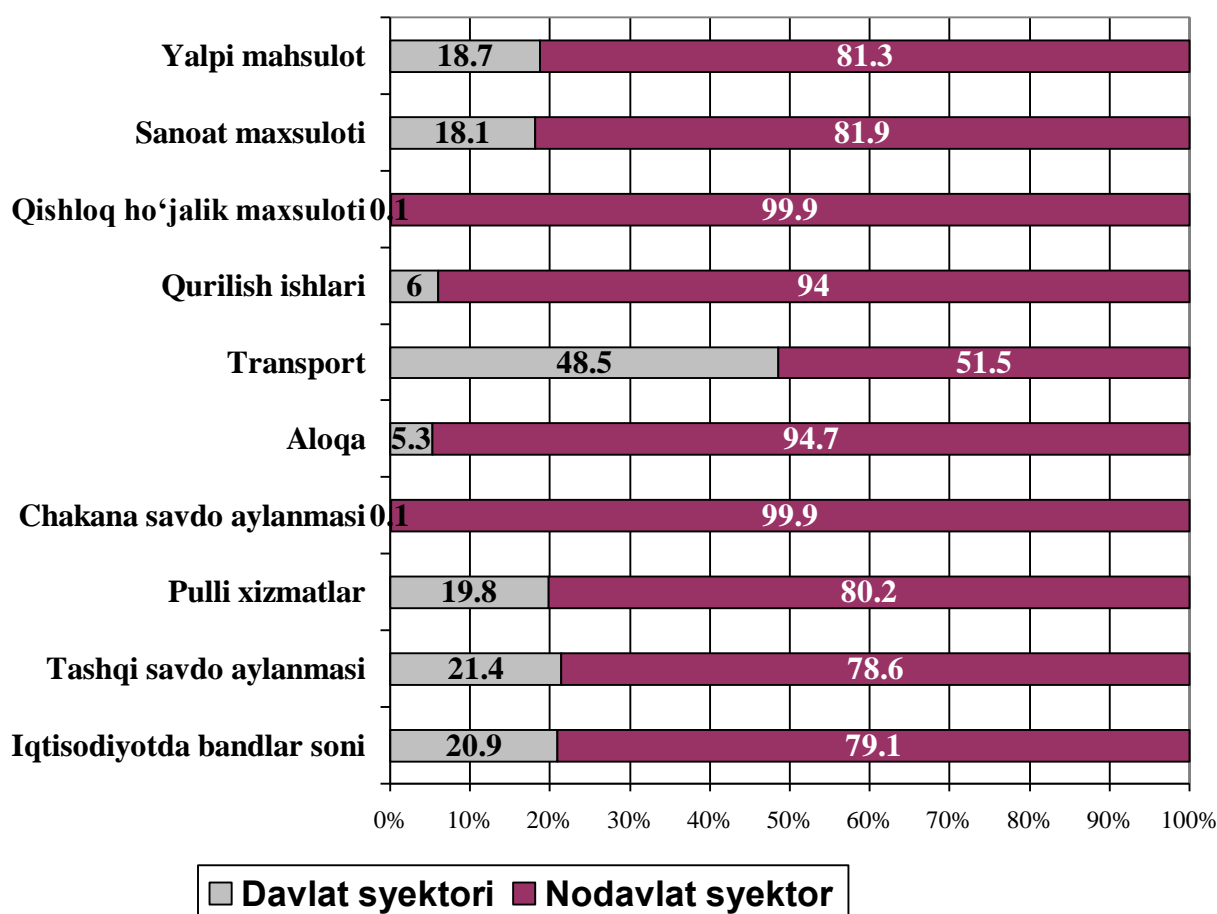
Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

Xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlarning mulkchilik shakllari bo‘yicha taqsimlanishi

Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

O‘zbyekistonda davlat va nodavlat syektorlarining nisbati, 2009 yilda umumiy hajmga nisbatan foizda

Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan

O‘zbyekistonda mulk huquqining asosiy manbalari

I. O‘zR Konstitusiyasi; O‘zR Fuqarolik kodyeksi; O‘zR Yer kodyeksi.

II. “Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Mulk to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Xususiy tadbirkorlik kafolatlari va erkinliklari to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni;

III. “Xususiy korxonalar to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Nodavlat notijorat tashkilotlar to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Fyermyer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni; “Dyehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi O‘zR Qonuni va boshqalar.

Mulk huquqi institutining asosiy tamoyillari

1) xususiy mulkning davlat mulki bilan bir qatorda konstitusiyaviy tan olinishi va davlat mulkining ham, xususiy mulkning ham yuridik jihatdan tyeng himoyalaniishi;

2) har qanday ob'yehtning xususiy mulk sifatida tan olinishi, qonunda ko'rsatib o'tilganlar bundan mustasno;

3) yakka tartibdagi shaxsning xususiy mulkida bo'lgan ob'yehtlar sifati yoki qiymatiga chyeklovlarning mavjud emasligi;

4) xususiy mulk uning mulkdori tomonidan istalgan vaqtda uchinchi tomonga mulkni topshirish usullarini tartibga soluvchi tyegishli qoidalarga amal qilingan holda topshirilishi mumkinligi;

5) xususiy mulk ob'yehti ashyolarni ham, mulkiy huquqlarni ham o'z ichiga olishi;

6) xususiy mulk egasi bunday mulkni boshqa shaxsga mulkni, ishonchli mulkchilik asosida tasarruf etuvchi shaxsga mulkchilik huquqini o'tkazmagan holda, ishonchli boshqarishga topshirishi mumkinligi;

7) davlat mulkni, o'ziga tyegishli korxonani xo'jalik yuritish yoki tyezkor boshqarish huquqlarida topshirishi mumkinligi;

8) barcha yer va tabiiy ryesurslar mutlaq davlat mulki hisoblanishi;

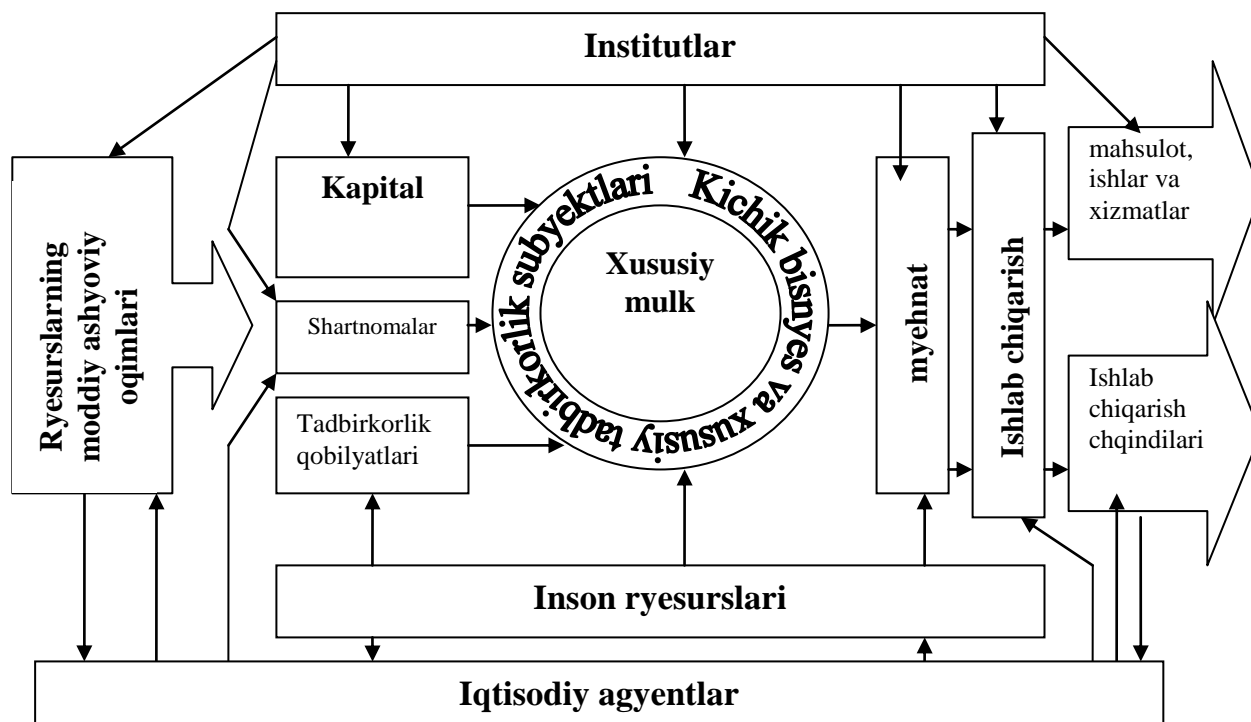
9) davlat yer va minyeral ryesurslardan foydalanish, ularga egalik qilish va ularni tasarruf etish huquqini xususiy (jismoniy yoki yuridik) shaxsga topshirishi mumkinligi;

10) jamiyat ehtiyojlari uchun xususiy mulk ryekvizisiya qilinishiga faqat qonunda ko'rsatilgan alohida holatlarda ruxsat etilishi va mulkdor uchun Fuqarolik kodyeksining 203-moddasidagi ryekvizisiyalash to'g'risidagi qoidada mujassamlangan himoyalash choralarni nazarda tutadi.

O'zbyekistonda xususiy mulkchilik shakllari:

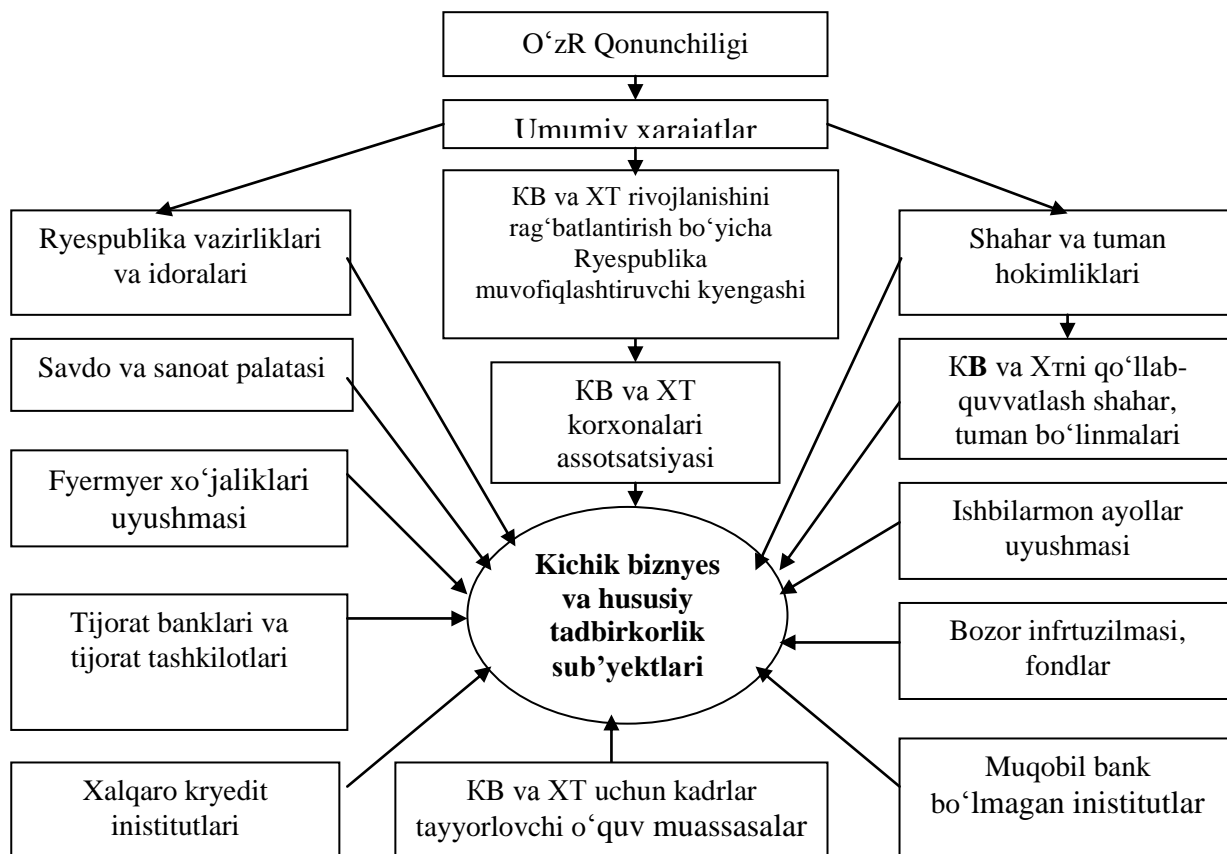
- yakka tadbirkorlik;
- xususiy korxonalar;
- fyermyer xo'jaliklari;
- dyehqon xo'jaliklari;
- xo'jalik jamiyatlari (AJ, MChJ, QMJ);
- kichik korxonalar;
- mikrofirmalar.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning boshqa institutlar bilan aloqasi

Manba: Muallif ishlanmasi

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi institutlar

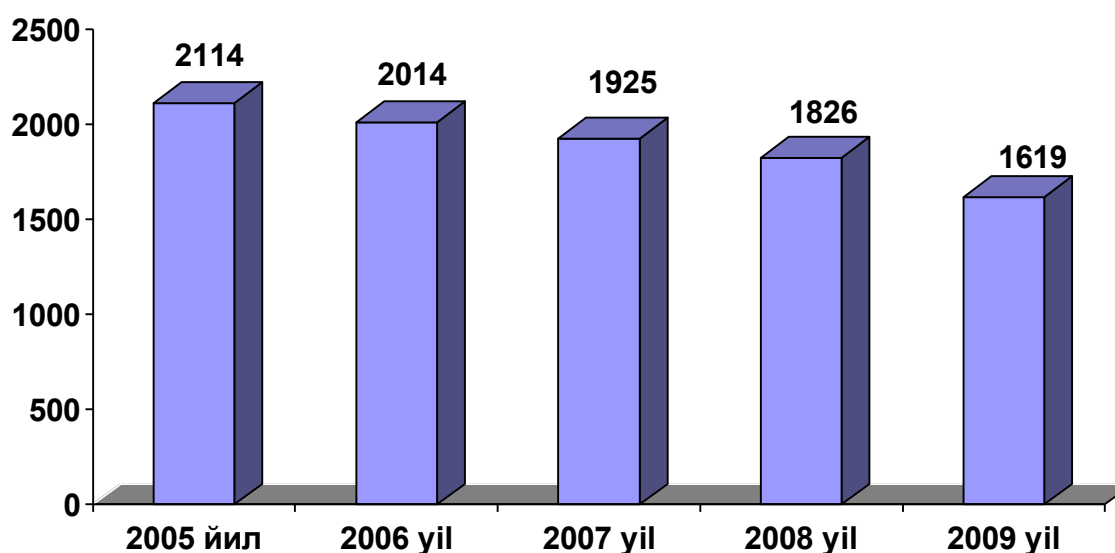
Manba: Muallif ishlanmasi

**Faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik sub'yektlari soni
dinamikasi (hududlar bo'yicha), ming**

Hududlar	2003 yil	2004 yil	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2008y. 2003y.ga nisbatan, %
Qoraqolpoqiston Ryepublikasi	12,1	12,3	14,2	15,1	16,9	16,9	139,7
Andijon	20,4	18,6	16,0	25,1	30,1	31,2	152,9
Buxoro	17,2	18,9	20,2	23,7	26,9	28,0	162,8
Jizzax	16,5	15,4	15,7	18,5	19,1	18,5	112,1
Qashqadaryo	27,9	41,2	54,5	65,9	69,9	69,4	248,7
Navoiy	9,4	8,6	9,5	10,8	11,9	12,2	129,8
Namangan	14,3	12,0	14,0	20,0	22,6	22,5	157,3
Samarqand	21,2	20,9	20,9	30,6	36,3	35,9	169,3
Surxondaryo	11,8	12,3	14,0	20,0	24,1	25,1	212,7
Sirdaryo	10,1	10,5	10,5	11,6	12,8	13,1	129,7
Toshkyent	17,6	17,3	18,2	28,3	32,3	32,3	183,5
Farg'ona	18,9	18,1	23,0	31,8	37,9	39,3	207,9
Xorazm	12,7	12,9	18,7	23,0	25,4	25,1	197,6
Toshkyent sh.	19,5	17,9	19,1	21,6	25,9	29,2	149,7
Ryepublika bo'yicha	229,6	237,0	268,6	346,1	392,0	398,6	173,6

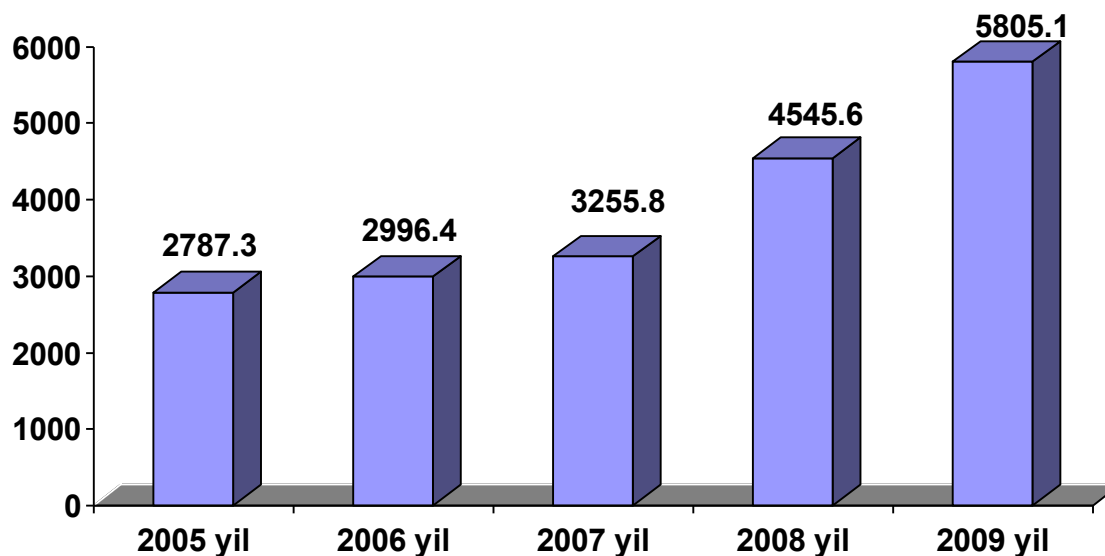
Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlari soni o'zgarishi

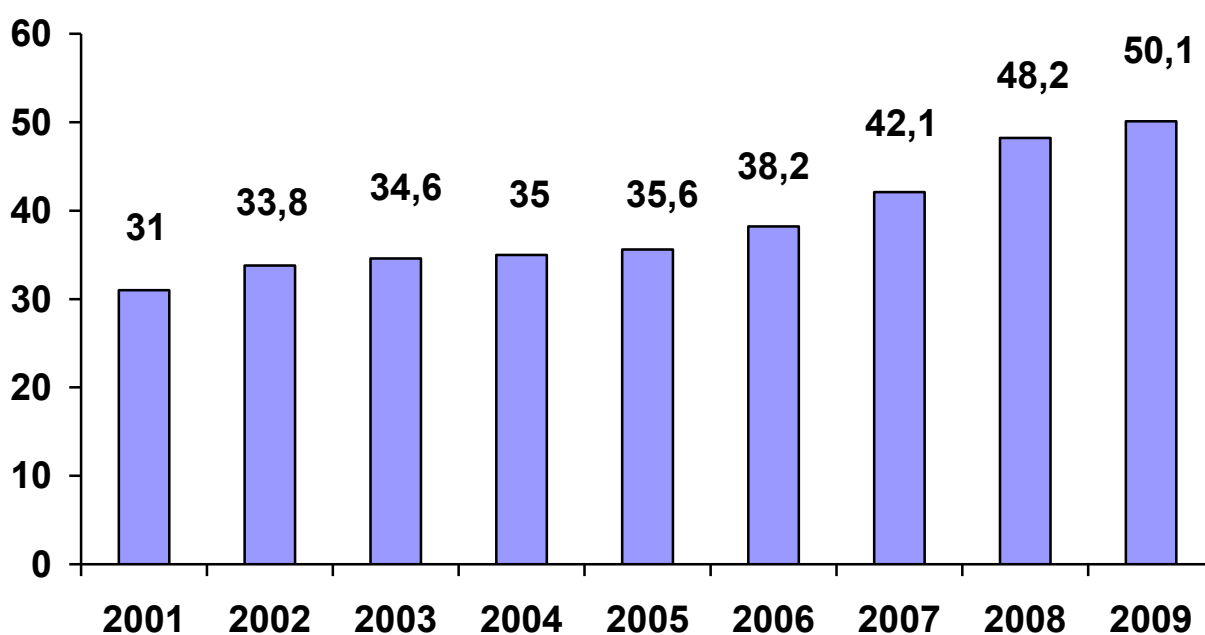
Manba: «Al'manax Uzbekistana» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlarining umumiy ustav fondi, mlrd.so'm

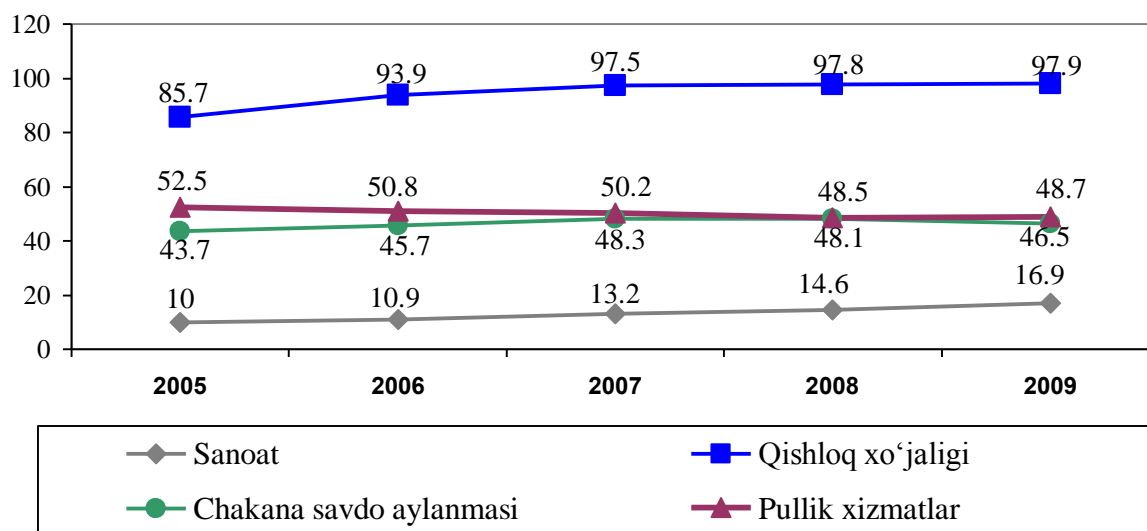
Manba: «Al'manax Uzbekistana» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik YaIMdagi ulushi, foizda

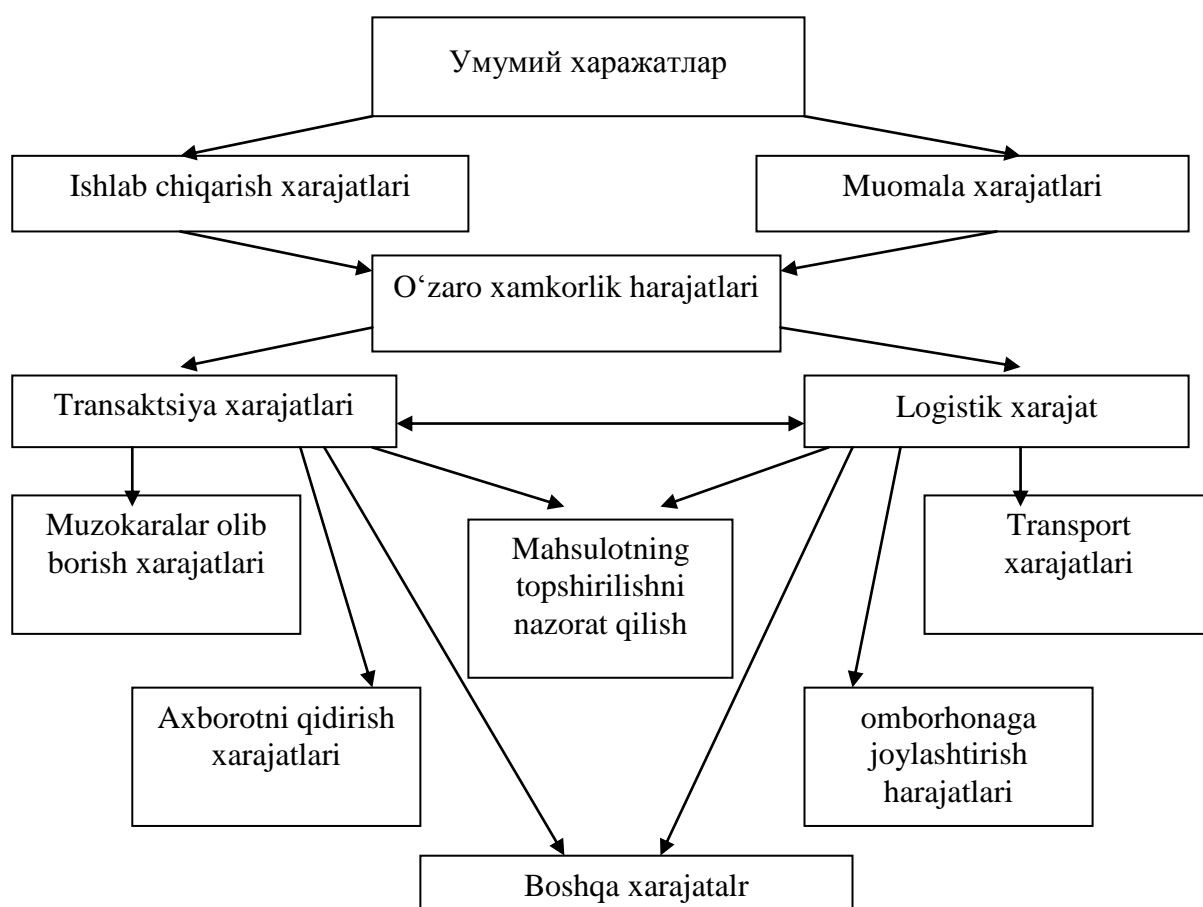
Manba: «Al'manax Uzbekistana» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot sohalari bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishdagi salmog'i, foizda

Manba: «Al'manax Uzbekistana» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

Korxonalar chiqimlarining umumiy tarkibida transaksiya xarajatlarning o'ri

Manba: Muallif ishlanmasi

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ruxsat byerish jarayonlarini qisqartirilishi va to'lovlarining optimallashtirilishi

Ruxsat byerish bilan bog'liq jarayonlar turlari	To'lov miqdori				To'lov miqdorining qisqarishi, foizda
	Avval amalda bo'lgan		Yangi kiritilgan		
	eng kam ish haqi miqdori bo'yicha	so'mda*	eng kam ish haqi miqdori bo'yicha	so'mda*	
Tadbirkorlik sub'yektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish	5	140200	2	56080	- 60
Bankda hisob raqamini ochish	1	28040	0,5	14020	- 50
Arxitektura-ryejalashtirish topshiriqlarini ishlab chiqish	40	1120000	10	280400	- 75
YEr uchastkasini rasmiylashtirish	-	130000	-	58000	- 56
Ekologik ekspertyza	25	701400	1	28040	- 96
Loyiha-smyeta hujjatlarini ekspertyza qilish	10	280400	3	84120	- 70
Qurilish davomida nazorat-ijro s'yemkalari o'tkazish	5	140200	3	84120	- 40
Normativlar loyihalarining ekologik ekspertyzasini o'tkazish	75	2103000	1	28040	- 98,7
Gigiyenik syertifikatlar olish	10	280 400	3	84 120	- 70
Jami to'lovlar qiymati (lisyenziya va ruxsatnomalarsiz)	-	5037660	-	830960	- 83,5

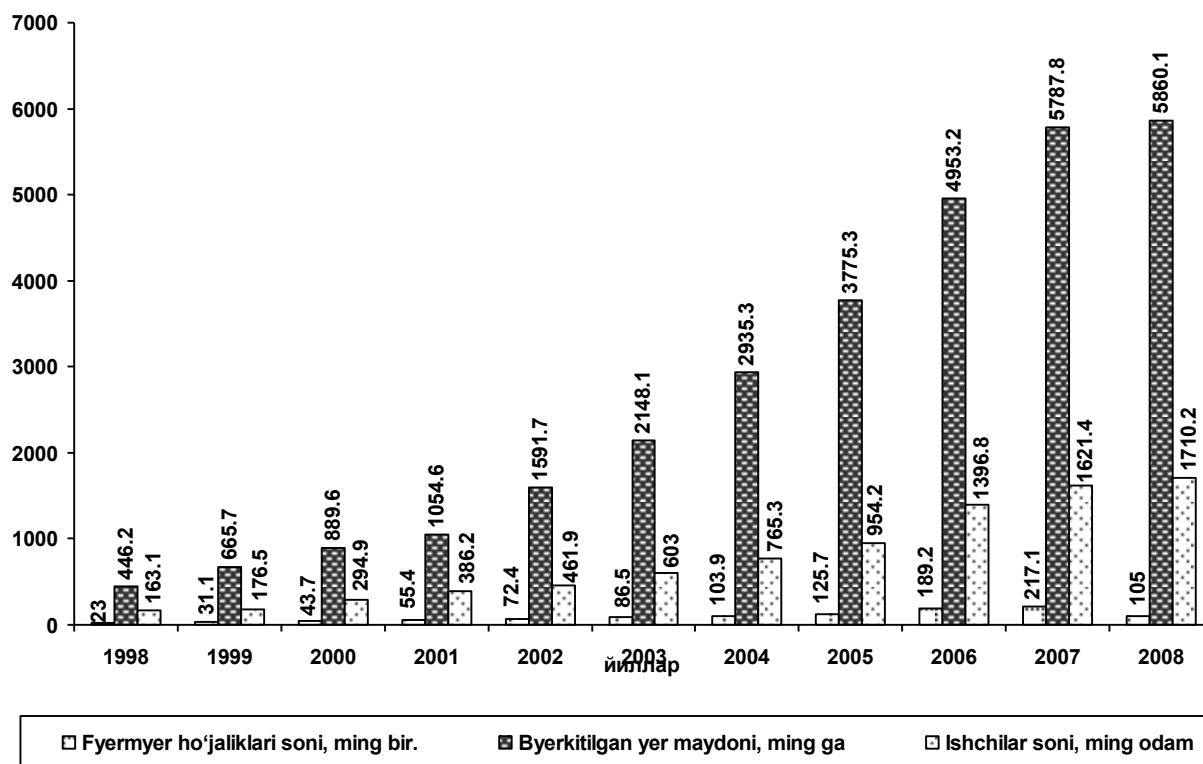
Manba: Viloyat hokimlarining hududiy o'qishlaridagi tarqatma matyeriallari asosida tuzilgan

O'zbekistondagi monopolist korxonalar va ulardagi monopol mahsulot turlari miqdori

Syektorlar	2005		2006		2007		2008		2009	
	KS	MS	KS	MS	KS	MS	KS	MS	KS	MS
Non va non mahsulotlari, bug'doy	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Ko'mir	1	2	1	2	1	2	2	2	2	2
Gaz	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Oziq-ovqat	19	7	17	7	17	7	24	8	22	8
Yengil sanoat	10	9	8	7	7	5	2	4	1	1
Mahalliy sanoat	1	1	1	1	1	1	-	1	-	-
Nyft-kimyo sanoati	14	23	16	23	16	23	20	23	20	23
Mashinasozlik	25	37	24	36	20	27	16	23	15	20
Qurilish matyeriallari	19	12	24	12	31	16	25	16	25	15
Xizmatlar	142	73	132	72	126	69	114	65	103	74
Boshqa tarmoqlar	20	12	16	12	16	12	19	11	20	15
Jami	253	180	242	176	238	166	225	157	211	162

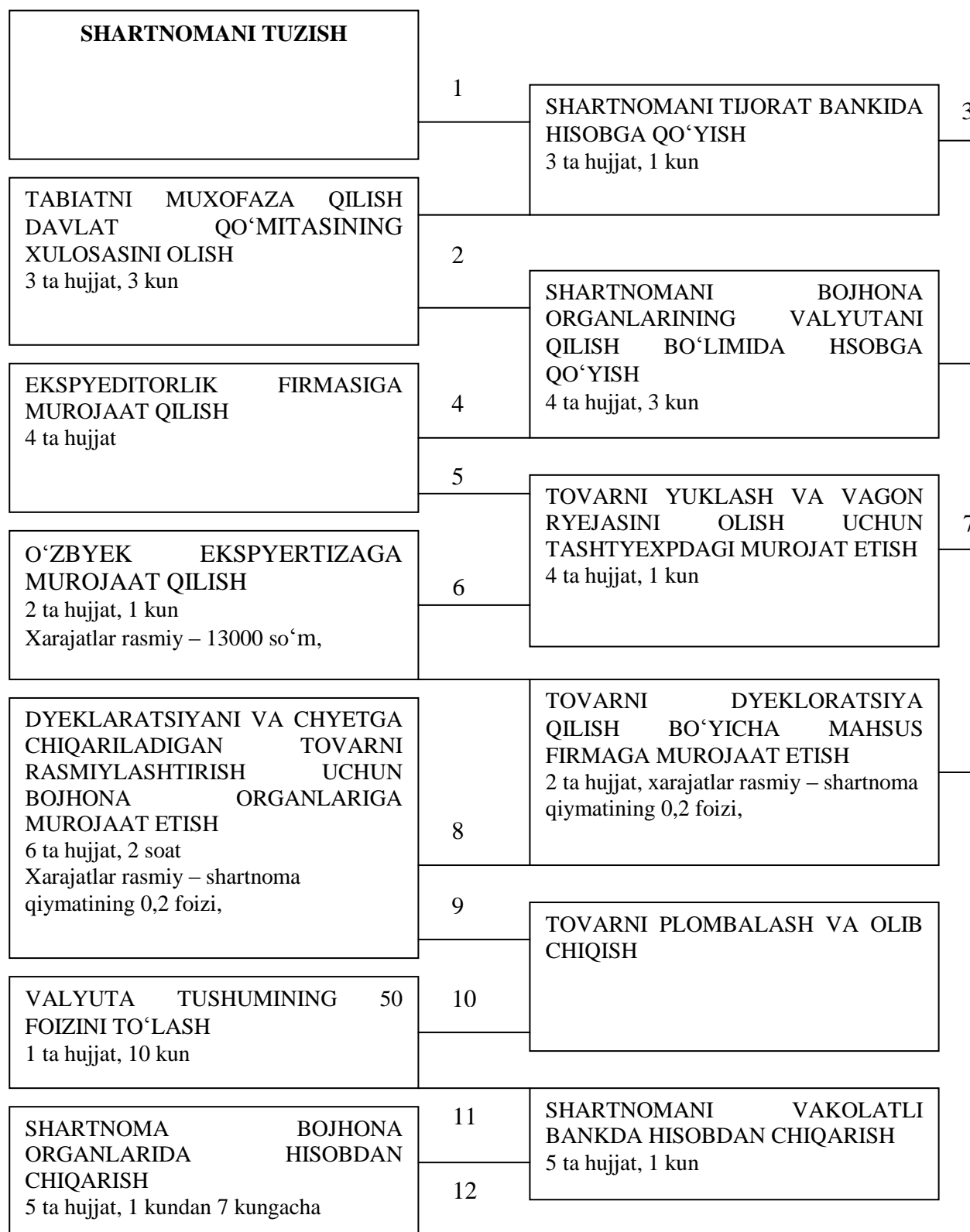
Manba: «Al'manax Uzbekistana» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

Fyermyer xo'jaliklarining soni, ularga byerkitilgan yer maydoni va ularda ishlovchilar soni o'zgarishning dinamikasi

Manba: O'zR Qishloq va suv xo'jaligi ma'lumotlari asosida tuzilgan

Eksportchilarning rasmiy to'lovlarining bosqichlari

Manba: Halqaro moliya korporatsiyaning tadqiqotlar ma'lumotlari asosida tuzilgan